

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ MƏRHƏLƏ VƏ PROBLEMLƏRİ
TÜRKIYƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FIKRİNDƏ**

İxtisas: 5717.01–Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

Elmlər doktoru

elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

İddiaçı:

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nurlanə Musa qızı Mustafayeva

Elmi məsləhətçi:

AMEA-nın həqiqi üzvü, filologiya elmləri

doktoru, professor İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

BAKI-2023

Mündəricat

GİRİŞ.....	4
I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI TÜRKİYƏ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİNDƏ.....	15
1.1. Şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqi problemləri.....	15
1.2. Azərbaycan dastanlarının araşdırılması məsələləri.....	26
1.3. Azərbaycan aşiq şeirinin tədqiqi.....	48
II FƏSİL. KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ VƏ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI.....	58
2.1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi.....	58
2.2. Klassik Azərbaycan poeziyasının araşdırılması.....	77
2.3. İmadəddin Nəsiminin həyatı, mühiti və yaradıcılığının tədqiqi.....	89
III FƏSİL. YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ.....	104
3.1. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı.....	104
3.2. XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrin araşdırmalara təsiri.....	115
3.3. Azərbaycan romantizmi problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında.....	130
3.4. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması məsələləri ...	145
IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ ARAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ.....	161
4.1. Mühacirət ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində.....	161
4.2. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı.....	177
4.3. Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində.....	188
4.4. Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində.....	199
V FƏSİL. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQIQI.....	208
5.1. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində yeni mərhələ kimi.....	208
5.2. Müasir Azərbaycan poeziyasının araşdırılması problemləri.....	214

5.3. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tədqiqi məsələləri	225
NƏTİCƏ	242
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	250

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Problemin araşdırılmasını bir sıra amillər şərtləndirmişdir. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatı tarix boyu Şərq, xüsusilə türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş və zənginləşmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatından başlayan bu əlaqələr müasir dövrdə də davam edir. “Kitabi Dədə Qorqud”, “Əsli və Kərəm”, “Aşiq Qərib”, “Koroğlu” dastanları, bayatılar, laylalar, lətifələr və digər şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyədə də yayılmış və ədəbi düşüncə üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır. Klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Həbib, Kişvəri, Məhəmməd Füzuli və digərlərinin əsərləri türk ədəbi mühitinə böyük təsir göstərmişdir.

Baş verən ictimai-siyasi proseslər ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqəsində və zənginləşməsində iz qoymuşdur. XIV-XVI əsrlərdə Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühitində yaranan fərqliliklər aradan götürülərək eyni ədəbi mühit kontekstində inkişaf etmişdir. 40-dan çox Azərbaycan şairinin – Hamidi, Xəlili, Həbib, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Xəzani, Həsiri, Hafizi, Bidari, Səhabi, Pənahi, Acem Niyazi və digərlərinin Osmanlı sarayına gedərək orada yazıb-yaratmaları ədəbi mühitin geniş və zəngin olmasından xəbər verir.

XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qarşılıqlı əlaqələrdə yeni şərait yarandı. Çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsi Türkiyə ədəbi mühiti ilə əlaqələri bir qədər arxa plana keçirdi. Lakin XX əsrin əvvəllərində yaranmış şəraitin təsiri altında Türkiyə ilə ədəbi əlaqələr inkişaf etməyə başladı. Bu dövrdə Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və başqalarının yaradıcılıqlarının Türkiyə ədəbi mühitində tanınması, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid Tarhan, Məhməd Əmin Yurdaqul, Tofiq Fikrət kimi türk şairlərinin Azərbaycan ədəbiyyatına təsiri ədəbi mühitlərin zənginləşməsinə gətirib çıxardı. Bakıda çap olunan hər hansı bir məqalə və ya əsər Türkiyədə də oxunur, yaxud Türkiyədə baş verən hadisələrə Bakıda münasibət bildirilirdi. Birinci Dünya müharibəsi illərində Türkiyədə erməni silahlı

dəstələrinin törətdiyi qırğınlar nəticəsində yetim qalan uşaqlar Bakıya gətirilir və onlara yardımların edilməsi üçün zəruri işlər görülürdü. Qarsdan gələn qaçqınların bir hissəsi Gəncədə, digər bir hissəsi isə Bakıda yerləşdirilmişdi. Qısa müddətdə qaçqınlar üçün müəyyən maliyyə vəsaiti toplanmışdı. Türkiyəyə mənəvi dəstək üçün 1917-ci ildə "Qardaş köməyi" məcmuəsi nəşr olunmuşdu. Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Ömər Faiq Nemanzadə, Hacı İbrahim Qasimov və başqa şair, yazıçı, publisistlərin məcmuədə dərc edilən yazılarında Türkiyədə baş verən hadisələrdən narahatlıq ifadə olunur və dinc insanlara qarşı zorakılıq hərəkətləri qəti şəkildə pislənirdi. Belə çətin şəraitdə bu məcmuənin çapı iki qardaş xalqın mənəvi birliyinin növbəti göstəricilərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Osmanlı və Azərbaycan hərbcilərindən ibarət qurulmuş Qafqaz İslam Ordusunun Bakını yadellilərin işğalından azad etməsi milli-mənəvi bağlılığı möhkəmləndirdi və birbaşa ədəbi əlaqələri artırdı. Lakin bu bağlılıq uzun sürmədi. 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra Azərbaycanla Türkiyə arasında ədəbi əlaqələrdə yeni şərait yarandı. Siyasi baxımdan sovet-türk münasibətlərində baş verən yaxınlaşma elmi-mədəni mühitə və ədəbi əlaqələrə də öz təsirini göstərdi. Azərbaycan sovet hökuməti Türkiyədən türk dili və ədəbiyyatı mütəxəssislərinin göndərilməsini xahiş etdi. Türkiyədən gələn mütəxəssislər Bakı Dövlət Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda proqramlar, dərsləklər hazırlamalı, tələbələrə türk dili və ədəbiyyatı fənlərini tədris etməli idilər. Bu vəziyyət Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif məsələlərinin araşdırılmasına olan marağı artırmış və bəzi ilk addımlar atılmışdır. Bakıya gələn İsmayıl Hikmət Ərtaylan ali məktəblərdə Türkiyə ədəbiyyatını tədris etməklə yanaşı Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının tapşırığı ilə ikicildlik "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabını yazmışdır. O, bununla da kifayətlənməmiş, Özbəkistan, Dağıstan, Krım, Peterburq, Kazan və başqa yerlərə elmi ezamiyyətlərə gedib arxivlərdə işləyərək əlavə tədqiqatlar aparmış, həmin əsərini dissertasiya mövzusu olaraq müdafiə etmiş və Bakı Dövlət Universitetinin Professorlar Şurası tərəfindən 1927-ci ildə professor adı almışdı. 20-ci illərdə Muhiddin Birgən də Azərbaycana gəlmiş və müxtəlif

vəzifələrdə çalışmışdır. 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının əsasını qoyanlardan biri o olmuşdur. Həm İsmayıl Hikmət Ərtaylan, həm də Muhiddin Birgən Azərbaycan mətbuatında və elmi nəşrlərində məqalələr dərc etdirmiş, eyni zamanda bir çox tələbələr yetişdirmişlər. Təhsilini Almaniyanın Berlin və Leypsiq Universitetlərində almış, Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında böyük rol oynamış Xəlil Fikrət Kanad, “Tənin” qəzetinin baş redaktoru olmuş, İttihad və Tərəqqi Partiyasının fəaliyyətində yaxından iştirak etmiş Hüseyn Cahid Yalçın kimi ictimai xadimlərin o illərdə Bakıya gələrək müəllim işləmələri ədəbi-mədəni, elmi mühitlərin yaxınlaşmasını və araşdırmaları şərtləndirən amillərdən olmuşdur.

Türkiyədən gələn mütəxəssislərin Azərbaycanda fəaliyyətləri 1927-ci ilə qədər davam etmişdir. SSRİ və Türkiyə arasında siyasi münasibətlərin tədricən zəifləməsi nəticəsində onlar Azərbaycanı tərk etməyə məcbur olmuşlar. İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Muhiddin Birgən Azərbaycanı məhz siyasi səbəblərə görə tərk etdiklərini daha sonralar yazmışlar. Bu zaman Sovet İttifaqına səfər edən hər bir Türkiyə vətəndaşı Azərbaycana hər hansı məqsədlə gəlirdisə, o, müvafiq orqanlar tərəfindən türk zabiti, xəfiyyəsi və casusu hesab edilir, onların gizli məqsədlər güddüyü düşünülürdü. Elə buna görə də 20-ci illərin əvvəllərində Türkiyədən Azərbaycana göndərilən müəllimlərə şübhə ilə baxılırdı. Türkiyədən olan müəllimlər Azərbaycanı tərk etmədikləri təqdirdə həbs oluna bilərdilər. 20-ci illərin sonlarında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ətrafında başlatılan siyasi kampaniya bunu deməyə əsas verir. Həmin vaxtdan etibarən Türkiyə ədəbi mühiti ilə qarşılıqlı əlaqələr zəifləmiş, kəsilmiş və 50-ci illərin sonları-60-cı illərin əvvəllərinə qədər böyük boşluq yaranmışdır. 70-80-ci illərdə mövcud sistem şəraitində Azərbaycan ilə Türkiyə arasında Mərkəzin vasitəsi ilə ədəbi əlaqələr mövcud olmuşdur. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra isə ədəbi əlaqələrdə və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin Türkiyədə araşdırılmasında tamamilə yeni mərhələ başlanmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, ədəbi əlaqələrə, Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyədə araşdırılmasına ictimai-siyasi proseslər təsir etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə elmi-nəzəri fikrində sistemli şəkildə araşdırılmasına XX əsrin əvvəllərindən başlanmışdır.

Tədqiqatlara baş verən proseslər, ictimai-siyasi şərait və əlaqələrin səviyyəsi ciddi təsir etmişdir. Kilisli müəllim RUFət, Məhməd Fuad Köprülü, Orxan Şaik Gökyay, Muharrəm Ergin, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Muhiddin Birgən və başqalarının tədqiqatları Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında və elmi-nəzəri fikrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Məhməd Fuad Köprülü və İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan ədəbi mühitinə yaxın olmuş, ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması prosesində iştirak etmişlər. Onların əsərlərində yalnız ədəbiyyat tarixi deyil, eyni zamanda ayrı-ayrı klassik şairlərin yaradıcılığı da müxtəlif aspektlərdən təhlil olunmuşdur. Məhməd Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” kitabı Firidun bəy Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabı ilə eyni vaxtda dərc edilərək ədəbi mühitə təqdim olunmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan Bakıda yaşayarkən bir neçə məqalə və tədqiqat işi yazaraq ədəbi prosesdə iştirak etmişdir. Onun “Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar” (“Kommunist” qəzetinə əlavə), “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc edilən məqalələri, eləcə də Azərbaycanda çap olunan ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabı ədəbiyyat tarixinin və elmi-nəzəri fikrinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Hər iki alim Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair tək-cə sistemli şəkildə araşdırmalar aparmamış, eyni zamanda iki qardaş xalqın mənəvi, ədəbi-bədii əlaqələrinin möhkəmlənməsində əvəzolunmaz fəaliyyət göstərmişlər.

20-ci illərin sonlarından etibarən araşdırmalara bir müddət fasilə verilsə də ortaq türk ədəbiyyatı məsələlərində bu meyil davam etmiş, yeni tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Orxan Şaik Gökyay və Muharrəm Erginin “Dədə Qorqud” kitabı, Məhməd Fuad Köprülü və Əbdülbaqi Gölpınarlıının klassik Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqat işləri ədəbiyyatşünaslığı zənginləşdirmişdir. Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və başqalarının əsərlərində qarşılıqlı ədəbi əlaqələr haqqında da fikirlər bildirilmiş və təhlillər aparılmışdır.

Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına siyasi mühacirətin də fəaliyyəti böyük təsir göstərmişdir. Bolşevik işğalından sonra Türkiyədə məskunlaşan siyasi mühacirət nümayəndələrinin dərc etdikləri “Yeni Kafkasya”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan Yurd Bilgisi”, “Azərbaycan” və başqa mətbuat orqanlarında

Azərbaycan ədəbiyyat xadimlərinin həyat və yaradıcılığına dair yazıların verilməsi türk ədəbiyyatşünaslarının bu problemi daim gündəmdə saxlamalarına, Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı məsələlərini tədqiqata cəlb etmələrinə istiqamətləndirmişdir.

Sovet-Türkiyə siyasi münasibətlərində 60-cı illərin əvvəllərində normallaşma proseslərinin başlanması digər sahələr kimi ədəbi əlaqələrə və Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılmasına da müsbət təsir etmişdir. Şair və yazıçıların qarşılıqlı səfərləri, dərc edilən məqalələr bu işdə mühüm rol oynamışdır. 70-ci illərdə iki ölkə arasında siyasi münasibətlərin ümumi vəziyyəti ədəbi əlaqələrə və tədqiqatlara imkan açmış, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına olan maraq güclənmişdir. Ədəbi əlaqələr 80-ci illərin ortalarından etibarən tədricən artmış, müstəqillik illərində isə yeni keyfiyyət mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Bu da Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılmasını genişləndirmişdir. Türkiyə alimlərindən Pertev Naili Boratav, Feyzi Aküzüm, Bilge Ərcilasun, Əbdülqadir Karahan, Adəm Koç, Əhməd Kabaklı, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əlaəddin Uca, Ayşə Atay, Əli Heydər Bayat, Cahid Öztelli, Əli Qafqasyalı, Sedat Adıgözəl, Seyfəddin Altaylı, İbrahim Bozyel, Əli Erol, Ənvər Uzun və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqat işləri aparmış, məqalələr və monoqrafiyalar nəşr etdirmişlər.

Müstəqillik illərində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Bir millət-iki dövlət” ideyası əsasında möhkəmlənən Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri fonunda ədəbi əlaqələr və tədqiqat işləri yeni bir mərhələyə daxil oldu. Şair və yazıçılardan Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Elçin, Anar, Kamal Abdulla, Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı və digərlərinin əsərlərinin Türkiyədə nəşr edilməsi və haqqında rəylərin yazılması tədqiqat işlərinin aparılmasında yeni səhifə açdı. Azərbaycandan Məmməd Aslan, Abbas Abdulla, Məmməd İsmayıl, Tofiq Abdin, Tofiq Məlikli, Türkiyədən İbrahim Bozyel, Seyfəddin Altaylı, Orxan Aras, İrfan Səpmaz və başqalarının mətbuatda müntəzəm çıxışları ədəbi mühitləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmağa və tədqiqatlara kömək etmişdir.

Türkiyədə aparılan araşdırmalar özünün mövzu və problematikasi, səviyyəsi baxımından Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını faktoloji və elmi-nəzəri cəhətdən

zənginləşdirdiyi kimi ədəbi əlaqələrin də inkişafına təsir etmişdir. Tədqiqat işlərinin sayı daha da artmış, sistemli və davamlı xarakter almışdır. Həmin əsərlərin dərinədən təhlil edilməsi və ümumi meyillərin üzə çıxarılması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında dayanan vəzifələrdən biridir. Deməli, problemin araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində hansı səviyyədə araşdırılmasını öyrənməkdir.

Məlum olduğu kimi, sovet dövründə Azərbaycan müstəqil olmadığından Türkiyə ədəbiyyatı Türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində araşdırılırdı. Türkiyə ədəbiyyatının ayrıca bir istiqamət kimi öyrənilməsində 1970-ci ildən Bakıda çap edilən “Türkologiya” jurnalının fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Jurnalın təsis edilməsi Azərbaycanı sovet türkologiya elminin mərkəzinə çevirdi. Bundan sonra Türkiyənin Tofiq Fikrət və Əbdülhəq Hamid Tarhan kimi ədiblərinin yaradıcılıqları Azərbaycanda araşdırma obyektinə olmuşdur. Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutunun Şərq xalqları ədəbiyyatı şöbəsində Türkiyə ədəbiyyatını öyrənən qrup yaradıldı və sonralar bu qrup Türk filologiyası şöbəsinə çevrildi. Şöbənin ilk müdiri akademik Həmid Araslının türk ədəbiyyatına dair apardığı sistemli araşdırmalar Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyə ədəbi, elmi mühitində də rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun “Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı”[10, s.4-6], “Nizami Gəncəvinin ilk mütərcimi” [9, s.3], “Gülşəhri və Nizami Gəncəvi”[8, s.632-639] məqalələri Türkiyə ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində ilk uğurlu addımlardan idi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Abbas Zamanovun Türkiyənin alim və yazarları ilə məktublaşması, onlarla kitab mübadiləsi, yazıçılardan Mehdi Hüseynin səfərləri, mətbuatda çıxışları türk ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatına olan marağını artırmış və araşdırmalara təsir etmişdir.

Azərbaycan alimləri Türkiyə şair və yazıçılarının əsərlərini, ayrı-ayrı mətbuat orqanlarını dərinədən araşdırmışlar. Aqşin Babayev, Əbdüləli Kərimov, Nüşabə Araslı, Tofiq Məlikov, Aydın Abi Aydın, Allahşükür Qurbanov, Əhməd Əhmədov, Vasif Nəsiboğlu, Mirzəcan Gülməliyev, Xəlidə Quliyeva-Qafqazlı, Barat Osmanova, Əsgər Rəsulov, Azadə Musabəyli, Rəşid Quliyev, Mirzə Ənsərli, Jalə Əliyeva, Aydan

Xəndan, Sədaqət Qasımlı, Fərhad Ağayev və digərlərinin tədqiqat işləri araşdırılan problemi öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Nizami Cəfərovun dördcildlik “Türk xalqları ədəbiyyatı” [21], Elman Quliyevin [52] eyni adlı əsəri bu sahədə aparılan fundamental araşdırmalardandır.

Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair aparılan araşdırmaları öyrənmək istiqamətində də ölkəmizdə bir sıra işlər görülmüşdür. Aydın Abi Aydının “Füzuli və Türkiyə poeziyası” [12], Nüşabə Araslının “Nizami və türk ədəbiyyatı” [11], Hüseyn Həşimlinin “Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası” [35], İsa Həbibbəylinin “Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri” [31], “Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik” [32], “Ədəbi şəxsiyyət və zaman” [33], İsa Həbibbəyli və Sənan İbrahimovun “Orta əsrlər vahid Şərq ədəbi prosesi” [34], Xəlilə Qafqazlının “Kitabi Dədə Qorqud”un Türkiyədə tədqiqi tarixindən” [50, s.3-46], Barat Osmanlı və Sədaqət Qasımlının “1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar” [83, s.3-6], Barat Osmanovun “İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan klassik şairləri haqqında (Həbibbi Bağdadi)” [85, s.15-26], “20-ci illər tədqiqatçıları Azərbaycan klassikləri haqqında” [84, s.12-20], Fərhad Ağayevin “İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı” [3], Kəmalə Nəcəfovanın “Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı” [81, s.40-46], Qumru Şəhriyarın “M.F.Köprülüzadə və onun “Kitabi Dədə Qorqud kitabı”na aid qeydlər” əsəri (şərhlil)” [92], Ülkər Baxşiyevanın “Türk epik felsefi düşüncəsi və Nizami Gencevinin Sırlar hazinesi mesnevisi” [138,s.1022-1029] və başqa araşdırmalar bu baxımdan əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində tədqiqi məsələləri ədəbiyyatşünaslığımızda indiyədək ayrıca tədqiqat obyektinə olmadığından, monoqrafiya və dissertasiya işləri yazılmadığından dərinlən araşdırılması və ümumiləşdirilmiş elmi-nəzəri nəticələrin çıxarılması vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş məqalə və tədqiqat işləri çox olduğundan onların yalnız araşdırdığımız problemlə bilavasitə bağlı və elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətli olanlarından istifadə etmişik.

Mövzunun aktuallığını nəzərə alaraq Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılması məsələlərini sistemli və kompleks tədqiq etmiş, araşdırmalarımızın nəticələri barədə Azərbaycanda və xarici ölkələrdə məruzələr etmiş və məqalələr çap etdirmişik [58; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 72; 73; 74; 75; 76; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 310; 311; 312; 313; 314; 315; 317; 318; 319; 320; 321].

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın obyektini Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmeti Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına həsr olunmuş məqalələr, tədqiqat əsərləri, monoqrafiyalar, ayrı-ayrı tədqiqatçıların Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair fikir və mülahizələri, ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan elmi-nəzəri fikirlərdir.

Dissertasiya işində tədqiqata cəlb olunan araşdırmaların xronoloji çərçivəsi XX əsrin əvvəllərindən başlanır və müasir dövrə qədər davam edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyada başlıca məqsəd Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin elmi araşdırmasının səviyyəsini tədqiq etməkdir. Məqsədə nail olmaqdan ötrü dissertasiya işində aşağıdakı konkret vəzifələri yerinə yetirmək qarşıya qoyulmuşdur:

- Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemlərini araşdırmaq;
- Türkiyə tədqiqatçılarının Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problem təsnifatlarının istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılması problemlərini tədqiq etmək;
- “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına həsr edilmiş tədqiqatları öyrənmək, təhlil etmək, hər iki ədəbiyyatşünaslığın fərqli və ortaq cəhətlərinə münasibət bildirmək;

- Azərbaycan ədəbiyyatının “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm” və başqa dastanlarının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələlərini tədqiq etmək;

- klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı nümayəndələri olan Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli və başqalarının yaradıcılıqlarına həsr olunmuş araşdırmaları tədqiq və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına verdiyi töhfələri təhlil etmək;

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühitlərinin eyni olduğunu, xüsusən də türkçülük problemi kontekstində bir-birinə daha çox yaxınlaşmasını araşdırmaq;

- XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin (realizm, tənqidi realizm, romantizm, maarifçi realizm və sair) araşdırılmasını öyrənmək;

- mühacirət ədəbiyyatının, onun problemlərinin, ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqinin səviyyəsini öyrənmək;

- Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Muhiddin Birgən, Əli Yavuz Akpınar və digərlərinin tədqiqat işlərində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərini araşdırmaq;

- müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı problemlərinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələlərini tədqiq etmək.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işində Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinə dair araşdırmaları elmi-nəzəri kontekstdə tədqiq edilmişdir. Mərhələ və problemlər baxımından böyük və zəngin olduğundan bütün bu məsələləri kompleks şəkildə əhatə etmək üçün aşağıdakı elmi tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir: sistemli araşdırma; tarixi-müqayisəli təhlil; tənqidi təhlil; ümumiləşdirmə.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Tədqiqat işində aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

- Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının araşdırılması problemləri;

-Azərbaycan dastanlarının tədqiqi məsələləri;

- Azərbaycan aşığı yaradıcılığının araşdırılması;
- Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan klassik ədəbiyyatı məsələləri;
- ədəbiyyat tarixi, tarixçiliyi və dövrləşdirmə problemləri;
- anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması məsələləri;
- Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri;
- XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrin araşdırmalara təsiri;
- Azərbaycan romantizminin tədqiqi problemləri;
- XX əsrin 20-ci illərinin ədəbi əlaqələr konteksti;
- Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məsələləri;
- Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının tədqiqi problemləri;
- Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığı məsələləri;
- Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində;
- müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin araşdırılma səviyyəsi;
- çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasında yeni meyillərin təzahürü problemləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin elmi yeniliyi yalnız bu sahədə ilk tədqiqat əsəri olması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Türkiyədəki tədqiqat işlərinin birinci dəfə sistemli, kompleks şəkildə araşdırılması və müəyyən nəticələrin əldə olunması ilə şərtlənir. Tədqiqat işində Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinə dair son yüz ildə yazılmış ən vacib əsərlər sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı ilə bağlı hər hansı bir mövzuya dair iki müxtəlif baxışı əks etdirən problemlərin təhlili də dissertasiya işinin elmi yeniliyini göstərir. Tədqiqat işində həm klassik, həm də şifahi xalq ədəbiyyatının bəzi məsələlərinə türk ədəbiyyatşünaslığındakı fərqli yanaşmalara münasibət bildirilir. Xüsusilə, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Koroğlu” dastanlarına, eləcə də mühacirət və sovet ədəbiyyatı məsələlərinə müxtəlif yanaşmaların olması təbiidir. Çünki hər hansı bir ədəbi-bədii fakta fərqli kontekstdən yanaşılır, təhlil edilir və qiymətləndirilir.

İlk dəfə olaraq Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi və tarixçiliyi problemlərinə münasibəti araşdırılmış, dövrləşdirmə məsələsində onların rolu göstərilmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatında realizm, tənqidi realizm, maarifçi realizm, satira kimi problemlərinə münasibətləri ilk dəfə olaraq araşdırılmış və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığından fərqli olan istiqamətlərə nəzər salınmışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə elmi-nəzəri fikrindəki yeri ilk dəfə olaraq araşdırma obyektinə olmuş və konkret elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin fakt və materiallarından Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrində, Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinin tədqiqində, ədəbi mühitlərin öyrənilməsində, ümumiləşdirilmiş əsərlərin yazılmasında və gələcək araşdırma işlərində istifadə olunma bilər. Tədqiqatın materialları və elmi-nəzəri nəticələri ali məktəblərin müvafiq fakültələrində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Türk xalqları ədəbiyyatı və başqa fənlərin tədrisində faydalı olar. Araşdırmanın materiallarından iki ölkə arasında münasibətlərdə təbliğat işində də istifadə olunma bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas müddəaları AMEA-nın “Xəbərlər”ində (Humanitar elmlər seriyası), Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun məcmuələrində, Bakı Dövlət Universiteti və eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının siyahısında olan digər elmi jurnal və məcmuələrdə nəşr edilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı problemlərinə dair müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq elmi konfranslarda məruzələr edilmiş, İmpakt faktorlu jurnallarda məqalələr çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilat. Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş (21062 şərti işarə), beş fəsil (birinci fəsil üç paraqraf 82337 şərti işarə, ikinci fəsil üç paraqraf –87753 şərti işarə, üçüncü fəsil dörd paraqraf – 108560 şərti işarə, dördüncü fəsil dörd paraqraf –91349 şərti işarə, beşinci fəsil üç paraqraf – 65093 şərti işarə), nəticə (13939 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin mətn hissəsinin ümumi həcmi 470099 şərti işarədir.

I FƏSİL. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI TÜRKIYƏ

ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FIKRİNDƏ

1.1. Şifahi xalq ədəbiyyatının tədqiqi problemləri

Məlumdur ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının araşdırılması prosesində yeni bir mərhələ olmuşdur. Bu mərhələdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin toplanması, sistemləşdirilməsi və nəşri məsələləri mühüm yer tutmuşdur. Eyni zamanda şifahi xalq ədəbiyyatının elmi-nəzəri cəhətdən araşdırılması da davam etmişdir. Bu prosesdə azərbaycanlı tədqiqatçılarla yanaşı türk tədqiqatçılar da başlıca rol oynamışlar. Araşdırmalarda Türkiyə tədqiqatçılarının rolu danılmazdır. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatı hələ qədim zamanlardan ümumtürk ədəbi-bədii fikri ilə sıx bağlı olmuşdur. Azərbaycan bayatıları, laylaları, sayacı sözləri, nəğmələri, holavarları və dastanlarında ümumtürk bədii düşüncəsi öz ifadəsini tapmışdır. Lakin o vaxtadək Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının nəzəri məsələləri kifayət qədər araşdırılmamışdı.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasında şifahi xalq ədəbiyyatı əhəmiyyətli idi. Çünki bütün ədəbiyyatlar şifahi xalq ədəbiyyatından başlayır. Ona görə də Türkiyə tədqiqatçıları Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərini araşdırarkən yazılı ədəbiyyatla yanaşı şifahi bədii düşüncənin tədqiqi məsələlərinə də geniş yer vermişlər. Burada təkcə folklor araşdırılmamış, eyni zamanda Azərbaycan xalqının etnik və bədii qaynaqları da üzə çıxarılmışdır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş tədqiqatlarında şifahi xalq ədəbiyyatı məsələlərinə ayrıca yer verilmişdir. Həmin araşdırmalar əsasən bir neçə istiqamətdə aparılmışdır. Türkiyə alimlərinin tədqiqatlarında folklorun həm nəzəri, həm də praktik məsələləri öyrənilmiş, Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqları aşkar edilmişdir [179]. İsmayıl Hikmət Ərtaylan [36; 37; 38; 39;174;175;176], Məhməd Fuad Köprülü [221; 222; 223; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231], Orxan Şaiq Gökyay [189; 190;191], Muharrəm

Ergin [166], Pertev Naili Boratav [142; 143; 144; 145], Eflatun Cem Güney [149;150], Çiftçioğlu Nihal [154], Fəxrəddin Kırzioğlu [219], Fikrət Türkmən [294; 295;296;297], Doğan Kaya [215], Əli Qafqasyalı [207; 208; 209;210], Saim Sakaoğlu [265; 266], Nail Tan [283; 284] və başqaları Azərbaycan folklorunun müxtəlif problemlərinə dair yalnız tədqiqat işləri yazmaqla kifayətlənməmiş, həmçinin onları toplayıb sistemləşdirmişlər. Azərbaycan folklorunun araşdırılmasının təxminən yüzillik bir keçmişə sahib olduğunu nəzərə alsaq, o zaman məsələnin əhəmiyyəti daha da aydın görünür. Digər türk xalqları kimi Azərbaycan folkloru Türkiyə türklərinin də folkloru ilə ortaq dəyərlərə malikdir. O zaman Azərbaycan folkloruna dair Türkiyədə aparılan araşdırmaların xüsusi əhəmiyyət daşdığını aydın görmək olar [315, s.22-27].

Azərbaycan folklorunu ilk dəfə və sistemli şəkildə araşdıranlardan biri İsmayıl Hikmət Ərtaylan olmuşdur. Tədqiqatçının Azərbaycan milli folklor nümunələrinə dair apardığı tədqiqatlarında nəzəri və təcrübi istiqamətlər birləşdirilmişdir. Onun folklor nümunələrini elmi-nəzəri şəkildə araşdırmasının tarixi XX əsrin 20-ci illərinə gedib çıxır. Həmin illərdə Azərbaycan alimləri də folklor nümunələrini toplayıb, janr və forma baxımından tədqiq etmişlər. Bu zaman Azərbaycanda olan İsmayıl Hikmət Ərtaylan “Kommunist” qəzetinin xalq ədəbiyyatına aid əlavəsi kimi dərc edilən “Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar” adlı bir neçə məqalə dərc etdirmişdir [38, s.1-2; 39, s.2-5]. Həmin məqalələr məzmun baxımından elmi-nəzəri səciyyə daşıyırdı. Şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında nəzəri materiallar azlıq təşkil etdiyindən İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmaları əhəmiyyətli idi. Tədqiqatçı eyni zamanda məqalələrində ondan əvvəl bu işlə məşğul olmuş azərbaycanlı alimlər Firidun bəy Köçərli və Yusif Vəzir Çəmənizəminlinin yolunu davam etdirmişdir. Məqalələrin ümumi məzmunundan da aydın görmək olur ki, xalq ədəbiyyatına dair elmi-nəzəri məlumatların olmadığı bir zamanda tədqiqatçı qarşısına müəyyən vəzifələr qoymuşdur. O, ağızdan-ağıza dolaşaraq xalqın milli sərvətinə çevrilmiş, onun hiss və həyəcanlarını, qayğılarını ictimailəşdirən nümunələr olan mahnıları, dastanları, şeirləri, bayatıları və s. xalqın tərcümanı olaraq tədqiq etmiş və dəyərləndirməyə çalışmışdır. Həmin nümunələri sənət əsəri hesab edən və onların folklor nümunəsi

olduğu qənaətinə gələn tədqiqatçı qeyd edir ki, ümumilikdə bu şeirlər xalqın keçirdiyi həyəcanların və hisslərin ifadəsi olaraq meydana çıxmışdır. Bu cəhətdən şeirlər səmimiliyi və təbiiliyi ilə seçilir. Müəllif yazır ki, onların içində ən kiçik pislilik və günah hissi qarışmamışdır. Həmin şeirlər özü-özlüyündən yaranmış, özünü qoruyub saxlamış və əbədiyyətə qədər ömür sürmüşdür. Tədqiqatçının baxışına görə, hər məmləkətin, hər millətin bu kimi yazılarına xalq şeirləri, folklor deyilir [38, s.2].

İsmayıl Hikmət Ərtaylan ilk məqaləsində hər bir ədəbiyyatın bu təbii şifahi ədəbiyyat ilə başladığı fikrini elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, bütün ədəbiyyatlar və onu təşkil edən hiss və həyəcanlar xalq ədəbiyyatının özülünü təşkil edir. Tədqiqatçı bayatılar, laylalar və sayacı nəğmələrdən nümunələr gətirir və onların tarixən xalqın yaddaşında ağızdan-ağıza şifahi şəkildə ötürülməsi yollarını araşdırır. Məsələn, araşdırmaçı

“Qoyun gəlir sürü-sürü,

Qız, ərdəgin yerə sürü!

Çobanlar bağırışıyır

Bacıcığım çabuk yürü!” kimi Azərbaycan sayacı nəğmələrinə istinad edərək belə bir qənaətə gəlir ki, qoyun sağmağa gedən kənd qızlarının söylədikləri mahnılar gözlərimizin önündə necə təbii, necə də gerçək rəsm əsəri canlandırır [38, s.2]. Əlavə edir ki, ən güclü rəssamın da tablosu bu qədər səmimi ola bilməz. Çünki rəssam təbiəti bəzəməyə, səmimi olmaq üçün onu cəmiyyətlə eyniləşdirməyə çalışacaq və bu zaman bir çox gözəlliklər itəcəkdir. Tədqiqatçı Azərbaycan xalqının zəngin milli irsinin ən qədim nümunələrini özündə toplayan folklor yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişdir. Xüsusilə, folklorun təbii və səmimi olması amili və bəşəri hissləri özündə əks etdirməsi, həyatın öz axarında yaranması və gerçəkliklərini olduğu kimi əks etdirməsi məsələsinə önəm vermişdir. Bu da folklorşünaslığın ilkin axtarış mərhələsində gəlinən doğru qənaətlərdən biri hesab oluna bilər.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan xalq ədəbiyyatının formalarını araşdırarkən həmin nümunələri digər türk xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatı ilə müqayisə edir. Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının geniş yayılmış formalarından biri mahnılardır. Mahnıların müxtəlif növlərinin olduğunu yazan tədqiqatçı onların toylarda,

matəmlərdə, xüsusi günlərdə, sevincli və xoşbəxt anlarda dörd misradan ibarət nəzmlərin hər bir kəsin işinə yaradığı və ehtiyacı olana təsəlli verməsi fikrini də irəli sürür. Tədqiqatçı yazır ki, adət olduğu üçün uşaqlar mahnı deməyi, əzbərləməyi çox sevirlər. Kəndlərdə, məhəllələrdə və dükanlarda içərisində mahnı sözləri olan nazik kağızlara bükülmüş şəkərparələr satılır. Uşaqlar məktəbə gedib-gələrkən həmin şəkərparələri satın alırlar və gecə ailələri ilə birlikdə onları açaraq bir növ fal açırlar [39, s.3].

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatçının araşdırmaları "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" kitabında elmi şəkildə sistemləşdirilmişdir. Müəllif əsərinin giriş hissəsində "Qövmi cərəyan" başlığı altında şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox məsələlərini tədqiq edir. Tədqiqatçı qərb türköloqlarının "türkmənlərdə, azərilərdə, osmanlılarda mövcud olan nağılların sırf türkmənlərdən gələrək Azərbaycanda yayıldığı, oradan da kiçik Asiya və Anadolu türklərinə" keçməsi fikrinə qarşı düzgün olaraq çıxır, onların elmi əsası olmadığını sübut etməkdən ötrü müəyyən araşdırmalar aparır. O, Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi məsələsinə daha geniş aspektdən yanaşır. Azərbaycan, Anadolu, qazax, qırğız, tatar və digər türk xalqlarının ədəbiyyatının mənşəyinin bir kökdən gəldiyini, mövcud olan fərqliliklərin və məhəlliliyin sonradan yarandığı fikrini belə əsaslandıraraq yazır ki, türkmənlərin, azərilərin (azərbaycanlıların-N.M.) və osmanlıların şifahi xalq ədəbiyyatındakı xüsusi ayrılıqları və yaxud dəyişiklikləri ancaq mühitlə əlaqəlidir [174, s.85]. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın bu fikri XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünasları tərəfindən kommunist ideologiyasının təsiri altında tənqid olunsada ümumi mənə etibarilə yazdıqlarında müəyyən həqiqət vardır. Məsələn, onun bu fikirlərinə qarşı çıxan tənqidçi Əli Nazim İsmayıl Hikmət Ərtaylanın "Vahid türk ədəbiyyatı" anlayışını qəbul etməyərək yazırdı ki, bütün türk, tatar xalqının heç bir zaman ümumi və vahid bir mədəniyyəti olmamışdır [79, s.29]. Ancaq onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əli Nazim fikirlərində məsələyə mövcud siyasi sistemin şərtləri daxilində, sinfi mübarizə, kommunist ideologiyası mövqeyindən yanaşır, verilən tapşırığa uyğun olaraq onun tədqiqatında "pantürkizm" və "panislamizm" axtarırdı. O, yanlış olaraq guya 1917-ci ilin "oktyabr inqilabına (çevrilişinə – N.M.) qədər türk

xalqlarının millətləşmə prosesini keçmədiyi fikrini müdafiə edirdi. İkincisi, Əli Nazimin məqaləsinin yazıldığı dövrdə sovet xüsusi xidmət orqanları tərəfindən izləndiyi və həyatı təhlükə altında olduğu üçün İsmayıl Hikmət Ərtaylan artıq Azərbaycanı tərk etmişdi. Həmin illərdə Azərbaycan mətbuatında İsmayıl Hikmət Ərtaylan əleyhinə dərc olunan məqalələr də məhz buradan qaynaqlanırdı. Ona görə də İsmayıl Hikmət Ərtaylanın türk xalqlarının ortaq ədəbiyyatına yanaşması barədə Əli Nazimin yanlış tənqidi fikirlərində daha çox kommunist ideoloji meyilləri başlıca yer tuturdu. Hətta təkcə Əli Nazim deyil, o dövrün görkəmli alimləri Əmin Abid, Hənəfi Zeynallı, Bəkir Çobanzadə də məlum ideologiyanın təsiri altında şifahi xalq ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixi haqqında fikirlərində, xüsusilə də “pantürkizm və panislamizm” və ədəbiyyat konsepsiyasında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın subyektiv idealizmə meyil etdiyini sübut etməyə çalışırdılar. Tənqidçilərin hamısının eyni fikri səsləndirmələri və bu istiqamətdə rəylər irəli sürmələri müvafiq orqanlardan verilən göstərişin təzahürü idi.

Qeyd olunmalıdır ki, 1920-ci ilin aprelində bolşevik Rusiyası tərəfindən Azərbaycan işğal edildikdən sonra siyasi mühacirətinin böyük bir hissəsinin Türkiyədə məskunlaşması və burada yaratdıqları mətbuat orqanları vasitəsi ilə sovet Azərbaycanında gedən ictimai-siyasi proseslərə münasibət bildirməsi bu və ya digər şəkildə ədəbiyyata, elmi araşdırmalara da təsir edirdi. Heç əbəs deyildir ki, sonrakı illərdə Sovet İttifaqı-Türkiyə münasibətlərində soyuqlaşma milli ədəbiyyatşünaslıqda da özünü göstərdi. Məsələnin siyasi məzmununu önə çəkən Əli Nazim yazırdı ki, İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tarixi və ədəbi konsepsiyası, subyektiv idealizm yaradıcılığı impressionistcəsinə, təəssüratlarla anlayış və tarixi faktların kamalistcəsinə izahı ilə doldurulmuşdur [79, s.30].

Tədqiqatçının problemə yanaşması Əmin Abid, Hənəfi Zeynallı tərəfindən də tənqid edilmişdir. Ancaq bir məsələ də var ki, o zaman həm Əmin Abidi, həm də Hənəfi Zeynallını Azərbaycan alimləri vulqar sosiologizmdə tənqid edirdilər.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan xalq ədəbiyyatından bəhs edərkən onun ayrı-ayrı janrlarına da nəzər yetirmişdir. O, janrları təhlil edərkən mümkün olduğu qədər avropalı alimlərin fikirlərinə istinad etmişdir. Bu janrlar arasında mahnılar,

nəğmələr, nağıllar, oyunlar və rəqslər başlıca yer tutur. Tədqiqatçı nəğmələrdən bəhs edərkən onları mövzu və problematikasına görə müxtəlif yerlərə bölmüş, doğum nəğmələri, uşaq nəğmələri, məhəbbət nəğmələri, toy nəğmələri, ağılar, mövsümi nəğmələr, qəhrəmanlıq nəğmələri, manilər, şikəstələr və sair növlərə ayırmışdır. Bu nəğmələrin hər birinə aid nümunələr gətirmişdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının toy mərasimi ilə bağlı hissəsini izdivac şərqiyləri adı altında araşdırmışdır. O, bu xalq ədəbiyyatı nümunələrini mümkün qədər digər türk xalqlarının ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmiş, şikəstələri araşdırarkən onun da nəğmələrin bir növü olduğunu və aralarında mənaca fərq olmadığını yazmışdır [174, s.91].

Azərbaycan atalar sözləri və zərb məsəllərini tədqiq edən İsmayıl Hikmət Ərtaylan onların mənşəyi və yaranma yollarının müxtəlifliyinə də nəzər yetirmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, bu nümunələrin bir hissəsi müxtəlif dini etiqadlar, inamlar əsasında yaranmış və formalaşmışdır. Bununla belə, həmin nümunələr arasında mövzunu real həyatdan alan və xalq həyatının ictimai-siyasi, tarixi düşüncəsini əks etdirən nümunələrin də olduğu qənaətinə gəlmişdir. Tədqiqatçı həmin nümunələrin dini xurafatı, cəhaləti əks etdirmədiyini, xalqın əmək fəaliyyətini, adət-ənənələrini və mədəniyyətini ifadə etdiyini bildirmişdir. Onun bu problemə dair araşdırmalarının Azərbaycan folklorşünaslığı üçün mənbə olduğunu qeyd edən ədəbiyyatşünas Fərhad Ağayev yazır ki, İsmayıl Hikmət Ərtaylanın 20-ci illərdə atalar sözləri və məsəllər haqqında söylədiyi mülahizələr sonralar Azərbaycan folklorşünasları tərəfindən təsdiq edilmiş, bu sahədə aparılacaq araşdırmalar üçün mənbə olmuşdur [4, s.58].

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan atalar sözləri və zərbi məsəllərin böyük bir qisminin türklərlə ortaq olduğunu və sadəcə bəzi kiçik söz fərqliliklərinin mövcudluğunu da qeyd etmişdir. Bu zərbi məsəllər arasında başqa xalqlardan keçənlərin olduğuna diqqət çəkən tədqiqatçı yazır ki, türklərdə çinlilərdən, hindlilərdən və iranlılardan keçmiş bir çox zərbi məsəllər olduğu kimi, bir zamanlar yəhudilik, xristianlığı qəbul etdikləri üçün bu etiqadlarla bağlı zərb məsəllərə rast gəlmək də təbiidir. Əlavə edir ki, İslamın qəbulundan əvvəl Qurani Kərimdən,

hədislərdən, ərəb dilindən alınma və hətta onlara bənzəyən bəlkə də minlərlə zərb məsəl dilimizə keçmişdir [174, s.149].

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan folkloruna həsr olunmuş araşdırmalarının böyük bir qismi ortaq mətnləri əhatə edir. Bu mətnlər arasında Molla (Xoca) Nəsrəddin, aşiq şeirləri və başqaları başlıca yer tutur. Görkəmli türk tədqiqatçısı Saim Sakaoğlu Molla Nəsrəddinlə bağlı fundamental araşdırmalar aparmış və monoqrafiya yazmışdır [266]. Tədqiqatçı “Nasreddin Hoca Üzerine Yazılar” monoqrafiyasında yalnız Molla Nəsrəddin lətifələrini deyil, onun həyatı, ailəsi, digər Nəsrəddinlər haqqında da məlumatlar vermiş, tarixdəki Nəsrəddinin tanıdığımız Nəsrəddin olub-olmaması, adından deyilən lətifələrin ona aid olub-olmaması kimi məsələləri tədqiq etmişdir. O, Molla Nəsrəddinin adından deyilən lətifələri öyrənərək onun bir lətifə qəhrəmanı olaraq türk xalq mədəniyyətində, təfəkküründə tutduğu yeri və mövqeyi müəyyənləşdirməyə çalışmış, avropalıların əsərlərində istinad etdikləri Molla Nəsrəddin obrazını da təhlilə cəlb etmişdir. Tədqiqatçı Molla Nəsrəddin lətifələrini yalnız Türkiyə ilə məhdudlaşdırmamış, digər türk xalqlarının da folklorunda yer aldığını yazmışdır. Anadoluda danışılan lətifələrlə Türkmənistan, Azərbaycan və başqa yerlərdə söylənilən lətifələri müqayisəli şəkildə təhlil edən müəllif belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əslində təxminən 500-600-ə yaxın olan bu lətifələrin sayı şişirdilərək 1500-ə qədər çıxarılmışdır [266, s.9]. Tədqiqatçının fikrincə, bu lətifələr gerçək obrazından uzaqlaşaraq başqa bir Molla Nəsrəddin surəti yaratmışdır. Müəllifin araşdırmalarına görə, həmin lətifələri saf-cürük etmək, başqasının adına olan lətifələrdən təmizləmək lazımdır. Ona görə ki, bu lətifələri oxuduqda Molla Nəsrəddin obrazının özündə müəyyən ziddiyyətlər yaranır. Müəllif bununla bağlı olaraq yazır ki, mollaın adından danışılan təxminən 1500-dən artıq lətifəni oxuyanda onun bir din adamı, məsciddə moizə oxuyan, xalq arasında ədaləti qoruyan qazi və alim olduğu görünür. O, cəmiyyətdə inanılan və etibarlı bir şəxsdir. Lətifələrin böyük bir qismindəki Molla Nəsrəddin isə tamamilə fərqli bir şəxsdir. O, yalan danışır, oğrudur, insanları aldadır, dini savadı yoxdur, hətta məscid ilə minarənin fərqi bilirmir.

Tədqiqatçıya görə, lətifələrdə Molla Nəsrəddinin gerçək obrazından fərqli şəkildə təqdim olunması onun xarakterinə xələl gətirir, obrazını ziddiyyətli, bir çox hallarda isə özünə qarşı çıxan bir insan tipi kimi formalaşdırır. Lakin o, bu fikrə gəlmək üçün çoxlu araşdırmalar aparmışdır. Saim Sakaoglu həmin lətifələri toplayaraq mövzu və problematika baxımından sistemləşdirmiş, müəyyən bir formaya salmış, bu formaya uyğun gələn lətifələri onun adına aid etmişdir.

Tədqiqatçı Nail Tan araşdırmasında Saim Sakaoglunun qoyduğu problemin bir istiqamətini təhlil etmişdir [283]. O, türk mədəniyyətinin simalarından olan Xoca Nəsrəddinin Azərbaycanda Molla Nəsrəddin adı ilə tanınması və bu adda Cəlil Məmmədquluzadənin məcmuə çap etməsinə diqqət çəkərək Azərbaycanda nəşr olunan Molla Nəsrəddindən 504 lətifəni müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Tədqiqatçı həmin lətifələri Pertev Naili Boratavın nəşr etdirdiyi “Türk Hoca Nasreddin Latifeleri” ilə müqayisə edərək 190 lətifənin bənzər, 147 lətifənin qarışıq, 167 lətifənin isə fərqli olduğu qənaətinə gəlmişdir [283, s.248]. Əsasən fərqli lətifələri tədqiqata cəlb edən və məqaləsində bir neçə nümunə verən araşdırmaçı qeyd edir ki, tədqiqatlar üçün oxşar və qarışıq lətifələrdən daha çox fərqli olanlar əhəmiyyətlidir. O, Türkiyədə və Azərbaycanda istifadə olunan türkcələrin yaxınlığına diqqət çəkərək yazır ki, məhz bu dil yaxınlığına görə lətifələrin Türkiyədə yayınlanması ehtimalı böyükdür. Pertev Naili Boratav ilə birlikdə Sarbon Universitetində folklor metodologiyası və xalq ədəbiyyatına dair mühazirə, seminar və konfranslara qatılan Fikrət Türkmən də sonralar Molla Nəsrəddin lətifələrini şərh etmişdir [297].

Qeyd etmək lazımdır ki, zəngin xəzinə olan Azərbaycan folkloru Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən təkcə ötən əsrdə deyil, müasir dövrdə də öyrənilir. Bu tədqiqatlarda Azərbaycan folkloru bölünmüş vətənimizin yalnız şimalı ilə məhdudlaşdırılmır, bütöv şəkildə araşdırılır. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan folklor nümunələrinin çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı tərəfindən araşdırılması əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçılardan Saim Sakaoglu, Əli Qafqasyalı, Ənvər Uzun və başqalarının əsərlərində Cənubi Azərbaycan folklorunun tarixi, bu günü, inkişaf yolları, xarakteri, xüsusiyyətləri, janrları və sair tədqiqat obyektidir.

Ənvər Uzunun "İran türk folkloru" monoqrafiyasında xalq mərasimləri, sayacı sözlər, bayatılar, atalar sözləri, alqışlar, qarğışlar, tapmacalar, yanıltmaclar, toy adətləri və başqa folklor nümunələri tədqiq edilmişdir. Bu araşdırmalar daha çox toplama xarakteri daşıyır. Lakin tədqiqatçı yeri gəldikcə özünün bəzi nəzəri fikirlərini də bildirmişdir. Cənubi Azərbaycan folklorunun yuxarıda qeyd olunan ad altında öyrənilməsinə baxmayaraq, nümunələr öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçının topladığı bayatılarda xalqın poetik düşüncəsi, başına gələn hadisələr və həyatı təsvir edilmişdir. Bu bayatıların Azərbaycanda nəşr edilən kitablara salınmaması faktı onların əhəmiyyətini artırır. Həmin bayatıların bəzilərinə qürbətçilik motivləri təsvir edilmişdir. Məsələn, bir bayatıda deyilir:

*“Yağı gəldi yanıma,
Susamışdı qanıma.
Döndüm qürbət ellərdən,
Qüvvət gəldi canıma.*

*Kəm baxtı sönən qərib,
Qürbətdə ölən qərib.
Bəxtəvər günə düşdü,
Vətənə dönən qərib”* [304, s.92].

Tədqiqatçının topladığı başqa bir bayatıda isə dağların obrazı yaradılmışdır. Lakin buradakı obraz fərqlidir. Omonim sözlərdən ustaqlıqla istifadə edilməsi ona dağlar obrazını sənətkarlıqla yaratmağa imkan vermişdir:

*“Gözüm haranı dağlar,
Dağı aranı dağlar.
Mən istərəm görüşmək,
Kəsib aranı dağlar”* [304, s.92-93].

Toplanan bayatıların quruluşunda da müəyyən orijinallıq vardır. Onların çox az bir hissəsi əziziyəm sözü ilə başlayır. Bayatıların əksəriyyətində elə birinci sözdən mətləbə keçilir. Bu isə onların məzmununu daha da zənginləşdirir. Həmin bayatıların

semantikasında xalq düşüncəsi, onun mətanəti, əzmi, əyilməzliyi, taleyi və sair məsələlər başlıca yer tutur. Məsələn:

*“Bu yol gedir Təbrizə,
Həvəs gəlirəm sizə,
Tanrım, bizə qüvvət ver!
Varaq vətənimizə”* [304, s.93].

Ənvər Uzun Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının məşhur janrlarından olan sayaçı sözlərin mənşəyi, yaranma üsulları və poetik məzmunu barədə dolğun məlumat vermişdir. Tədqiqatçı Cənubi Azərbaycanda topladığı materialların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, saya törənləri tonqal başında, Novruz bayramına 50 gün qalmış başlayır və bayrama bir ay qalmış başa çatır. Bu, həm də qoyunların bala verdiyi dövrə təsadüf edir. Müəllif yazır ki, sayaçı sözlərin mənşəyinin qədim tarixi vardır. Burada beş-altı adam bir yerə toplanır, əllərinə çomaq alır, yanlarında bir neçə çobanın köpəyi, bir-iki at, bir-iki dəvə, bir-iki oğlan, beş-altı quzu, bir az azuqə – pendir, çörək, yağ, qovurma, un, buğda, yarma və sair alaraq el-obanı gəzib dolaşırlarmış. Ən maraqlısı isə Dədə Qorqudu təmsil edən saqqallı adamın irəlidi gedərək qapıları döyməsi və sayaçı sözləri oxumasıdır. İqtisadi vəziyyəti yaxşı olanlar pay kimi onlara qoyun-quzu, yaxşı olmayanlar isə yağ, pendir və sair verirlərmiş.

Tədqiqatçının Cənubi Azərbaycanda topladığı sayaçı sözləri sadə və axıcıdır. Araşdırmada ikinci diqqətəlayiq cəhət isə saqqallı uşağın Dədə Qorqudu təmsil etməsidir. Bununla Dədə Qorqudun yalnız dastan qəhrəmanı deyil, həm də ağız ədəbiyyatının digər formalarının da qəhrəmanı olması görünür. Bayatı formasında olan bəzi sayaçı sözlərdə qoyun, quzu və keçilər vəsf edilir. Məsələn:

*“Nənəm ey nazlı qoyun,
Quyruqlu gözlü qoyun.
Pendiri kəsmə kəsmə,
Qatığı özlü qoyun.*

Nənəm qoyun qarası,

Quyruğu polad parası.

Yaz günü dalması,

Qış günü qovurması” [304, s.42].

Ənvər Uzun kitabında yeni il şənliklərini, laylaları (ninniləri), uşaq oyunlarını və digər poetik janrları da tədqiq etmişdir. O, Cənubi Azərbaycan folklorunu araşdırarkən xalq mərasimlərinə geniş yer vermişdir. Tədqiqatçının fikrincə, Novruz bayramı adlı xalq mərasimi ilə digər türk xalqlarının adət-ənənələri arasında əl böyük bir fərq olmasa da bu bayramla əlaqədar olan böyük çilə, kiçik çilə, keçəl-kosa mərasimlərində fərqliliklər çoxdur. Tədqiqatçıya görə, çilə şənlikləri kiçik çilə, boz ay, alaçalpo adı ilə üç mərhələdə keçirilir. O, burada keçirilən çərşənbələrin də fərqli olduğuna diqqəti cəlb edərək yazır ki, İran qarapapaqlarında yalançı çərşənbə, doğruçu çərşənbə, qara çərşənbə və pay-hədiyyə çərşənbəsi adı ilə bilinən dörd ayrı çərşənbə də vardır. Bunlardan birincisində - yalançı çərşənbədə gənclər təpəliklərə çıxır və havaya güllə atırlar. Bununla bağlı olaraq Ənvər Uzun yazır ki, buna çilə qovması da deyilir. İran əfşar türklərində çilənin ilk iyirmi gününə bir qonşunun adının verilməsi adətdir. O gecə hava vəziyyətinə görə qonşunun yaxşı ya pis olmasına qərar verilir. Çilə gecələri ən uzun gecələr kimi qəbul edildiyi üçün uşaqlara bu gecələrdə nağıllar danışılır. Bu nağıllar arasında ən çox "Ərəbzəngi", "Nigar xanım", "Tənbəl Əhməd", "Kiçik Rza" və "Ümid Əli" nağılları əsas yer tutur.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı probleminin Türkiyədə araşdırılması geniş olduğu üçün bir paraqrafda əhatə etmək mümkün deyildir. Ona görə də Türkiyədə aparılan araşdırmaların əsas məsələləri üzərində ətraflı dayanmağı lazım bildik. Bu araşdırmalardan da məlum olduğu kimi, artıq yüz ildir Türkiyədə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, onun ayrı-ayrı janrları və üslubları araşdırılır. Müasir Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında həmin araşdırmalar sistemli və davamlı xarakter almışdır. Türkiyə ədəbiyyatşünasları problemə tamamilə başqa yöndən yanaşdıqlarından fərqli fikirlər də irəli sürürlər. Bu da demək olar ki, bütün araşdırmalarda əksini tapmışdır. Aparılan tədqiqatlar Türkiyə folklorşünaslarının tədqiqatlarında iki fərqli cəhətin olduğunu üzə çıxarır. Birincisi, tədqiqatçılar Azərbaycan folkloruna aid fərqli nümunələr təqdim etməklə folklor dövriyyəsini

zənginləşdirmişlər. İkincisi, bu nümunələrin tədqiqi və təhlilində fərqli yanaşmalar sərgiləmiş və müəyyən elmi nəticələrə gəlmişlər. Türkiyə folklorşünasları Azərbaycandakı tədqiqatlara da müraciət etməklə məsələni daha əhatəli şəkildə və fərqli istiqamətlərdən təhlil etmişlər. Doğrudur, aparılan araşdırmalar Azərbaycan folkloruna dair vahid konsepsiya şəklində ortaya çıxmır. Lakin həmin araşdırmalar folklorun kökü, xarakteri və inkişaf yolları haqqında tədqiqatların aparılmasında vacib rol oynayır. Belə qarşılıqlı tədqiqatların aparılması Azərbaycan folklorşünaslığını zənginləşdirməklə yanaşı ortaq elmi-nəzəri fikirlərin formalaşmasında da yeni imkanlar yaradır.

1.2. Azərbaycan dastanlarının araşdırılması məsələləri

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox diqqət ayırdığı problemlərdən biri dastanlar və xalq hekayələridir. Çünki xalq dastanlarında Azərbaycan və Türkiyə bədii düşüncəsinin ortaq problemləri bu mövzunu geniş və hərtərəfli şəkildə öyrənməyə imkan verir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda xalq ədəbiyyatının toplanması, bir qədər sonra isə onun araşdırılması prosesi sistemli xarakter almışdır. O zaman Azərbaycan dastanlarının öyrənilməsi əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır. Birincisi, dastanların müxtəlif variantları toplanılıb nəşr edilirdi. İkincisi, dastanlar haqqında nəzəri tədqiqatlar aparılır və fikirlər bildirilirdi.

Dastanların üzə çıxarılması, araşdırılması Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının da diqqətini cəlb etmiş və tədqiqatçılar həmin məsələyə böyük maraq göstərmişlər. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan dastanlarının araşdırılması əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır:

1. Azərbaycan dastanlarının Anadoluda olan müxtəlif variantlarının üzə çıxarılması;
2. Dastanların nəzəri şəkildə araşdırılması (dastan, hekayə terminlərinin müxtəlif türk xalqlarında fərqli şəkildə ifadə olunması);
3. Dastanların müqayisəli tədqiqi.

Bu istiqamətlərin hər birinin özünəməxsus çətinlikləri olduğu kimi əhəmiyyəti də az deyildir. Belə ki, həm ilkin tədqiqatlar, həm də nəzəri baxımdan aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi nailiyyətlər problemin kompleks şəkildə tədqiqinə geniş imkanlar yaradır. Diqqəti daha çox çəkən isə Türkiyə tədqiqatçılarının həmin dastanları müqayisəli şəkildə tədqiq etməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə Azərbaycanda bu istiqamətdə geniş araşdırmalar aparmaq imkanı olmadığından tədqiqat işləri nəzəri cəhətdən yarımçıq qalmışdır. Sovet İttifaqı dağıldıqdan sonra həmin proses sürətlənmiş, dastan və xalq hekayələrinin araşdırılmasında elmi-nəzəri və praktik əhatəlilik imkanı qazanılmışdır.

"Kitabi Dədə Qorqud" dastanı araşdırılmalarda xüsusi yer tutur. Həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə bu abidənin öyrənilməsi müqayisəli-tədqiqat sahəsində bir mərhələ təşkil edir. Belə ki, bir müddət dastan ayrı-ayrılıqda, siyasi maneələr aradan götürüldükdən sonra isə qarşılıqlı şəkildə müxtəlif problemlər baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Lakin hər iki ölkədə dastanın tədqiq olunması xeyli gecikmişdir.

Məlum olduğu kimi, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı alman şərqşünası Henrix Fridrix fon Dits tərəfindən 1815-ci ildə aşkarlandıqdan və dünyaya tanındıqdan sonra türk dünyasında onun araşdırılmasına başlanmamışdır. Dastan yalnız 1915-ci ildə Türkiyədə Kilisli müəllim RUFət tərəfindən İstanbulda nəşr edilmişdir. Halbuki bu müddətdə dastan Avropanın bir çox ölkələrində, hətta Rusiyada da tərcümə edilərək artıq müəyyən dərəcədə araşdırılmaya cəlb olunmuşdu.

Dastana elmi yanaşma Oğuz türklərindən ilk dəfə Türkiyə türklərində olmuşdur. Kilisli müəllim RUFətin dastanı nəşr etməsindən 10 il sonra Azərbaycanda ayrı-ayrı boylardan parçalar araşdırmalara cəlb olunmuşdur. Dastanla bağlı ilk tədqiqatları XX əsrin 20-ci illərində Əmin Abid, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Atababa Musaxanlı aparmışlar. Ədəbiyyatşünas Bədirxan Əhmədov Əmin Abid haqqında monoqrafiyasının bir fəslini "Dədə Qorqud"un ilk azərbaycanlı tədqiqatçısı" adlandırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Əmin Abid 1919-cu ildə Bakıdan İstanbula gedərək universitetdə təhsil almış, 1926-cı ildə isə geri dönmüşdür. Müəllif onun "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" əsərinin birinci cildinin böyük bir

hissəsinin dastana həsr olunması və Bakıya gəldikdən sonra ardıcıl olaraq məqalələr yazmasına əsaslanaraq dastanın Azərbaycana gətirilməsini Əmin Abidin adı ilə əlaqələndirir [26, s.93-111]. Əmin Abid əsərində ədəbiyyatşünaslıq tarixində ilk dəfə olaraq dastanın 12 boyunun məzmununu yazmış, bir ozanın qadınlar barəsindəki fikirlərini və “Xanım hey, Salur Qazanın evinin yağmalandığı boyunu bəyan edər” boyunu olduğu kimi kitabına daxil etmişdir.

Dastan Bakıda ilk dəfə 1939-cu ildə Həmid Araslının ön sözü ilə çap olunmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, bu zamana qədər Türkiyədə dastan kitab şəklində iki dəfə - Kilisli müəllim Rüfət, 1938-ci ildə isə Orxan Şaiq Gökyayın tərtibi və ön sözü ilə dərc edilmişdir [190]. Bundan başqa, ayrı-ayrı Türkiyə tədqiqatçılarının da məqalələrində dastan təhlil edilmiş və boylarına müraciətlər olunmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan əsərində dastanları təhlil edərkən “Kitabi Dədə Qorqud”a da müraciət etmişdir. Tədqiqatçı ədəbiyyat tarixinə dair əsərinə dastanın “Dirsə Xan oğlu Bakaç (Buğac)” boyunu daxil edib ilk dəfə Azərbaycanda çap etməklə yanaşı təhlil də etmişdir. O qədər də geniş olmayan həmin təhlildə İsmayıl Hikmət Ərtaylan dastanın dili ilə bağlı maraqlı bir fikir irəli sürür. Yazır ki, min ildən çox əvvəl Dədə Qorqud tərəfindən tərtib edilmiş bu dastan o dövrün Oğuz ləhcəsindədir. Müəllifin fikrincə, o zaman oğuzlarda işlədilən bir çox ifadələr günümüzdə unudulmuş, forma və ifadəsi bizə gələndə qədər əsaslı şəkildə dəyişərək anlaşılmaz vəziyyətə düşmüşdür. Ona görə də dastanın bütün sözlərini ayrı-ayrı başa düşmək və o zaman hansı surətlə oxunduqlarını eyni ilə təyin etmək mümkünsüzdür [174, s.115-121]. Araşdırmaçı xüsusi olaraq qeyd edir ki, bu məsələ ayrıca tədqiqata cəlb olunmalıdır.

Müəllifin məqsədi həm dastan haqqında məlumat vermək, həm də müasir dillə əski dili müqayisə etmək olmuşdur. Dastanın boylarını son dərəcə vacib və əhəmiyyətli hesab edən İsmayıl Hikmət Ərtaylan onun mahiyyət etibarilə Avropada yaranan dastanlardan fərqlənmədiyini, xüsusi özünəməxsus saflığının və sadəliyinin olduğunu vurğulayaraq yazır ki, dil qatı aydın və qısamdır. İfadə təbii və qüvvətlidir. Bu üslub bir az açılarsa, ən gözəl ədəbi dil ola bilər. Sözlərin çoxu Azərbaycan ədəbi ləhcəsində bu gün hələ də istifadə edilən əsl türk sözləridir. Mənzum hissələrinə gəldikdə, əhatəli araşdırma ilə həm vəznləri, həm formaları aydınlaşdırmaq lazımdır.

Hər halda formada müxtəliflik mövcuddur. Vəzn də heca vəzni olmaqla bərabər müxtəlif və fərqlidir [174, s.136].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın bu tədqiqatı Azərbaycanda nəşr edilən ilk araşdırmadır. Doğrudur, qeyd edildiyi kimi, dastanı Əmin Abid də demək olar ki, eyni vaxtda geniş şəkildə tədqiq etmişdir. O, Türkiyədən gəldikdən sonra həm dastan haqqında ayrı-ayrı məqalələr yazmış, həm də İstanbulda yazdığı “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərində dastanı elmi-nəzəri cəhətdən tədqiq etmişdir. Lakin Əmin Abidin bu kitabı İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərindən əvvəl yazılsa da nəşr edilməmişdir. Məlumdur ki, həm Əmin Abid, həm də İsmayıl Hikmət Ərtaylan tədqiqatlarında Kilisli müəlim Rüfətin nəşrindən bəhrələnmişlər. Tədqiqatçının dastanın türk xalqlarının şifahi yaradıcılığının qədim nümunələrindən biri kimi İslamiyyətdən çox öncə yaranması barədə fikirləri sonrakı qorqudşünaslıq tərəfindən təsdiqini tapmışdır. Bu fikir Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının inkişaf prosesində də izlənilmiş və möhkəmlənmişdir.

Dastanı Türkiyədə Muharrəm Ergin, Orxan Şaiq Gökyay, Fəxrəddin Kırzioğlu, Adnan Binyazar, Nihad Sami Banarlı, Pertev Naili Boratov, Semih Tezcan və başqa tədqiqatçılar müxtəlif aspektlərdən tədqiq etmişlər. Lakin XX əsrin 30-60-cı illərdə Türkiyədə dastan haqqında çap olunan araşdırmalar və nəşrlər sovet Azərbaycanında etirazlara səbəb olmuşdur. Türkiyədə Orxan Şaiq Gökyayın kitabı çap edildikdən dərhal sonra Azərbaycanda da nəşrə hazırlanması SSRİ-nin Türkiyəyə münasibətdə yürütdüyü siyasətin başqa bir formada təzahürü olub, rəqabət meyilindən xəbər verirdi. Sovet hakimiyyəti Türkiyənin guya pantürkçü siyasət yürütməsindən narahat olurdu. Bunu o zaman Azərbaycanda yazılan məqalələrdən də aydın görmək mümkündür. Dastanın Türkiyədə nəşr edilməsi Azərbaycan sovet ədəbi tənqidinin qəzəbinə tuş gəlmişdi. Həmid Araslının “Kitabi Dədə Qorqud”un 1939-cu ildə hazırladığı nəşrinə bir il sonra – 1941-ci ildə rəy yazan Cahanbaxş Cavadzadə iki il əvvəl Orxan Şaiq Gökyayın çap olunmuş nəşrini xatırlayaraq qeyd edirdi: *“Bir qayda olaraq, bu saxta işdə pantürkistlər həmişə bayraqdar olmuşlar. Azərbaycanda nə qədər gözəl və cahanşümul şey varsa, hamısını nəfinə zəbt etmək kimi oğru tradisiyanı başlayanlar da, davam etdirənlər də onlar olmuşdur. “Dədə Qorqud”a*

birinci divanı tutan onların sonbeşiklərindən birisi olan türkiyəli müəllim Rüşfətdir. Bu adam "Dədə Qorqud"u bütünlüklə udmaq üçün bizim "indi"lərimizi "şimdi", "bəli"lərimiz "əvət", "haradan"larımızı "nere"dən, "neçə"lərimizi "qaç" edərək cıdanı cibdə gizlətmək istəmişdir" [18, s.3].

Aydındır ki, Azərbaycanda çap olunan "Dədə Qorqud" kitabına sonradan sırf ideoloji baxımdan yazılan rəydə Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırılmalarına verilən bu qiymətlə razılaşımaq mümkün deyildir. Əslində, dastan möhtəşəm abidə kimi nəinki türk xalqları, eləcə də dünyanın bir çox alimləri tərəfindən araşdırılmış və təhlil edilmişdir. Həmin araşdırmalar arasında Türkiyə alimlərinin tədqiqatları özünün problematikası, yanaşması, yeniliyi və əhatəliliyi ilə mühüm yer tutur. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, 1815-ci ildə aşkara çıxarılan dastan yalnız 100 ildən sonra Türkiyədə nəşr edilmiş və onun ardınca Azərbaycan elmi-ədəbi mühitinə gəlib çıxmışdır. Bundan sonra isə Türkiyədə əsər dəfələrlə nəşr edilmiş, mövzu, süjet xətti, obrazları, dili, poetikası və sair baxımından fundamental tədqiqatlar aparılmış, müqayisələr edilmişdir. Tədqiqatlar təsdiq edir ki, dastan Türkiyədə nəşr olunduqdan sonra Azərbaycan alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Dastanın ən yaxşı nəşrlərindən biri görkəmli alimlər Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadənin yazdıqları müqəddimə ilə çap olunmuşdur [45]. Bundan sonra dastana dair həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə dərin tədqiqatlar aparılmış və fundamental əsərlər yazılmışdır.

Dastan haqqında Türkiyədə yazılan əsərləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Dastanın nəşri məsələləri. Kilisli müəllim Rüşfət, Orxan Şaiq Gökyay, Muhərrəm Ergin və başqaları ilk dəfə dastanı Berlin və Vatikan nüsxələrindən gətirilmiş faksimile əsasında oxuyub kitab şəklində dərc etdirmişlər. Hər iki nəşrdə olan qüsurlar müəyyən dərəcədə aradan qaldırılmış və müqayisələr aparılmışdır;
2. Dastanın elmi araşdırılması problemləri və ədəbiyyat tarixçiliyi nöqteyi-nəzərindən tədqiqi. Bu istiqamətdə Orxan Şaiq Gökyay, Muhərrəm Ergin, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü və başqaları sistemli, davamlı tədqiqatlar aparmışlar;

3. Dastanın müxtəlif komponentlər baxımından (dil, etnoqrafiya, tarix, toponim və sair) tədqiqi. Bu istiqamətdə İbrahim Zəki Burdurlu, Fəxrəddin Kırzioğlu və başqalarının araşdırmaları diqqəti cəlb edir;
4. Dastanın müxtəlif boylarının Türkiyə ərazisində variantlarının toplanması və nəşri [314, s.162-167].

Dastan Türkiyədə o qədər geniş araşdırılmışdır ki, onu bir tədqiqat işində təhlil və müqayisəli-təhlil edib müəyyən elmi nəticələrə gəlmək çətindir. Ona görə də bu araşdırmada eposun Türkiyədə araşdırılması probleminin yalnız bəzi başlıca məsələlərinə diqqət yetirməyi vacib hesab edirik. Şübhəsiz, dastanın Kilisli müəllim Rüfət tərəfindən çap olunan ilk nəşri böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə ki, məhz bu nəşrdən sonra dastan ədəbi, elmi dövriyyəyə daxil edilmiş və çoxlu tədqiqatlar aparılmışdır. Dastanın Azərbaycana gəlməsinin də məhz həmin nəşrdən sonra baş verdiyi faktını unutmaq olmaz. Lakin qorqudşünasların fikrincə, dastanın bu nəşri xeyli səhvlərlə doludur. Müəllif bir çox sözləri düzgün oxumadığından müəyyən yanlışlıqlara yol vermişdir. Bu barədə Əmin Abid yazır ki, Kilisli müəllim Rüfətin oxuya bilmədiyi bir çox söz və ifadələrin yanında verdiyi izahların bir qismi səhvdir. Çünki dastanın dili bizim Şərqi Oğuz ləhcəsi olduğundan xalqın hələ də istifadə etdiyi bir çox söz və ifadələri müəllim Rüfət ləhcəmizi bilmədiyi üçün səhv olmasa belə, Osmanlı ləhcəsinə görə izah etmişdir. Bu isə elmi olaraq doğru deyildir [1, s.47]. Əslində, dastanın oxunmasında səhvlərə yol verilməsi bütün nəşrlərdə bu və ya digər şəkildə mövcuddur. Bu, başa düşüləndir. Lakin Əmin Abidin yazdığı kimi, Kilisli müəllim Rüfətin bu əsəri Osmanlı ləhcəsi ilə şərh etməsi, oxuması haqlı olaraq azərbaycanlı tədqiqatçının etirazına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, həmin nəşrin əhəmiyyəti onun ilk dəfə işıq üzü görməsi, yeni nəşrlərə və tədqiqatlara yol açması ilə bağlıdır. Məhz bundan sonra bir çox tədqiqatçıların dastana olan marağı artmış, haqqında məqalələr yazılmış və mətnin yeni oxunuşları ortaya çıxmışdır. Görünür, Kilisli müəllim Rüfətin dastanı dərc etməsindən sonra o, görkəmli türkoloq Ziya Göyalpın diqqətini çəkmiş və dastanı şifahi təfəkkürdən yazılı təfəkkürə keçidin ilk nümunələrindən hesab edərək yazmışdır ki, Anadoluda xalq nağıllarının əvvəlcə şifahilikdən yazıya keçənləri var idi, “Qorqud Ata kitabı” bunların ilk yazılmış

versiyasıdır. Bu dastan hökmdarları Bayandır boyuna mənsub olan Oğuz elinə aiddir. Tarixən məlum olan Oğuz elləri içində bu mahiyyəti daşıyan və ona sahib olan yalnız ağqoyunlulardır. Çünki ağqoyunluların hökmdar sülaləsi yalnız Bayandır boyundandır. Deməli, bu dastan Ağqoyunlu ozanlarından biri tərəfindən yazılmışdır [187, s.25].

Ziya Göyalpın dastan haqqında fikirləri əhəmiyyətlidir. Ona görə ki, hələ Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bu eposa geniş araşdırmadığı, təhlil etmədiyi və müəyyən nəticələrə gəlmədiyi bir zamanda dastan barədə onun belə düşüncələri maraq doğurur. Ziya Göyalpın gəldiyi nəticələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. “Qorqud Ata kitabı” Azərbaycan dilinin məhsuludur.
2. Onun müəllifi Qorqud Atadır.
3. Qorqud Ata bir başqa sözlə, “Kitabi Dədə Qorqud”un müəllifi, həyatda yaşayıb-yaşamadığı bəlli olmayan bir şəxsdir [187, s.26].

XX əsrin 20-30-cu illərində Türkiyə ədəbiyyatşünasları ədəbiyyat tarixinə həsr edilmiş əsərlərində bu eposa istinadlar etmiş, onun Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini və əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmişlər. Dastanın ən böyük tədqiqatçılarından biri olan Muharrəm Ergin onun əhəmiyyəti barədə Məhməd Fuad Köprülüyə istinad edərək yazır ki, türk ədəbiyyatı tarixinin ən böyük alimi professor Məhməd Fuad Köprülünün mühazirələrində hər zaman söylədiyi bir sözü vardır: bütün türk ədəbiyyatını tərəzinin bir gözünə, Dədə Qorqudu o biri gözünə qoysanız, yenə də Dədə Qorqud ağır gələr. “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dəyərini ifadə etmək üçün bundan daha gözəl bir fikir tapmaq mümkün deyildir. Doğrudan da “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı türk ədəbiyyatının ən böyük abidələrinin və türk dilinin ən gözəl əsərlərinin başında gəlir [166, s.3].

Doğrudur, Məhməd Fuad Köprülü dastana ayrıca geniş bir tədqiqat işi həsr etməmişdir. Lakin Muharrəm Erginin ona istinadlar etməsi həmin araşdırmaların əhəmiyyətini daha da artırır. Məhməd Fuad Köprülü müxtəlif problemlərə həsr olunmuş məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında fikirlərini bildirmişdir. Həmin problemlərdən biri də heç şübhəsiz ki, bu dastandır. Məhməd Fuad

Köprülünün dastana həsr etdirdiyi məqalələri 30-cu illərin əvvəllərində çap olunmuşdur. O, Türkiyədə nəşr olunan və redaktoru ədəbiyyatşünas Əhməd Cəfəroğlunun olduğu “Azərbaycan Yurd Bilgisi” məcmuəsində silsilə üç məqalə dərc etdirmişdir [225; 226; 227]. Birinci məqaləsində qızıl sırğalı Oğuz bəylərindən danışan tədqiqatçı bunun səbəblərini araşdırır. Məlumdur ki, dastanın bəzi boylarında qulaqlarında qızıl sırğa olan Oğuz bəylərindən bəhs olunur. Tədqiqatçı həmin məsələni araşdıraraq mahiyyətini açır [225, s.17-21]. İkinci məqalədə isə dastanda istifadə olunan başa dönmək və aynalmaq ifadələri təhlil edilir [226, s.84-91]. Müəllif bu ifadələrin işlənilməsini İslamiyyətdən əvvəlki dövrlərə aid edərək belə yazır ki, “Dədə Qorqud” kitabında hələ İslamiyyətdən əvvəl qalmış bir sıra türk adətlərinin davamını göstərən müxtəlif faktlar mövcuddur. Tədqiqatçı vurğulayırdı ki, məqaləmizdə bu adətlərdən birini izah etmək istəyirik. İkinci hekayədə Salur Qazan gürcüləri məğlub edərək oğlunu qurtardıqdan sonra qırx kölə və qırx cariyəni oğlu təkbaşına azad edir. Dördüncü hekayədə isə yenə belə bir qələbə nəticəsində oğlunu qurtardıqdan sonra qırx qulla qırx cariyəni oğlu təkbaşına azad edir [226, s.84]. Məhməd Fuad Köprülü üçüncü məqaləsində dastana dair qeydlərini vermişdir [227, s.131-140].

Qeyd etmək lazımdır ki, dastan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında təxminən yüz ildir ki, müxtəlif problemlər və istiqamətlər – ədəbi, mədəni, tarixi, dil, üslub və sair baxımından təhlil edilir. Lakin Məhməd Fuad Köprülünün tədqiqatları özünün orijinallığı, yeniliyi, elmiliyi, problemə yanaşması baxımından qorqudşünaslığı zənginləşdirmişdir. Buna görə də tədqiqatçı alimin dastan haqqında tədqiqatları yerində və zamanında yazılmış əsərlər olaraq yüksək qiymətə layiqdir.

“Kitabi Dədə Qorqud” dastanının Türkiyədəki araşdırmalarında mətn təhlili və nəşri məsələləri də başlıca yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan Orxan Şaiq Gökyay və Muharrəm Erginin tədqiqatları öndə gəlir. Orxan Şaiq Gökyay 40 ildən çox müddətdə dastanın araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. O, hələ 1938-ci ildə dastanı çap etdirdikdən sonra uzun müddət üzərində araşdırmalar aparmış və 1973-cü ildə onu yenidən nəşr etdirmişdir. Nəşr daha da təkmilləşdirilərək bu böyük abidəni bütün istiqamətləri ilə əhatə etmiş və iri həcmli bir tədqiqat əsəri meydana çıxmışdır.

Bundan sonra onun “Dedem Korkut Hikayeleri” adlı kitabı çap olunmuşdur. Sonuncu kitab uşaqlar üçün hazırlanmışdır. Bu da Dədə Qorqud hekayələrinin unudulmamasından və yeni nəslə ötürülməsindən ötrü ən yaxşı vasitələrdən biridir. Maraqlıdır ki, ilk nəşrində Orxan Şaiq Gökyay dastanı “Dədə Qorqud” kimi təqdim etmişdirsə, sonrakı araşdırmalarında digər türk tədqiqatçılarında olduğu kimi Qorqud ifadəsindəki “d” səsi “t” səsinə keçmişdir. Əsəri ilk dəfə o, latın əlifbası ilə çap etdirmişdir. Orxan Şaiq Gökyay əsərin 1938-ci il nəşrində ilk dəfə olaraq Drezden nüsxəsi ilə Berlin nüsxəsini müqayisə etmiş və ona qədər buraxılmış bir çox nöqsanları düzəltmişdir. Tədqiqatçı kitaba 77 səhifəlik ön söz yazmış və əhatəli bibliografiya vermişdir. Onun əsərlərində Dədə Qorqudun şəxsiyyəti ilə yanaşı dastanların yazılma tarixi, əhatə dairəsi, ayrı-ayrı obrazlar haqqında araşdırmalar da geniş yer tutur. Həmin tədqiqatlarda oğuzların tarixinin ən qədim dövrləri, Orxon abidələri və digər qaynaqları, oğuzların mənşəyi, həyat təzləri, dünyagörüşləri və inkişafını səciyyələndirən elmi fikirlərə xüsusi yer verilir. Əsərin adına – “Kitabi Dedem Korkut Ala Lisan Taife-yi Oğuzhan”a diqqəti yönəldən tədqiqatçı onun yalnız oğuzların şərəf və şöhrətinə həsr olunmadığını, həm də çoxlu rəvayətlər olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Müəllifin əsərdə Ağqoyunlular dövrünə qədər oğuzların dastanlarda əks olunmuş tarixi izlərini araşdırması qorqudşünaslıqda yeni bir səhifə açmışdır. Lakin digər tədqiqatçılar kimi Orxan Şaiq Gökyay da dastan haqqında araşdırmalarında bəzi yanlışlıqlara yol vermişdir. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, dastan ilk dəfə oxunur və tədqiq edilirdi. Onun buraxdığı səhvləri müasir qorqudşünaslar düzəltməyə çalışmışlar. Həmin səhvlərdən biri dastanın yazıya alınması ilə bağlıdır. Belə ki, Orxan Şaiq Gökyay dastanın XV əsrdə yazıya alındığını və onun dilinin Azərbaycan dili olmadığını iddia edir. Bununla razılaşmayan azərbaycanlı tədqiqatçılar Fərhad Zeynalov və Samət Əlizadə yazırlar ki, əgər Orxan Şaiqə inansaq, XIV əsrdə hələ Azərbaycan dili mövcud deyildi, onda XIII-XIV əsrlərdə "Kitabi Dədə Qorqud"la yanaşı Qazi Bürhanəddinin "Divan"ı, ustad Nəsiminin əsərləri, "Əhməd Hərami" dastanı və onlarla başqa əsərlər bəs hansı dildə yazılmışdı? Onlar əlavə edirlər ki, türk tədqiqatçıların çoxu – Məhməd Fuad Köprülü, Muharrəm Ergin və başqaları dastanların XIV əsrdə Azərbaycan ərazisində yazıya

alındığını, Azərbaycan yazılı dilinin abidəsi olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər [45, s.12-13].

Orxan Şaiq Gökyayla bərabər və ondan sonra əsər haqqında sistemli və uzunmüddətli araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri Gürcüstanın Axıska bölgəsində doğulmuş, İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsini bitirmiş Muharrəm Ergindir. Onun dastan haqqında “Dedem Korkut Kitabı Üzerine” adı altında bir neçə məqaləsi çap edilmişdir. Müəllifin üç hissədən ibarət olan tədqiqatında dastanın müxtəlif faksimelələri, müqayisəsi və mətnləri araşdırılmışdır. Dastanın Drezden nüsxəsini bir müddət araşdıran Muharrəm Ergin Vatikan nüsxəsi ortaya çıxdıqdan sonra isə ilk dəfə olaraq onu da müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb etmişdir. Dastan haqqında araşdırmalarının bir hissəsi 1953-cü ildə İstanbul Universitetində dissertasiya işi kimi müdafiə olunmuşdur. Buraya giriş, dastanın tənqidi mətni və hazırladığı indeksin bir hissəsi daxil edilmişdir. Ədəbiyyatşünas Xalidə Quliyeva - Qafqazlının fikrincə, bu dissertasiya işinin yazılması ilə “Dədə Qorqud” kitabının ilk elmi mətni meydana çıxmışdır [50, s.7].

Muharrəm Erginin dastan haqqında ümumiləşdirici, elmi-nəzəri tədqiqatları 70 səhifəlik Girişdə əks olunmuşdur. Müəllif dastanın Drezden nüsxəsini Vatikan nüsxəsindən daha üstün hesab edir. Onun fikrincə, Vatikan nüsxəsi Drezden nüsxəsindən köçürmədir [166, s.25]. Muharrəm Ergin 1958-ci ildə nəşr edilən kitabında Dədə Qorqud mətnlərini daha da təkmilləşdirmişdir. Tədqiqatçının dastan haqqında son çalışmaları “Dede Korkut” kitabı”nın nəşri ilə nəticələnmişdir.

Muharrəm Erginin araşdırmalarının əhəmiyyəti ondadır ki, o, ilk dəfə olaraq dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrini tədqiqata cəlb etmiş və üç cilddən ibarət fundamental bir tədqiqat əsəri ortaya qoymuşdur. Onun tədqiqatlarında mətnlə yanaşı Drezden və Vatikan nüsxələrindən faksimele də verilir və müqayisəsi aparılır. Bununla belə, tədqiqatçı hər bir boy haqqında ayrıca geniş məlumat verməyi də unutmur, Dədə Qorqud adı üzərində geniş dayanır. Onun fikrincə, “Qorqud” adı ilə “Dədə” sözü bir-birinə uyğun gəlmir, “dədə” sözü Qorqudun əvvəlinə sonradan əlavə olunmuşdur. Bu söz də daha sonrakı dövrə aiddir. O, “dədə” sözü əvəzinə, “ata” sözünün işləndiyi fikrini müdafiə edir. Tədqiqatçı kitabında Orxan Şaiq Gökyayın

nəşrinə də münasibət bildirir və bir çox yerdə onu tənqid edir. Onun tənqidinin əsas məğzi tədqiqatçının dastanın Drezden nüsxəsinə istinad etməsidir. Muharrəm Ergin dastanın dili haqqında Orxan Şaiq Gökyayın tərtib etdiyi lüğəti də tənqid edir. Bununla belə, tədqiqatçı onun nəşrinin bir müddət mövzu ilə bağlı mənbə rolunu oynaması faktını qeyd etməyi unutmur. Yazır ki, Orxan Şaiq Gökyay əsəri ilk dəfə elmi mühitə təqdim etmiş və uzun müddət mənbə rolunu oynaması şərəfinə nail olmuşdur [166, s.13]. Muharrəm Erginin tədqiqatları Orxan Şaiq Gökyayın araşdırmalarından sonrakı mərhələni əhatə etdiyi üçün daha genişdir. O, bu eposu Azərbaycan dilində yazılmış və azərbaycanlılara aid olan bir dastan olaraq dəyərləndirir [166, s.28]. Dastanı bir neçə dəfə nəşr etməklə onu Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının elmi gündəmində saxlayan Muharrəm Ergin daha sonralar yazdığı məqalələrdə də əsəri müxtəlif kontekstdən təhlil etmişdir. Dastanın orijinal yerlərini dəyərləndirən tədqiqatçı buradakı təbiət ünsürlərini də yüksək qiymətləndirərək yazır ki, milli dastanın ən əhəmiyyətli tərəfi təbiət ünsürünün ön planda olması və daha geniş yer tutmasıdır. Buradakı təbiət durğun və sakit deyil, coşqundur, eynilə qəhrəmanları kimi canlı, yaşayan, həyata, hadisələrə, hekayədə sanki iştirak edəndir.

Ümumiyyətlə, Muharrəm Erginin dastan üzərində apardığı araşdırmalar Orxan Şaiq Gökyaydan sonrakı mərhələni əks etdirir və qorqudşünaslıqda mühüm yer tutur. Bundan sonra da Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları mətnşünaslıq, dil, üslub, obraz və bir çox cəhətdən təhlil edilmişdir. Nihad Sami Banarlı, Pertev Naili Boratav, Fəxrəddin Kırzioğlu, Semih Tezcan, İbrahim Zəki Burdurlu, Cahid Öztelli və başqalarının tədqiqatlarında dastan həm də dil və cümlə quruluşu baxımından təhlil edilmişdir. İbrahim Zəki Burdurlu yazır ki, Dədə Qorqud hekayələrində XIV əsr türkcəsinin quruluşunu əks etdirən xüsusiyyət vardır. Bu anlatımı Orxon yazılarında anlatımla, şərhlə müqayisə etsək sadəlik baxımından bir uyğunluq görürük. Köçəri həyat tərzinin hərəkətliliyini - atla hər yerə gedən, mübarizə aparan, yerində dayana bilməyən türkün canlılığını, çevikliyini, zirəkliyini, qıvrıqlığını əks etdirən cümlələr məna baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Dastanının Türkiyədəki araşdırmaları müasir dövrdə özünün yeni mərhələsindədir. Son çalışmalar içərisində dastanın mətn təhlilləri və ayrı-ayrı məsələlərin tədqiqi başlıca yer tutur. Aparılan araşdırmalarda zaman-zaman Azərbaycan tədqiqatçılarının əsərlərinə də istinadlar edilir və onlar yüksək qiymətləndirilir. Məsələn, İbrahim Zəki Burdurlu dastanı dil və cümlə baxımından təhlil etmişdir. Onun “Dedem Korkut Hikayelerinin Dili ve Cümle Yapısı” [204, s.4303-4307], “Dedem Korkut Hikayelerinin Özellikleri ve Cümle Yapısı” [205, s.4325-4328], Z.Sıtkının “Dede Korkut Kitabına Dair” [271, s.24-26] məqalələrində problem dil baxımından tədqiqata cəlb edilmişdir. Əgər əvvəlki tədqiqatlarda dastana geniş problematika baxımından yanaşılırdısa, sonrakı mərhələdə epos bütün istiqamətləri, strukturu, boyları, şeir yaradıcılığı və sair məsələlər dərin araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan İbrahim Zəki Burdurlunun araşdırmalarını təqdirəlayiq hesab etmək olar. Tədqiqatçı dastanın həm yazı üslubunu, həm də Dədə Qorqudun şəxsiyyətini araşdırmışdır. O, Dədə Qorqudu Oğuz türklərinin tanıdıqları, hörmət etdikləri, hər zaman məsləhət yeri olan bir ozan olaraq təqdim edir [146, s.523-527]. Eyni zamanda Qorqud hekayələrinin dil varlığı, nəsr və nəzm hissələri, üslubu məsələsi də təhlilə cəlb olunmuşdur.

Semih Tezcan “Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar” adlı araşdırmasında dastana o vaxtadək həll edilməmiş problemlər baxımından yanaşmağa çalışmışdır. Tədqiqatçının dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrini müqayisə etməsi, mətnlər arasındakı fərqləri aşkara çıxarması səyləri uğurludur. Dastanın Drezden nəşrinin fotolarını əldə edən tədqiqatçı belə bir fikir irəli sürür ki, Vatikan kitabxanasında olan nüsxədə anlaşılmaz sözlər xeyli dərəcədə təmizlənmişdir. Lakin onun dastanın dili barədə fikirlərində təsdiqini tapmamış mülahizələr də vardır. Belə ki, müəllifin Drezden nüsxəsinin dili Azərbaycan türkcəsi deyil, Şərqi Anadolu dialekt özəllikləri qarışmış Anadolu türkcəsidir kimi iddiası [286, s.86] digər türk ədəbiyyatşünasların fikirləri ilə uyğun gəlmir. Tədqiqatçının bununla bağlı Muharrəm Ergini tənqid etməsinin də elmi əsası yoxdur. Muharrəm Ergin Dədə Qorqud nüsxələrinin fərqli türk ləhcələrində olduğu fikrini irəli sürərək vurğulayır ki, Drezden nüsxəsi eposun əsl yazıldığı, hadisələrin baş verdiyi coğrafi ərazinin dili

olan Şərqi Oğuzcada, Vatikan nüsxəsi isə Qərbi Oğuzcada, yəni, Osmanlı türkcəsində yazılmışdır. Bu isə dastanın Qərbi Oğuzcaya çevrilmiş formasıdır [166, s.28]. Əsərin dilinin Azərbaycan türkcəsinə yaxın olması haqqında demək olar ki, tədqiqatçıların əksəriyyəti yekdil fikirdə olduqları halda, Semih Tezcanın bu fikirlərə qarşı çıxması elmi həqiqəti əks etdirmir.

Bekir Sami Özsoy “Dədə Qorqud” dastanını araşdırmış və sözlüyünü tərtib etmişdir [256]. Duyğu Bayram araşdırmasında Dədə Qorqud hekayələrinin fəlsəfi analizini vermişdir. O yazır ki, Dədə Qorqud hekayələri türk düşüncə tarixinin həm islamdan əvvəlki, həm də İslamın qəbulundan sonrakı dövrləri təsvir etdiyi üçün çox əhəmiyyətlidir. Müəllif vurğulayır ki, milli dastanlar bir coğrafiyaya sahibdir. Dədə Qorqudda bu coğrafiya Şərqi Anadolu və Azərbaycandır [140, s.42]. Sebahattin Şimşirin əsərində Anadoludakı oğuz boylarının tarixi baxımdan araşdırılması da əhəmiyyətlidir [279].

Türkiyədə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının geniş araşdırılması Azərbaycan alimlərinin də diqqətini cəlb etmiş və həmin tədqiqat işləri haqqında ümumi məlumatları əks etdirən kitab 2008-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur [46].

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan dastanlarının Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmasına XX əsrin 20-ci illərindən başlanmış və sonralar intensiv xarakter almışdır. Fikrimizcə, Azərbaycan dastanlarının Türkiyədə araşdırılmasını aktual edən həm də mühacirət mətbuatının fəaliyyəti ilə əlaqədar olmuşdur. Mühacirət mətbuatında ayrı-ayrı məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanları haqqında məqalələrin dərc edilməsi Türkiyə alimlərinin marağına səbəb olmuş və ortaya müqayisəli araşdırmalar çıxarmışdır. Bu proses ən çox “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında getmişdir. Bu istiqamətdə görülən işin əhəmiyyəti böyük olmuşdur. Məcmuədə mühacir azərbaycanlılarla yanaşı Türkiyə tədqiqatçılarının da məqalələri dərc edilmişdir.

Məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının tədqiqində İsmayıl Hikmət Ərtaylan öndə olmuşdur. Bu ondan irəli gəlirdi ki, tədqiqatçı Azərbaycanda yaşadığı illərdə problemi həm də ədəbiyyat tarixi baxımından işləyib hazırlamışdır. Ədəbiyyatşünas

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitabında dastanları xalq hekayələri adı altında tədqiq etmişdir. Tədqiqatçı avropalıların təhkiyəvi növ dedikləri bu ədəbiyyatın türk xalqlarında zəngin nümunələri olduğuna diqqəti yönəltmişdir. Məlumdur ki, qərb folklorşünasları dastanları dörd yerə ayırmışlar: 1) tarixi dastanlar; 2) məhəbbət dastanları; 3) qəhrəmanlıq dastanları; 4) xaricdən gələn dastanlar. Tədqiqatçı epos və dastanların ən çox mövcud olduğu məkan kimi Azərbaycanı göstərmişdir. Onun fikrincə, tarixin ilk dastan olaraq bizə bəxş etdiyi "Oğuznamə"nin ələ keçirilmiş, zəbt olunmuş bəzi parçaları qənaətini yaradan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından başlayaraq “Şah İsmayıl”, “Aşıq Qərib”ə qədər hamısının ana süjet xətti məkan olaraq Azərbaycanı göstərir.

Bu janrın Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin olmasına diqqət çəkən ədəbiyyat tarixçisi “Aşıq Qərib”, “Koroğlu”, “Əsli və Kərəm”, “Tahir və Zöhrə” kimi dastanların hər yerdə xalq tərəfindən söyləndiyini və dinləndiyini qeyd edir. Maraqlıdır ki, tədqiqatçı həmin dastanlar arasında “Leyli və Məcnun” ilə “Fərhad və Şirin” dastanlarının da adını çəkir və onların çoxunun söyləndiyi coğrafi ərazinin Azərbaycan olması fikrini irəli sürür [174, s.111]. Burada iki məsələ üzərində ətraflı dayanmaq vacibdir. Birincisi, bu dastanların söyləndiyi coğrafi ərazinin Azərbaycan olması faktının xüsusi qeyd edilməsidir. Həmin faktı Azərbaycan tədqiqatçıları da öz araşdırmalarında qeyd edirlər. İkincisi, tədqiqatçı “Leyli və Məcnun” və “Fərhad və Şirin” dastanlarının da adını çəkir ki, bu barədə Azərbaycan tədqiqatçıları elə də bir fikir söyləməmişlər. Həmin dastanlar əsasında klassik ədəbiyyatda poemalar yazılsa da dastan kimi xalq arasında yayılması fikrinə İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərində rast gəlinir. O zaman belə bir sual yaranır ki, bəs xalq arasında bu dastanlar necə oxunurdu? Əgər oxunmuşdursa, nədən bu dastanların variantları aşıqların dilində qorunub saxlanılmamışdır? Fikrimizcə, məsələyə fərqli yanaşmaq lazımdır. Həmin dastanlar rəvayət şəklində xalq arasında geniş yayıla bilərdi. Lakin məclislərdə oxunması ilə bağlı faktlara və elmi nəticələrə rast gəlinmir.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatında "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarının təhlili də ilk elmi-nəzəri araşdırma olaraq maraq doğurur. Ona görə ki, bu dastanlar haqqında birinci dəfə geniş məlumatlar verilir və təhlillər aparılırdı.

Məlumdur ki, həmin illərdə Əmin Abid "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlı kitabının birinci cildində "Koroğlu" və "Dədə Qorqud" dastanları barədə müəyyən məlumatlar vermiş və təhlillər aparmışdır. Ancaq bu əsərin çap olunmadığı və elə əlyazma şəklində qaldığı nəzərə alınarsa o zaman İsmayıl Hikmət Ərtaylanın həmin tədqiqatının əhəmiyyətini aydın görmək olar. Tədqiqatçının "Koroğlu" dastanını qəhrəmanlıq dastanı hesab etməsi və avropalı tədqiqatçıların əsəri ancaq Anadolu türklərinə aid etməsi fikri ilə razılaşmaması sonrakı folklorşünaslıq tərəfindən özünün təsdiqini tapmışdır. Müəllifin "Şah İsmayıl" dastanının mənşəyinin Səfəvi hökmdarına heç bir aidiyyətinin olmadığını göstərməsi də folklorşünaslıqda yenilik idi. Dastandan nümunələrin verilməsi isə tədqiqatın əhəmiyyətini bir qədər də artırmış olur.

Xalq dastanlarını mövzu, problematika, qəhrəman və süjet xətləri baxımından təhlil edən İsmayıl Hikmət Ərtaylan müəyyən elmi nəticələrə gəlmişdir. Mövzu etibarilə dastanları tarixi, sevgi və qəhrəmanlıq hekayələrinə ayıran tədqiqatçı onları həm də roman adlandıraraq yazır ki, bu böyük xalq romanlarını mövzu etibarilə bir neçə yerə ayırmaq mümkündür. Əgər mövzuları və qəhrəmanları dəqiqliklə tədqiq edilsə, çoxunun milliyətinin ərəb və əcəm qəhrəmanlarının olduğu müşahidə olunur. Onlar sadəcə olaraq İran və Azərbaycan ərazisini gəzərək kiçik Asiyada türk xalqları ilə qarışmışlar. Bunların bir qismi təsviri mənzum və qəhrəmanlıq romanlarıdır. Onlar tamamilə qərb dastanlarının əynisidir. Burada təbiiliklə ecazkarlığın, insanların qismində pərilərin, divlərin, sehirbazların təsviri də müşahidə olunur. [174, s.112]. Əlbəttə, roman dedikdə, bu ifadənin müasir mənası nəzərdə tutulmamışdır.

"Aşıq Qərib" dastanını araşdıran tədqiqatçı ona müqayisəli yanaşır, Azərbaycan, Krım və Anadoluda söylənən türkülərdən nümunələr gətirməklə onun bədii mətninin zənginləşdirilməsinə çalışır. Azərbaycan dastanları haqqında yazılan digər məqalələrdə də problemə yeni yanaşma özünü göstərir.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan "Aşıq Qərib" in də "Leyli və Məcnun" kimi bir sevgi hekayəsi olduğu qənaətinə gəlir. Dastanın "Təbriz" mətnini təhlil edən tədqiqatçı buradakı şeirlərdən nümunələr gətirir. Həmin nümunələr yeni və orijinaldır. Görünür, tədqiq olunan "Təbriz" mətni digər mətnlərdən içindəki şeirlərə görə fərqlənir. Aşıq

Qərib burada Çukurova, Anadolu, Krım və Təbrizdən keçərək qoşmalar söyləyir. Aşağıdakı qoşmaya yalnız İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmalarında rast gəlinir:

*“Ey bülbüllər, sağın Çukurovada
Ötmə qərib-qərib könül şən deyil,
Bəlkə eşin səni bulmaz yuvada
Ötmə qərib-qərib könül şən deyil.*

*Bülbüllər ötüyor bahar yaz gəldi,
Mənə gülşənin səfası az gəldi,
Qorxaram sevdiyim məndən vaz keçdi
Ötmə qərib-qərib könül şən deyil.*

*Mənə Hələb elləri oldu zindan,
Gecə-gündüz edərdim onda fəğan,
Düşdüm dildən-dilə bülbülüm aman
Ötmə qərib-qərib könül şən deyil”* [174, s.117].

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında dastanlarla yanaşı xalq hekayələri də geniş tədqiq olunmuşdur. Pertev Naili Boratav [143], Doğan Kaya [215], Fikrət Türkmən [294; 295], Əli Yavuz Akpınar [119], Əli Duymaz [159], Cahit Öztelli [257, s.4375-4376; 258; 259] və digər ədəbiyyatşünaslar xalq hekayələri haqqında tədqiqatlar aparmışlar. Həmin araşdırmalarda xalq hekayələri nəsr, nəzm və sair problemlər baxımından sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan folkloru fərqli baxımdan araşdırıldığından bu tədqiqatların böyük əhəmiyyəti vardır.

Pertev Naili Boratav xalq hekayələrini dastandan modern romana keçid mərhələsində meydana çıxan növ olaraq qiymətləndirir və müəyyən mənada xalq hekayələrinin dastanlarla ortaq tərəflərinin mövcud olduğu qənaətinə gəlir. O, xalq hekayələrini dastanlaşmış nağıllar və dastan xüsusiyyətlərini itirmiş, nağıllarla çox qarışmış dastanlar kimi təqdim edir və aralarındakı tarixi məsafəni müəyyənləşdirməyə çalışır [145, s.19]. Onun “Əsli və Kərəm” dastanı haqqında araşdırmalarında folklorşünaslığı zənginləşdirən elmi nəticələr çoxdur. Müəllif 1931-

ci ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində Kərəmin bir dastan qəhrəmanımı, yoxsa saz şairi olduğu məsələsini qoymuşdur [142, s.2].

Türkiyə folklorşünaslarının ən çox araşdırmalar apardığı dastanlar arasında "Əsli və Kərəm" məhəbbət dastanı başlıca yer tutur. "Əsli və Kərəm" dastanı haqqında Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən, Əli Duymaz, Saim Sakaoğlu və başqa folklorşünasların apardığı tədqiqat işlərində Azərbaycan folklorşünaslığına da istinadlar edilmişdir. Türk xalq hekayələrinə aid bu günə qədər həm mətn nəşri, həm də elmi araşdırma baxımından çoxlu sayda işlər görülmüşdür. Dastanın Türkiyədə aparılan araşdırmalarının əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki həmin tədqiqatlarda dastanın Anadoluda tapılan variantlarından söhbət gedir. Həmin araşdırmalara görə, xalq hekayələri arasında əlyazma nüsxələri olduqca çox olan dastanlardan biri "Əsli və Kərəm" dastanıdır.

Tədqiqatçı Əli Duymaz "Əsli və Kərəm" dastanı haqqında müqayisəli təhlillər aparmışdır [159]. Əhatəli olan həmin tədqiqat işində müəllif Anadolu və Azərbaycanda məşhur olan bu dastanı bütün tərəfləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. O, mətnlərlə yanaşı arxiv materiallarından da geniş istifadə etmiş, dastanın müxtəlif variantlarını üzə çıxararaq müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Müəllif doğru olaraq xalq ədəbiyyatının ən geniş yayılmış janrlarından biri olan xalq hekayələrinin üzərində dayanır və onun müxtəlif yerlərdə fərqli şəkildə ifadə olunması faktına diqqət çəkir. Xalq hekayələrini türk xalq ədəbiyyatında nəql etmənin ən önəmli formalarından biri adlandırılan tədqiqatçı dastandakı 12 hekayənin hər birini boy adlandırır, lakin hekayə terminindən də istifadə olunduğu qənaətinə gəlir. Məlum olur ki, Aşıq Kərəmin adından verilən bir çox şeirlər əslində ona aid deyildir. Bu cür nüsxə və variantların araşdırılmasının elmi tərəfi daha əhəmiyyətlidir. Həmin elmi tədqiqatlarda dastanın mövzusu ilə yanaşı süjet, obraz və variant fərqlərinə qədər qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işləri arasında Cahid Öztellinin "Halk Hikayelerinde İdeoloji" adlı məqaləsini qeyd etmək lazımdır. Məqalədə tədqiqatçı Əsli ilə Kərəm arasındakı məhəbbətin ideoloji yönələrini araşdırır. Müəllif "Əsli və Kərəm" dastanındakı süjet xəttinin kökündə milli və dini düşüncə fərqliliyinin olduğunu iddia edir [258, s.7].

Araşdırmalar göstərir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında ən çox tədqiq edilən dastanlar arasında “Kitabi Dədə Qorqud”, “Əsli və Kərəm” və “Koroğlu”nun əsas yer tutmasının başlıca səbəbi onlardakı ortaq dəyərlərin mövcud olması ilə bağlıdır.

Azərbaycan dastanları haqqında geniş və əhatəli araşdırmalar aparan Türkiyə alimləri Pertev Naili Boratav, Əli Bərat Alptəkin [125], Nail Tan və Ənvər Uzunun tədqiqatları həm elmi-nəzəri baxımdan, həm də əldə olunan nəticələrinə görə Azərbaycan dastanlarının araşdırılması istiqamətində yeni səhifə açmışdır. Bu araşdırmalar dastanşünaslıqda fərqli fikir bildirmək üçün əhəmiyyətlidir.

Pertev Naili Boratav, Ənvər Uzun, Nail Tan, Fəxrəddin Kırzioğlu, Ümit Kaftancıoğlu, Saim Sakaoglu və digərləri “Koroğlu” dastanını müxtəlif problemlər baxımından tədqiq etmişlər. Dastanın ayrı-ayrı qolları və obrazları ilə yanaşı onun yaranma tarixi, buradakı şeirlər, eləcə də tarixi dəyəri və Koroğlunun şəxsiyyəti barədə müxtəlif tədqiqatlar aparılmışdır. Pertev Naili Boratavın “Koroğlu” dastanı” [145], Ümit Kaftancıoğlunun “Koroğlu Kolları. Halk Destanları” [211], Ənvər Uzunun “Koroğlu” [305] monoqrafiyalarında problem geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur.

Dastana dair ilk araşdırmalardan biri Pertev Naili Boratava məxsusdur. Ötən əsrin 40-50-ci illərində görkəmli tədqiqatçının dastan haqqında söylədiyi fikirlər məzmunu və dəyişməzliyinə görə seçilir. Koroğluya qəhrəman olaraq münasibətin birmənalı olmadığını diqqətə çatdıran araşdırmaçı bir qədər tərəddüdlü mövqe tutaraq yazır ki, Koroğlu həm gerçək qəhrəman, həm də əfsanəvi şəxsiyyət kimi millətinin zaman və məkan içində bütün xarakter və qüsurlarını özündə birləşdirən qəhrəmandır [145, s.12]. Əlbəttə, bu fikirlər ilk olduğundan əhəmiyyətlidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, həmin mülahizələrə qədər dastan haqqında müəyyən fikirlər formalaşmamışdı. Sonrakı araşdırmalar isə bu cür tərəddüdlü baxışların əleyhinədir. Məsələn, tədqiqatçı Ümit Kaftancıoğlu belə mülahizələrlə razılaşmayaraq Koroğlunu cəllad, qaniçən hesab edənlərə etirazını bildirir və onun yoxsullara əl tutduğunu, haqq-ədalət uğrunda mübarizə apardığını müdafiə edir [211, s.5]. Ənvər Uzunun araşdırmasında Koroğlunun şəxsiyyəti barədə tədqiqatçıların fikirlərinə münasibət bildirilir, o, əfsanəvi və tarixi şəxsiyyət kontekstindən tədqiq edilir. Tədqiqatçı Koroğlu obrazı

haqqında Türkiyə araşdırmaçıları ilə yanaşı Azərbaycan alimlərinin də fikirlərinə istinad edir. Bu isə tədqiqatçının məsələni kifayət qədər hərtərəfli araşdırdığını göstərir. Monoqrafiyada müəllif dastanın bolqar və türkmən versiyalarına da istinadlar edərək müəyyən qənaətlərə gəlir. Həmin qənaətlərdən bəziləri Azərbaycan folklorşünaslığı üçün yenidir. Bu dastan ilə yanaşı xalq hekayələrini də araşdıran Ənvər Uzun Koroğlunun tarixdəki yerini sosial hadisələrlə əlaqələndirir. Tədqiqatçı dastanda geniş şəkildə təsvir olunan xalqın ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara qarşı üsyankarlığının, müasir Türkiyə ədəbiyyatında Yaşar Kamalın “İncə Məmməd” adlı romanında eyni şəkildə təsvir olunduğu qənaətinə gəlir. O, dastanda türk xalqının adət-ənənələrinin, sosial həyatla mübarizəsinin, dünyagörüşünün və acınacaqlı həyat tərzinin təsvir olunduğunu bildirir. Müəllif yazır ki, bu xüsusiyyətlərinə görə Koroğlu türk xalqının milli qəhrəmanına çevrildiyi kimi başqa millətlər tərəfindən sevilməyə və qəbul olunmağa başlayır [305, s.160].

Məlumdur ki, xalq dastanları türk xalq ədəbiyyatında nəql etmə və ya təhkiyə formalarından ən yaxşısı hesab olunur. Lakin türk xalqları arasında dastan anlayışı coğrafi və tarixi şərtlərə görə müxtəlif formada işlənmiş, yaxud fərqli adlandırılmışdır. Bunu nəzərdə tutan tədqiqatçı Əli Duymaz xalq dastanlarının türk xalqları arasında müxtəlif forma və zamanlarda nəql edildiyinə diqqəti yönəldir. O, hekayə, nağıl və masal terminlərinin funksionallığını araşdırarkən Azərbaycan ərazisində nağıl və dastan ifadələrinin işləndiyini və nağılın masal mənasında işlənməsini müəyyənləşdirir [159, s.23].

Türkiyədə və Azərbaycanda istifadə olunan terminlər dastanla xalq hekayələri arasında bəzi fərqlərin olduğunu aydın göstərir. Pertev Naili Boratav xalq hekayələri ilə dastanlar arasındakı bu fərqliliklərin üzərində ətraflı dayanmışdır. Onun fikrincə, əsasən aşuqların həyatında müşahidə olunan xalq hekayələrindəki hadisələr bəzən nağıl kimi nəql olunur, bəzən də gerçək hadisələr kimi danışılır. Bu məsələyə diqqət çəkən tədqiqatçı xalq hekayələrinin dastanlarla əlaqəli və ortaq tərəflərinin olduğu fikrini irəli sürür. Onun baxışına görə, xalq hekayələri dastanlaşmış nağıllar, dastan xüsusiyyətlərini itirmiş, nağıllarla çox qarışmış dastanlardır [143, s.19]. Bu baxışları genişləndirən Əli Duymazın fikrincə, dastanlar nəzmlə, xalq hekayələri isə nəsrə

yazılır. Dastanlarda mübarizə xarici qüvvələrə qarşı aparılırsa, xalq hekayələrində cəmiyyətdəki daxili mübarizələr müşahidə olunur. Dastanlar xalqın tarixində önəmli olan hadisələrə əsaslanırsa, xalq hekayələrində isə bütün bu halların olması əsas şərt deyildir [159, s.25].

Dastanlar həm mövzu, həm də süjet və kompozisiyasına görə bir neçə növə bölünür. Azərbaycan folklorşünaslığında dastanlar məhəbbət dastanları və qəhrəmanlıq dastanları olaraq təsnif edilir. Türkiyədə birinci dəfə Pertev Naili Boratav onların təsnifatını verməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı ilk dəfə 1946-cı ildə nəşr etdirdiyi, sonralar 2016-cı ildə təkrar çap olunan “Türk Mitolojisi: Oğuzların, Anadolu, Azərbaycan, Türkmənistan Mitolojisi” adlı əsərində apardığı təsnifata görə, dastanları iki əsas qrupa bölür:

1. Qəhrəmanlıq hekayələri – Koroğlu qolları; digər qəhrəmanlıq hekayələri.
2. Məhəbbət hekayələri – qəhrəmanı xəyali olanlar; həqiqətən yaşamış, ya da yaşadığı qəbul edilən aşıqların həyat hekayələri [144, s.27-28].

Pertev Naili Boratav 1988-ci ildə İstanbulda nəşr edilən “Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeçiliyi” adlı əsərində isə həmin təsnifata bəzi əlavələr də etmişdir. Bu əsərində o, xalq hekayələrini üç qrupa ayırır. Birinci qrupa qəhrəmanlıq hekayələrini, ikinci qrupa məhəbbət hekayələrini, üçüncü qrupa digər hekayələri daxil edir. Bununla yanaşı, tədqiqatçı həmin sıraya məhəbbət hekayələrini, məşhur qaçaqlara və kabadayılara aid hekayələri də əlavə etmişdir [143, s.26].

Bu təsnifatlar uzun illər əvvəl aparıldığından ona yenidən baxmaq və dəyərləndirmək lazımdır. Çünki belə təsnifat dastanları məzmun, həcm və forma baxımından tam olaraq əhatə etmir. Məsələn, araşdırmaçı Nəsrin Kösə tədqiqatçı Pertev Nail Boratavın təsnifatı ilə razılaşmır. Yazır ki, tədqiqatçının xalq hekayələrinin forması, mövzusu, həcmi baxımından apardığı təsniflər yetərli deyildir. Çünki bu hekayələrin yarandığı mühitin mədəniyyəti, adət-ənənəsi və yaşayış tərzləri dəyişməkdədir. Həm də texnologiyanın inkişafı xalqın görməsini və müşahidəsini çox keçmişdir. Məhz bu səbəbdən xalq hekayələrinin müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq yenidən təsnifatı aparılmalıdır. Nəsrin Kösənin apardığı təsnifatda bu, iki yerə bölünür: türkülü xalq hekayələri, türküsüz xalq hekayələri. Tədqiqatçı həcm

baxımından bu hekayələri uzun xalq hekayələri və qısa xalq hekayələri olaraq təsnif etmişdir [233, s.100-101].

“Koroğlu” dastanı haqqında tədqiqatlar onun müxtəlif varinatlarının nəşr olunması ilə nəticələnmişdir. Belə nəşrlərdən birini Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın və Muhan Bali 1973-cü ildə Atatürk Universitetində həyata keçirmişlər [232]. Hətta görkəmli tarixçi Faruk Sümer həm bu, həm də digər dastanları geniş təhlil etmişdir [272]. Xüsusilə, dastanın 29 qoldan ibarət olan Tiflis nüsxəsi, Təbriz varinatının türk dilinə tərcümə edilməsi sonrakı mərhələlərdə araşdırılma imkanlarını genişləndirmişdir. Mövzuya marağı nəzərə alan Türkiyə Kültür və Turizm Bakanlığı müntəzəm olaraq seminar, konfrans və simpoziumlar təşkil edir. Belə ki, 1982-ci il iyunun 5-7-də ilk dəfə olaraq Boluda Koroğlu seminarı keçirilmişdir. Bu tədbir sonrakı illərdə müəyyən fasilələrlə davam etdirilmişdir. Seminarlarda həm aşuqlar Koroğlu dastanlarını danışır, həm də dastanla bağlı müəyyən araşdırmalar haqqında elmi məlumatlar verilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dastanın Türkiyədə tapılmış varinatlarına son illərə qədər heç yerdə rast gəlinməmişdir. Ona görə də tədqiqatçılar əsasən dastanın Məmmədhüseyn Təhmasibin Bakı, Dilarə Əliyevanın nəşr etdirdiyi Tiflis variantı və Əli Kamalının Təbriz varinatlarını tədqiqata cəlb etmişlər. Bu baxımdan Ənvər Uzunun monoqrafiyası digərlərindən fərqlənir. Monoqrafiyada "Koroğlu" dastanı barədə Azərbaycanda və Gürcüstanda aparılan tədqiqatların müqayisəli təhlilinə geniş yer verilmişdir. Məlum olduğu kimi tədqiqatçılar bəzən Koroğlunun şəxsiyyəti və obrazı haqqında həqiqətə uyğun olmayan fikirlər səsləndirmişlər. Məsələn, Cahid Öztelli Koroğlunu qanun qaçağı, dövlətə qarşı çıxan dağda yaşayan qaçaq olaraq qələmə verir [259, s.11]. Əlbəttə, müəllif öz tədqiqatlarında daha çox Koroğluya aşuq olaraq yanaşır, onun qoşma və gəraylılarını təhlilə cəlb edir. Görünür, elə buna görə də onun şəxsiyyətini araşdırarkən müəyyən səhvlərə yol vermişdir.

Fikrimizcə, Türkiyə tədqiqatçılarının araşdırmalarında Koroğlu obrazı barədə düşüncələrin ziddiyyətli olması dövrün şərtləri baxımından deyil, dastana çağdaş hüquqi müstəvidən yanaşmalardan və dəyərləndirmələrdən irəli gəlir. Üstəlik tarixi şəxsiyyətlə dastan qəhrəmanı arasında da heç bir sədd qoyulmur. Ona görə də belə

hesab edirik ki, türk tədqiqatçılarından Ənvər Uzun məsələyə daha doğru yanaşmış, ona əsl qiymətini verməyə çalışmışdır. Alim Azərbaycan, Gürcüstan və Orta Asiyada dastana həsr edilmiş araşdırmaları tədqiq edərək Koroğlunun şəxsiyyəti haqqında fikirlərində düzgün mövqə tutur. Yazır ki, adi insan olan Koroğlu ilə əfsanələşdirilmiş Koroğlu bir-birilə qarışdırılmışdır. Adi insan olan Koroğlunun dastanının qollarında əfsanəvi xarakter kimi təsvir olunduğu bir həqiqətdir. Çünki məzlum xalq onların müdafiəçisi olan, çox sevdikləri Koroğlunu olduğundan da daha güclü görmək istəmiş və adi insan olan Koroğlunu əfsanəvi şəxsiyyət kimi təsəvvür etmişdir [305, s.151]. Ənvər Uzunun Koroğlunu bu cür dəyərləndirməsinin kökündə Azərbaycan koroğluşünaslığının da müəyyən təsiri olduğu aydın görünür. Təkcə Koroğlu obrazına münasibətdə deyil, bir çox digər məsələlərdə də tədqiqatçının məsələyə yanaşmasında Azərbaycan koroğluşünaslığının izləri vardır.

Adəm Koçun araşdırmasında Azərbaycanda az tədqiq edilən “Dəli Çoban” dastanına münasibət bildirilir. Tədqiqatçı məzmununda dram, savaş, məhəbbət olan mənzum dastanın yeni dövrdə geniş yayılmadığını qeyd edərək bunun səbəbini aşıqlarla əlaqələndirir. Onun fikrincə, ustad aşıqlar tərəfindən oxunmalı olan bu cür dastanların oxunmaması ənənəsi getdikcə zəiflədiyi üçün bu növ dastanlar qısa şeirlərə çevrilmiş və zaman-zaman mətn içində itən şeirlər formasında qarşımıza çıxmışdır. O, buna misal olaraq Dədə Qorqud dastanındakı Oğuznamələri göstərir [220, s.154-158]. Tədqiqatçı dastanı məhz “Dədə Qorqud” konteksti və onunla səsləşmə istiqamətində araşdırmışdır. Tədqiqatda dastanda hətta Zərdüştilik izlərinin olmasına dair fikirlər də vardır. Müəllifin gəldiyi qənaət folklorşünaslığın son nəticələrindən biri kimi uğurludur. Onun fikrincə, digər ənənələrin təsiri ilə nağıl və ya xalq hekayəsini xatırladan bu dastan, forma və məzmun etibarilə nağıldan fərqlənir, həm nağıl, həm də türk dastan motivlərini əhatə etmək baxımından xalqın yaradıcılıq məhsulu olduğunu göstərir [220, s.158].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dastanlarının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında araşdırılması məsələsi fərqli yanaşmalar, mülahizə və müqayisələr baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu yeniliklər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni elmi-nəzəri nəticələr əldə etməkdən ötrü faydalıdır.

Dastanların tək bir variantını təhlil etməklə müəyyən fikrə gəlmək mümkün olmadığından bir neçə variantın müqayisəli tədqiqi onun bədii mətnini də zənginləşdirir.

1.3. Azərbaycan aşığı şeirinin tədqiqi

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırdığı problemlərdən biri Azərbaycan aşığı şeiridir. Bilindiyi kimi, aşığı sənətinin və musiqisinin yazılı mənbələri az olduğundan tədqiqatlar da çoxluq təşkil etmir. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə aşığı musiqisinin səsyazması prosesinə 1923-cü ildə Cümhuriyyətin elan olunmasından sonra başlanmışdır. Həmin vaxtdan etibarən Türkiyənin Anadolu bölgəsinə təşkil edilən ekspedisiyalar nəticəsində folklor nümunələri toplanmışdır. Materiallar arasında Qars aşığı mühiti geniş yer tutur. Onların toplanması nəticəsində sonralar Məhməd Fuad Körpülü, Əhməd Cəfəroğlu, Fəxrəddin Kırzioğlu, Tahir Kutsi Makal, Hikmət Dizdaroğlu, Əhməd Kabaklı, Ensar Aslan, Saim Sakaoğlu, Feyzi Halıcı, Əli Bərat Alptəkin və başqa alimlər, mütəxəssislər, sənətkarlar araşdırmalarında Qars aşığı mühitini bu və ya digər aspektlərdən tədqiq etmişlər. Tahir Kutsi Makal xalqın gözəl dilini könüllərə çəkən ozanların yüzillər boyu millətin içində yaşadığını vurğulamışdır [238]. Feyzi Halıcı türk xalq ədəbiyyatı və folklorunda yeni baxışları təqdim etmişdir [202]. Ensar Aslan Şərqi Anadolu aşığı mühitini tədqiq edərək Azərbaycan aşığı sənəti ilə oxşarlığını göstərmişdir [130]. Bu araşdırmalar aşığı mühitlərinin, köklərinin eyniliyini və qarşılıqlı əlaqəsini təsdiq edir. Qars aşığı mühitinin müəyyən mənada Azərbaycan aşığı mühitini də təmsil etməsi, Azərbaycan aşığılarının tez-tez bu bölgəyə səfərlərə getməsi də problemin araşdırılmasının aktuallığını şərtləndirir. Şübhəsiz, tədqiqatların aparılması müəyyən vaxt ərzində problemin müqayisəli tədqiqini də ortaya çıxarmışdır. Aşığı mühitinin bir-birinə təsir göstərməsi və əlaqəli olması onların müqayisəli şəkildə öyrənilməsini zəruri edir. Aparılan araşdırmalar elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir.

Aşığı sənətinin, ata sözlərinin və deyimlərin Azərbaycanda olduğu kimi Türkiyənin Anadolu bölgəsində də məşhur olması, yaxud Azərbaycan aşığı sənəti ilə

əlaqəli olması tədqiqatçıların bu məsələ barəsində fikir bildirmələrini, problemin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiq edilməsi isə məsələyə fərqli yöndən yanaşmanı, bir çox hallarda isə müqayisəli şəkildə araşdırmanı zəruri etmişdir [288, s.9; 291].

Məhməd Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Ensar Aslan, Əli Duymaz, Əli Yavuz Akpınar, Ənvər Uzun, Nail Tan, Əli Qafqasyalı və digər tədqiqatçıların əsərlərində problemə yeni yanaşmalar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığını da zənginləşdirmişdir. Qeyd edildiyi kimi, İsmayıl Hikmət Ərtaylanın məlum kitabında şifahi xalq ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı formalarına dair sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Tədqiqatçı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri - bayatılar, qoşmalar, gəraylılar, dastanlar, Novruz şərqi və digərlərini təhlil edərək onların zənginliyini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Şifahi xalq ədəbiyyatını həm də yazılı ədəbiyyatın qaynağı kimi göstərməkdə tamamilə haqlı olan müəllif şifahi xalq ədəbiyyatının Türkiyənin Anadolu bölgəsində də eyni dərəcədə mövcud olduğunu, bir çox xüsusiyyətlərinə görə oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil etmişdir. Tədqiqatçının gəldiyi elmi nəticələrə görə, Anadoluya keçən türk qəbilə və tayfalarının ən çox gəldikləri məkan Azərbaycan olduğu üçün şifahi xalq ədəbiyyatı da Anadoluya da məhz bu yol ilə keçmişdir [174, s.85]. Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcı kimi şifahi xalq ədəbiyyatının verilməsi məsələsi ilk dəfə İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqat işində olmuşdur. Sonralar nəşr edilən ədəbiyyat tarixi kitablarında yazılı ədəbiyyat və şifahi xalq ədəbiyyatı bir-birindən ayrı şəkildə öyrənilmişdir. Lakin tədqiqatçı əsərində aşığı ədəbiyyatına yer ayırmamışdır. Bunun səbəbi isə məlum deyildir.

Türkiyə ədəbiyyatşünasları üçün Aşığı Abbas Tufarqanlı, Aşığı Qurbani, Xəstə Qasım, Aşığı Ələsgər, eləcə də XX əsrin aşıqlarından olan Hüseyn Bozalqanlı, Mikayıl Azaflının yaradıcılığı daha çox maraq kəsb etmişdir. Aşığı Qurbani, Xəstə Qasım və Aşığı Abbas Tufarqanlının yaradıcılığında ən çox diqqət çəkən məsələ həm də bu aşıqların şeirlərinin Türkiyədə məşhur olması, qoşma və gəraylılarının geniş yayılmasıdır. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığı Anadolu aşıqlarının ifasında xüsusi yer tutmuşdur. Bununla belə, həmin şeirlərin, qoşma və gəraylıların Azərbaycana məxsus olması həmişə etiraf edilmişdir. Aşıqlar Türkiyə

ədəbiyyatşünasları tərəfindən xalq şairləri, yaradıcılıqları isə xalq yaradıcılığı adlandırılmışdır.

Azərbaycan aşıqları barədə ilk araşdırma aparanlardan biri Məhməd Fuad Köprülü olmuşdur. Yazılı ədəbiyyatı ilə yanaşı şifahi xalq ədəbiyyatı haqqındakı tədqiqatları onun həm də Azərbaycan xalq ədəbiyyatı araşdırıcısı olduğunu deməyə əsas verir. Tədqiqatçı Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığını yaxından izləmiş və 1942-ci ildə yazdığı "Azeri Aşıklardan Tufarqanlı Abbas" adlı məqaləsində aşığın həyat və yaradıcılığı barədə geniş məlumat vermişdir. Bu məqaləni həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə aparılan ilk araşdırmalardan hesab etmək olar [222,s.3-5]. Buna qədər isə Abbas Tufarqanlı haqqında Əhməd Cəfəroğlunun 1932-ci ildə məlumat xarakterli məqaləsi çap olunmuşdu [147, s.97-104]. Həmin məqalə Məhməd Fuad Köprülünün də məqaləsində istinad etdiyi əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Bu fakt Türkiyədə yaşayan Azərbaycan mühacirət xadimlərinin öz araşdırmaları ilə türk tədqiqatçılarına təsir etdiyini göstərir.

Məhməd Fuad Köprülü aşığın həyatı haqqında məlumatların az olduğunu qeyd edərək qısa, lakin vacib məlumatlar vermişdir. Onun məqaləsinə qədər bu barədə hər hansı bir geniş araşdırma aparılmadığından, aşığın həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat olmadığından həmin məqalə böyük əhəmiyyət daşıyır. Abbas Tufarqanlının yaradıcılığına yüksək qiymət verən tədqiqatçı onu ən məşhur xalq şairi adlandıraraq yazır ki, Azərbaycan türklərinin ən məşhur xalq şairlərindən biridir. O, xalq dilində "Tufarqan", "Duharkan" kimi tələffüz olunan Duhvarkan qəsəbəsindəndir. Bu qəsəbə Elxanilərin son dövrlərində Azərbaycan əyalətinin Marağa tumanına tabe, bağçılıqla məşğul olan kiçik bir qəsəbə idi. Başçısının ağbənizli və Şafi məzhəbinə mənsub Həmdullahi Müstəvfi olduğu qeyd olunur [222, s.3].

Tədqiqatçı bu məlumatları başqa kitablardan götürdüyünü yazır. Ancaq onu da qeyd edir ki, yazılı mənbələrdə aşığın həyatına aid geniş məlumatlar yoxdur. Belə qənaətə gəlir ki, İran və Qafqaz türkləri arasında sadəcə adı bilinən Abbas Tufarqanlı haqqında xalq dastanı yaranmışdır. Həmin dastanı Əhməd Cəfəroğlu Gəncə şəhərindən olan bir türkün ağzından eşitmiş, yazmış və nəşr etdirmişdir. Məhməd Fuad Köprülü dastanın hər iki variantının qısa məzmununu verir, ikinci variantın qısa

və bir qədər fərqli olduğunu yazır. Onun fikrincə, ikinci rəvayət qısa olmaqla bərabər birincidən fərqlidir. Quyuya atılan Abbasın orada ölməsi o biri rəvayətlə üst-üstə düşmür. Həmin rəvayətin yalnızca əksik olmasını deyil, hətta yanlış olduğunu da təxmin etmək olar, Abbas quyuda ölmür, ilk rəvayətdə olduğu kimi, oradan xilas olur. Bu məsələ düzəldilmək şərtilə ikinci rəvayət çox rahatlıqla birinciyə əlavə edilə bilər. İçindəki mənzum parçalar etibarilə birinci rəvayət 30-40 parçadan ibarət olduğu halda, ikincidə sadəcə 3 parça vardır. Məlum olan nəşrlərdə doğru olmayan bu parçalar, forma və vəzn etibarilə “Koroğlu”, “Aşiq Qərib” kimi xalq dastanlarından demək olar ki, fərqlənir [222, s.5].

Məhməd Fuad Köprülü “Abbas Tufarqanlı” dastanı ilə yuxarıda adları qeyd edilən dastanlar arasında ortaq olan quyudan qurtulma, hökmdarın onu sevgilisinə qovuşdurması və s. məsələlərin olduğu qənaətinə gəlir. Məlum olduğu kimi, məhəbbət dastanlarında belə məsələlər təkrarlanır. Motiv baxımından bu dastan digər məhəbbət dastanlarından fərqlənir. Abbasın haqq aşığı olması, Pəri xanımınla bir-birini görmədən aşiq olmaları, qoca qarının hiyləgərliyi, ağasının köməyi ilə quyudan çıxarılması, nəhayət, hökmdarın onu sevgilisi ilə qovuşdurması və sair bu kimi məsələlər digər aşıqların həyatında da rast gəlinən ortaq cəhətlərdir. Tədqiqatçının aşığın həyatından bəhs edən bu iki rəvayəti təqdim etməkdə başlıca məqsədi onu tanıtmadır. Məqalənin adında və məzmununda Abbas Tufarqanlıyı Azərbaycan xalq şairi kimi təqdim etməsi və onun Qafqaz türkləri arasında çox məşhur olması fikri tədqiqatçının gəldiyi elmi qənaətlərindən biridir.

Aşiq yaradıcılığına dair tədqiqatlar aparan Saim Sakaoğlu, Əli Bərat Alptekin, Ənvər Uzun, Nail Tan və Əli Qafqasyalının araşdırmalarında Azərbaycan aşiq sənətinin özünəməxsusluğu, inkişaf yolları, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin yaradıcılıqları müxtəlif aspektlərdən öyrənilmişdir. Bununla bağlı olaraq iş üç istiqamətdə aparılmışdır: Azərbaycan aşıqlarının qoşma və gəraylıları toplanaraq nəşr edilmişdir; həmin poetik nümunələr üzərində elmi tədqiqat işləri aparılmışdır; Azərbaycan aşıqlarının Anadoluda məşhur olan nümunələri təhlil edilmiş və müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır [62, s.215-219].

Azərbaycan aşıqlarının keçmişdən bu günə gəlib çıxan adət-ənənələri və nümunələri Saim Sakaoğlu, Əli Bərat Alptekin və Əsma Şimşək tərəfindən toplanıb hazırlanmış və "Azərbaycan Aşıqları və Halk Şairləri" adı ilə iki cildə nəşr edilmişdir [265]. Bu kitab Türkiyədə aparılan araşdırmalar üçün zəngin mənbə rolunu oynamışdır. Tədqiqatçılar belə bir qənaətə gəlirlər ki, şaman adət-ənənəsi Dədə Qorqud ruhu ilə birləşərək aşıq sənəti yaradır və bu sənət də İran türk folklorunda ilk sıranı tutur. Azərbaycan ərazisində xalq aşıqlarına varsağ, dədə, ağsaqqal, ozan kimi adlarla müraciət olunmuşdur [265, s.10-11].

Əli Qafqasyalının "İran Türkleri Aşık Muhitleri" adlı məqaləsində bölünmüş Azərbaycanın bir hissəsində – Cənubi Azərbaycanda zəngin və qədim ənənəyə malik aşıq yaradıcılığı və mühiti hərtərəfli araşdırılmışdır [208, s.110-126]. Tədqiqatçı ilk dəfə olaraq Cənubi Azərbaycandakı aşıq mühitini, onun xüsusiyyətlərini, keçdiyi tarixi inkişaf yolunu tədqiq etmiş, Urmiyə, Qaradağ-Təbriz, Qaşqay, Savə, Sulduz, Zəncan, Xorasan aşıq mühitlərində məşhur olan yaradıcı aşıqların siyahısını, bu mühitlərin bir-birinə yaxınlığını, qaynayıb qarışaraq inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmişdir.

Tədqiqatçı Ənvər Uzun da Cənubi Azərbaycanın aşıq mühitləri haqqında geniş elmi araşdırma aparmışdır. O, İranda ki türk aşıq mühitinin qədim tarixə malik olduğunu və müxtəlif hissələrə ayrıldığını bildirir. Tədqiqatında aşıq mühitini aşağıdakı hissələrə bölür: Urmiyə aşıq mühiti; Qaradağ-Təbriz aşıq mühiti; Qaşqay aşıq mühiti; Savə aşıq mühiti; Sulduz aşıq mühiti; Zəncan aşıq mühiti; Xorasan aşıq mühiti.

Bu aşıq mühitlərini müqayisəli araşdıran Ənvər Uzun onların fərqli xüsusiyyətlərini də təhlil etmişdir. O, Urmiyə aşıq mühitini araşdırarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, bu aşıq mühiti Azərbaycan ilə Türkiyə aşıq mühitləri arasında bir körpü rolunu oynayır, Qars və İğdır aşıqlarının çalma və oxuma xüsusiyyətlərində bənzərlik çoxdur [304, s.26].

Aşıq mühitlərinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, inkişaf yolları və nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının ətraflı şəkildə təhlil olunması Ənvər Uzunun tədqiqatının əsas mövzudur. Müəllif Azərbaycan aşıq sənətinin tanınmış

tədqiqatçısı Məhərrəm Qasımlıya istinad edərək Urmiyədə orta əsrlərdən qalma adət-ənənənin olduğunu, XX əsrə qədər onların toy və təkkələrdə fəaliyyət göstərdiklərini, onlara Yunus Əmrə, Xətai, Şeyx Vələd, Hacı Bektaş Vəli, Aşıq Qurbani, Füzuli və Nəsiminin təsirlərinin olduğunu yazır. Fikrimizcə, bu, doğru elmi qənaətdir. Tarixi və mədəni baxımdan zəngin ənənəyə malik olan Qaradağ aşıq mühitinin Göyçə aşıq mühiti ilə yaxınlığına diqqət çəkən tədqiqatçı qeyd edir ki, bu aşıq mühitinə (Qaradağ-N.M.) mənsub aşıqlar sənətlərinin icrasında üçlük (setar), saz, balaban, qaval (dəf), Ruhani, Yanıq Kərəm kimi bəzi havalarda isə sadəcə saz, ya da balabandan istifadə edirlər. Hətta “Abbas Tufarqanlı”, “Abbas və Gülgəz” və “Xəstə Qasım” kimi dastanların bu tip aşıq repertuarında yaradılması faktı mühitin gücünü göstərmək üçün kifayətdir [304, s.27].

Tədqiqatçı Qaradağ-Təbriz aşıq mühitini araşdırarkən tarixi-coğrafi və mədəni baxımdan ona yaxın olan aşıq mühitlərinə də nəzər salır. Buradakı aşıqlar üçün üçlüyün - saz, balaban və dəfin çox əhəmiyyətli olduğunu vurğulayır, “Abbas Tufarqanlı”, “Abbas və Gülgəz”, “Xəstə Qasım” kimi dastanların aşıq repertuarında başlıca yer tutduğunu yazır. Onun Sulduz, Qaşqay, Xorasan, Zəncan və digər aşıq mühitlərinin strukturu, xüsusiyyətləri, eləcə də nümayəndələri barədə araşdırmalarında aşıq sənətinin tarixi və müasir vəziyyəti öz əksini tapmışdır. Ənvər Uzun Qaşqay aşıq mühiti ilə Türkmən, Xorasan aşıq mühitləri arasındakı yaxınlığı da faktlara əsaslandırır. Qaşqay aşıq mühitində ney, Savə aşıq mühitində balabandan istifadə bu mühitlərin özünəməxsusluqlarını əks etdirən elementlər olaraq təsbit edilir.

Ənvər Uzunun aşıq mühitlərinin hər birinin xarakterini, keçdiyi tarixi inkişaf yollarını, adət-ənənələrini, fərqli və oxşar xüsusiyyətlərini, istifadə etdikləri musiqi alətlərini təhlil etməsi onun tədqiqat işinin əhəmiyyətini daha da artırır. Ayrı-ayrı aşıq mühitlərindən bəhs edərək həmin mühitlərin aşıqlarının adlarının da qeyd olunması araşdırmanı zənginləşdirmişdir. Hətta bu aşıq mühitlərində neçə simli sazın olması, aşıqlar arasında yəhudi, assuri və başqa aşıqlarının da fəaliyyətləri barədə ətraflı məlumatların verilməsi İran aşıq mühitləri haqqında geniş təsəvvür yaradır. Tədqiqatçı həmin aşıq mühitlərində fəaliyyət göstərən aşıqların adlarını qeyd edərək

Əli Qafqasyalının siyahısına müraciət edir. Həmin siyahıları müqayisə edərkən bəzi fərqliliklərin olması isə aşiq mühitlərinin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmasının əhəmiyyətini göstərir.

Nail Tan Azərbaycan aşiq yaradıcılığını araşdırmışdır. O, müqayisəli təhlillərə üstünlük vermişdir. Belə ki, tədqiqatçının əsərində Türkiyə və Azərbaycan xalq şeirinin müxtəlif problemləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilir [283].

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan aşiq şeirində “Bəyənəmz” rədifli şeirlər başlıca yer tutur. Türkiyə aşıqlarının da yaradıcılığında bəyənəmz rədifli şeirlərə rast gəlmək mümkündür. Bu analogi hal türk tədqiqatçılarının həmin mövzuya müraciət etməsini şərtləndirmişdir. Nail Tan Türkiyə və Azərbaycan aşıqlarının “Bəyənəmz” rədifli bir sıra tənqid-daşlama mövzulu dastan, bəzən də təkərləmə başlıqlı qoşmalar yazdıqlarını diqqətə çatdırır [283, s.55]. O, bunlardan ən vaciblərini seçərək təhlil edir. Kazak Abdal, Muhyiddin Abdal, Dəvəlili Seyrani, Aşiq Katibi, Aşiq Kərəm, Ziləli Talibi, Ərzurumlu Əmrah, Kağızmanlı Camal Hoca, Aşiq Valeh və digərlərinin qoşmalarına istinadən yazır ki, zaman ötdükcə bu rədifdə şeirlər artır. Tədqiqatçının yazdığına görə, onlardan ən qədimi və məşhuru XVI-XVII əsrlərdə yaşayan Kazak Abdalın “Ormanda Büyüyen Adam Azğunu” misraları ilə başlayan şeiridir. Şeiri bütöv şəkildə təqdim edən Nail Tan vurğulayır ki, bu şeir bir müddət cüzi dəyişikliklərlə Muhyiddin Abdalın və Dəvəlili Aşiq Seyraninin adından el içində məşhurlaşmışdır:

*“Ormanda böyüyən adam azğunu,
Çarşıda bazarda insan bəyənəmz.
Mədrəsə qaçqını softa pozğunu,
Salam vermək üçün kəsan bəyənəmz.*

*Elin qapısında qul qardaş olan,
Burnu sümüklü həm gözü yaş olan,
Bayramdan bayrama bir tıraş olan,
Bərbərə gəlir də dükkən bəyənəmz.*

*...Kazak Abdal söylər bu türlü sözü,
Yoğurt ayran ilə hallolmuş özü,
Köydən şəhrə gələn bir Köylü (türk) qızı,
İnci yaqut istər mərcan bəyənmez” [283, s.56].*

Kazak Abdalın “Bəyənmez” rədifli şeiri 8, Muhyiddin Abdalın 7, Dəvəlili Seyraninin 8, Katib Əlinin 5, Aşıq Kərəmin 5, Ziləli Talıbın 12, Ərzurumlu Əmrahın bu şeiri isə 3 bənddən ibarətdir. Tədqiqatçının aşıq Abbas Tufarqanlıdan verdiyi “Bəyənmez” rədifli qoşması 7 bənddən ibarətdir. Abbas Tufarqanlının qoşma-daşlaması həm məzmununa, həm də sənətkarlıq üslubuna görə digərlərindən fərqlənir. Qoşmalar adətən 3, 5, 7 bənddən ibarət olduğu halda məhz bu rədifli qoşmanın 8, 12 bənd olması bir qədər düşündürücüdür. Abbas Tufarqanlının qoşmasınının fərqli olduğu qənaətinə gələn Nail Tan ona yaxın olan Aşıq Valehin qoşmasını nümunə kimi gətirir. Aşıq Abbas Tufarqanlının rədifli qoşmasında deyilir:

*“Ay Həzarat, bir zaman(a) gəlibdi,
Ala qarğa şux tərlanı bəyənmez.
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənmez.*

*...Adam var, dolanır səhranı, düzü,
Adam var, döşüyər gülü, nərgizi,
Adam var, geyməyə tapammaz bezi
Adam var, al geyər, şalı bəyənmez.*

*Adam var, əlinə verərsən güllər,
Adam var, gözünə çəkəsən millər,
Tufarqanlı Abbas başına küllər,
Nə günə qalmısa(n), qarı bəyənmez” [283, s.67].*

Aşıq Valehin də “Bəyənmez” rədifli qoşmasını bütöv şəkildə təqdim edən Nail Tanın apardığı müqayisəli təhlildən aydın olur ki, hər iki qoşma əvvəlki şeirlərdən fərqlidir və özünəməxsusluğu ilə seçilir. Tədqiqatçı bu aşıqlar arasında əlaqələrin

olması barədə mülahizələrini irəli sürür. Azərbaycan və Osmanlı aşıqlarının bir-birindən xəbərdar olub-olmamasına dair tədqiqatçı yazır ki, bunların arasında ən tanınmışları XVI-XVII əsrlərdə Aşiq Abbas Tufarqanlı, XVIII əsrdə isə Aşiq Valehdir. Coğrafi şərait baxımından xalq ozanı Kazak Abdaldan onun xəbərinin olması ehtimalı çox azdır. Ona görə də həmin qoşmanın Kazak Abdala nəzirə olması fikri səhvdir. Digər tərəfdən, şeirin quruluşu da olduqca fərqlidir. Aşiq Valeh isə Tufarqanlı Abbasın şeirinə nəzirə yazı bilər [283, s.66].

Nail Tanın aşiq ədəbiyyatına dair apardığı araşdırmalarından belə nəticəyə gəlmək olar ki, Türkiyə və Azərbaycan aşiq ədəbiyyatı mövzu, forma və növ baxımından bir-birinə tamamilə uyğun gəlir. Yunus Əmrə, Qaracaoğlan, Koroğlu, Kərəm, Qurbani, Xəstə Qasım, Abbas Tufarqanlı, Aşiq Ələsgər, Aşiq Şənlik və başqalarının yaradıcılıqları hər iki coğrafiyada geniş yayılmışdır. Ozan-aşiq mühiti bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişdir [73, s.404-405].

Türkiyədə Azərbaycanın digər aşıqlarının həyatı və yaradıcılıqlarına dair müəyyən araşdırmalar da aparılmışdır. XX əsrdə yazıb yaratmış aşiq Mikayıl Azaflının qoşma və gəraylıları Anadoluda çox oxunduğu üçün onun yaradıcılığına maraq yüksək olduğundan tədqiqat işləri yazılmışdır. Əli Qafqasyalının aşığın həyatı, sənəti və əsərlərindən bəhs edən “Mikayıl Azaflı: Hayatı-Sanatı-Eserləri” kitabı [209] özünün əhatəliliyi ilə fərqlənir. Belə ki, tədqiqatçı mənbələrin əsasında aşığın həyatı və yaradıcılığını xırdaşılıqlarına qədər təhlil etmişdir. O, aşığın uşaqlıq, məktəb, gənclik illərindən bəhs edir, məktəbdə təhsil alarkən yanlışlıqla mürəkkəbi Stalinin şəklinin üzərinə tökdüyünə görə həbs edilməsi, həbsdən qaçaraq Qarabağa sığınması, daha sonra yenidən həbs edilməsi, həbsdən çıxdıqdan sonra isə Gəncədəki aşıqlar dərəcəsinə üzv olması, Aşiq Mirzə Bayramovun şagirdi olması kimi məsələləri xüsusi qeyd edir. Mikayıl Azaflı bundan sonra İkinci Dünya müharibəsində iştirak edir. Müharibədən qayıtdıqdan sonra isə aşıqlıq fəaliyyətinə başlayır.

Əli Qafqasyalı yalnız Mikayıl Azaflının həyat və yaradıcılığını araşdırmamışdır. Onun tədqiqatında bütövlükdə Azərbaycan aşiq sənətinin xüsusiyyətləri və inkişaf mərhələləri də öz əksini tapmışdır. Mikayıl Azaflının formalaşdığı mühiti təhlil edən tədqiqatçı yazır ki, Azərbaycan aşıqları və şairlər

məmləkətidir. Üç-dörd evdən birindən saz, şeir səsi gəlir. Mikayıl Azaflının tanındığı Qazax-Şəmsəddin bölgəsi isə Borçalı, Göyçə, Şirvan kimi aşiq sənətinin gözəl məkanlarından. Belə bir yerdə saz alıb meydana çıxmaq çox böyük ürək istəyir və elə də asan iş deyildir [209, s.29]. Tədqiqatçı iki məsələni xüsusi vurğulayır. Birincisi, Mikayıl Azaflının şeirləri çap olunmadan xalq arasında çox geniş yayılırdı, ikincisi, şeirlərində milli ruh və türkçülük əsas yer tuturdu. Şəxsən tanış olduğu Mikayıl Azaflının şeirlərində türk olduğunu, türkün dərdlərini ürəkdən hiss etdiyini, türk millətinə qarşı ürəyində olan sevginin yaradıcılığında da ən qabarıq şəkildə əks olduğunu qeyd edir və aşığın,

“Türkəm, türkün balasıyam,
Hər dərdinə qalasıyam”

misralarını nümunə gətirərək, şeirin xalq arasında geniş yayıldığını, onun müxtəlif formalarda səsləndirilməsini müsbət qiymətləndirir. Bütün bunları Mikayıl Azaflının xalq arasında məşhur olması ilə əlaqələndirir [209, s.123].

Tədqiqatçı Cənubi Azərbaycan aşiq mühitinin problemlərini, inkişaf yollarını və nümayəndələrinin yaradıcılıqlarını da təhlilə cəlb etmişdir.

Araşdırmalardan aydın olur ki, Türkiyədə az da olsa Azərbaycan aşiq havalarına dair tədqiqatlar aparılmışdır. M.Sənənin “Azerbaycan Saz Şairleri” [268, s.55-59], “İran Azerbaycanı Türk Şairleri” [269, s.130-135] məqalələri 30-cu illərdə bu sahədə aparılmış ilk tədqiqatlardandır. Ənvər Arasın “Azərbaycan aşiq havaları” araşdırmasında problem nəzəri cəhətdən təhlil edilmişdir [128, s.31-40]. Zeynalabdin Makasın “Çağdaş Azərbaycan Aşiq Şiiri Biçimləri” araşdırması [239] və “Çağdaş Azərbaycan Şiir Antolojisi” [240] toplusu da aşiq şeirinin Türkiyədə tanıtılmasına xidmət etmişdir.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan aşiq sənəti və onun nümayəndələrinin yaradıcılıqları haqqında bir çox araşdırmalar aparılmışdır. Həmin tədqiqat işlərində türk ədəbiyyatşünaslar bədii mətni təhlil etməklə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında mövcud olan fikir və mülahizələrə də öz münasibətlərini bildirmişlər. Araşdırmalar göstərir ki, Türkiyə və Azərbaycan aşiq mühitlərini bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir.

II FƏSİL. KLASSİK AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ VƏ

TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞI

2.1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının və ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsi

Azərbaycan ədəbiyyatının və bədii düşüncəsinin yaşı minilliyi aşsa da ədəbiyyat tarixinin yazılması o qədər uzaq deyildir. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Firidun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Seyid Hüseyn və digərlərinin məqalələri zaman keçdikcə ədəbi-bədii fikir tarixinin yazılmasını zəruri etmişdir. Firidun bəy Köçərlinin 1903-cü ildə rusca çap etdirdiyi məlum kitabı bu sahədə atılmış ilk addımlardandır. O zaman siyasi proseslərlə yanaşı ədəbi-bədii düşüncə də sürətlə inkişaf edirdi. Açılan məktəblərdə ədəbiyyat tarixi nümunələrinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulurdu. 1920-ci illərdə bu proses daha da sürətləndi. Ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinin yazılması istiqamətində müəyyən işlər görüldü. Lakin Firidun bəy Köçərlinin bolşeviklər tərəfindən güllələnməsindən sonra böyük bir boşluq yarandı. Onun çap edilən ikicildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsinə olan ehtiyacı ödəyə bilmədi. Belə bir şəraitdə milli ədəbi-bədii düşüncənin tarixini araşdırmaq zərurəti yarandı. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin İstanbulda “Amirə” mətbəsinə 1921-ci ildə çap edilmiş “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər”, Əmin Abidin üçcildlik “Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi” kitabları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması istiqamətində atılan addımlardan oldu. Lakin Yusif Vəzir Çəmənəminlinin əsəri həcm etibarilə çox kiçik – cəmi 103 səhifə olub milli ədəbi-bədii düşüncəni tam əks etdirə bilmirdisə, Əmin Abidin ədəbiyyat tarixi də çap olunmadığı üçün mövcud boşluğu aradan qaldırmadı. Bu istiqamətdəki araşdırmalar 1920-ci illərdə bir müddət davam etdi. Həmin vaxt ədəbiyyat tarixçiliyi problemləri hələ təzəcə formalaşmaqda və yeni ədəbiyyat tarixləri yazılmaqda idi. Abdulla Sur, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Seyid Hüseyn, Atababa Musaxanlı, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə və digərləri öz məqalələrində tez-tez ədəbiyyat tarixçiliyi problemlərini qaldırır, yeni tipli ədəbiyyat tarixinin

yazılmasının zəruriliyini vurğulayırdılar. Lakin bütün bunlar ədəbiyyat tarixinin konseptual yazılması və məsələnin elmi-nəzəri qoyuluşunu bütünlüklə əhatə etmirdi. Ona görə də belə bir vaxtda Türkiyədən olan tədqiqatçıların prosesə qoşulmaları, bu istiqamətdə dərin araşdırmalar aparmaları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılması və dövrləşdirilməsi məsələsində müəyyən irəliləyiş oldu.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və tarixçiliyinin yazılmasında türk ədəbiyyatşünaslarının böyük rolu olmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın və Məhməd Fuad Köprülünün araşdırmaları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında və ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında mühüm yer tutmuşdur. XX əsrin 20-ci illərində Muhiddin Birgən, Xəlil Fikrət Kanad, Hüseyn Cahid Yalçın kimi görkəmli ziyalıların Bakıda müəllim işləmələri ədəbi-bədii elmi mühiti zənginləşdirən amillərdən biri olmuşdur [68, s. 288-295]. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, ayrı-ayrı şəxsiyyətləri və ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından yazılan tədqiqat işləri arasında ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmaları xüsusilə əhəmiyyətlidir. Onu demək kifayətdir ki, 1923-1927-ci illərdə Bakıda yaşayan İsmayıl Hikmət Ərtaylan 30-dan çox məqalə çap etdirmiş və Firidun bəy Köçərlidən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr edilmiş ikicildlik əsərin müəllifi kimi ədəbiyyat tarixinə düşmüşdür. Bu, Azərbaycan elmi mühiti üçün böyük bir iş idi. Onun araşdırmalarının həcmi ilə yanaşı keyfiyyəti də diqqəti cəlb edirdi. Bu baxımdan ədəbiyyatşünasın tədqiqatları sanballılığı və elmi yeniliyi ilə yeni bir mərhələ açırdı. Əgər tədqiqatçı Bakıda təqib olunmasaydı yəqin ki, bu araşdırmalarını davam etdirəcək və onlar sistemli xarakter alacaqdı. Ancaq mövcud siyasi sistemin yaratdığı şərait İsmayıl Hikmət Ərtaylanın Bakını tərk etməsinə gətirib çıxarmışdır. Onunla yanaşı Xəlil Fikrət Kanad, Muhiddin Birgən, Hüseyn Cahid Yalçın da Azərbaycanı tərk etmişlər. Sonralar Muhiddin Birgən Azərbaycandan ayrılmasını mövcud siyasi sistemin yaratdığı şəraitlə əlaqələndirərək xalq maarif komissarı Mustafa Quliyevlə söhbətini sübut kimi diqqətə çatdırmışdır. Dialoqdan aydın olur ki, həmin vaxt mövcud vəziyyət Azərbaycanda olan Anadolu türkləri üçün ürəkaçan deyildi. Bolşeviklər türklərin burada olmasından hər vəchlə rahatsızlıq keçirirdilər. Bununla əlaqədar olaraq Muhiddin Birgən yazırdı ki, əgər Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası

azərbaycanlıların özlərinin əlində olsaydı sözümdən qətiyyənlə çıxmaz, qalmaqla bağlı qərarımı çoxdan verərdim. Amma orada azərbaycanlıları deyil, yalnız erməniləri və yəhudiləri gördüm [15, s.220].

İsmayıl Hikmət Ərtaylana qədər ədəbiyyat tarixçiliyində yazılan əsərlərdə ədəbiyyatşünaslığın nəzəri və metodoloji imkanlarına çox rast gəlinmir. Ona görə də ədəbiyyat tarixinə və tarixçiliyinə diqqətin ayırması zərurətə çevrilmişdi. Ədəbi tarixi proses yazılan məqalələrdə bütünlüklə əks etdirilmir, dövrə, mühitə konseptual yanaşmada səhvlər özünü göstərirdi. Hər şeydən əvvəl, ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinə baxış hələ formalaşmamışdı [246, s.313-317]. Ədəbiyyat tarixi və onun ayrı-ayrı nümayəndələri haqqında kifayət qədər araşdırmalar yox idi. Mövcud tədqiqatlar isə səthliliyi və təzkiyə məzmunu ilə yeni ədəbiyyat tarixinin ehtiyacını ödəyə bilmirdi. Bununla əlaqədar olaraq Bəkir Çobanzadə yazırdı ki, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi müxtəlif məsələlərə dair ayrı-ayrı tədqiqat işləri, monoqrafiyalar yazılmadıqca heç bir şəkildə yaradıla, hazırlıq işləri olmadan yaranacaq əsərlər isə keçmiş Şərq üslubunda yazılmış təzkiyələrdən dərin və dəyərli ola bilməz [22, s.4].

Araşdırmalarında İsmayıl Hikmət Ərtaylan da ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinə məhz bu istiqamətdən baxır, konseptual həllinə çalışırdı. Onun ədəbiyyatın nəzəri və metodoloji məsələlərinə həsr etdiyi məqalələri ədəbiyyata yeni yanaşmanı özündə əks etdirirdi. Müəllif “Lirizm”, “Sənət və sənət əsəri”, “Sənət bəhsləri” və digər məqalələrində ilk növbədə ədəbiyyatın nəzəri məsələləri ilə məşğul olur və bədii mətnə elmi yanaşma prinsiplərini müəyyənləşdirirdi. Xalq ədəbiyyatı haqqında dərc etdirdiyi silsilə məqalələrində şifahi ədəbiyyatı milli ədəbiyyatın başlanğıcı kimi izah edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatının klassik dövrünün ayrı-ayrı nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığını geniş şəkildə təhlil etməsi artıq onda milli ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyi barədə müəyyən fikirlərin formalaşdığını göstərirdi. Həmin araşdırmalar İsmayıl Hikmət Ərtaylanın Azərbaycandakı yaradıcılığında ardıcıl xarakter almış və nəhayət, yuxarıda adı qeyd olunan kitabının yazılması ilə nəticələnmişdir. Kitabın nəşri ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından Azərbaycan ədəbi mühiti üçün yeni təcrübə idi. Yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında və metodoloji əsaslarının formalaşmasında bu əsərin böyük rolu olmuşdur. Məhz həmin araşdırmalardan sonra Azərbaycan

ədəbiyyatı tarixinin cizgiləri və metodoloji məsələləri müəyyənləşdirilməyə başlayır. Tədqiqatçı Bulut Funda araşdırmasında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ədəbiyyat tarixçiliyində oynadığı müstəsna rolu göstərmişdir [180, s.256-278].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın kitabını struktur və məzmun baxımından ədəbiyyatşünaslığın ilk uğurlarından hesab etmək olar. Ona görə ki, burada təzkiyəlikdən uzaqlaşmaq aydın şəkildə görünür. Kitabda icmallar və təhlil metodundan geniş istifadə olunmuşdur. Müəllifin ədəbiyyat tarixinə dair fikirlərində sistemli və obyektiv yanaşma vardır. Onun apardığı ədəbi-bədii düşüncə bölgüsü elmi və sistemlidir. Kitabın birinci cildi daha çox nəzəri xarakter daşıyır. Tədqiqatçı burada ədəbiyyat tarixinin dövr və mərhələləri ilə bağlı icmal şəklində fikirlərini bildirir. Əsərin “Başlangıç” hissəsindən sonra “İslamiyyətin zühurundan əvvəl Azərbaycan”, “İslamiyyətdən miladi XII əsrə qədər”, “Miladi XII əsrdən XV əsrə qədər” bölgüsü və bu bölgü daxilində şairlərin həyat və yaradıcılığına yer verməsi, təhlillər aparması yeni ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyasının formalaşmasını şərtləndirirdi. Kitabın ikinci cildində tədqiqatçı daha çox ədəbi şəxsiyyətlərin portret oçerklərinə geniş yer ayırmışdır. Fikirlərini əsaslandırmağa çalışan İsmayıl Hikmət Ərtaylan yazır ki, türklər İslamiyyətdən çox əvvəl müxtəlif ictimai, iqtisadi və siyasi əlaqələr yaratdığı iranlılardan bəzi adət-ənənə, mədəniyyətləri ilə yanaşı onlara xas xüsusiyyətləri də mənimsəmişlər. Lakin bu vəziyyət heç də birtərəfli olmamışdır. Türklər də özlərinə xas olan adət-ənənə, yaşayış tərzini və mədəniyyətlərini də bir çox qonşu xalqlara aşılamışlar [174, s.70].

İslam dininin qəbulundan əvvəlki Azərbaycanın varlığını, adət-ənənələrini, mədəniyyətini və ədəbi mühitini araşdırması İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ədəbiyyat tarixçiliyi barədə müəyyən fikirlərinin artıq formalaşmaqda olduğunu göstərirdi. Müəllif Oğuz qəbilələrinin İran, Azərbaycan və Anadoluya yayılmalarını, ictimai, iqtisadi və ədəbi-mədəni düşüncələrini, eləcə də ilk ədəbi nümunələri yaratmalarını yeni elmi düşüncənin başlanğıcı hesab edir. Əsərdə Azərbaycanın ədəbi, iqtisadi və siyasi şəraiti bütöv şəkildə araşdırılmışdır. Səlcuqlar dövründə Oğuzların qurduqları dövlət və yaratdıqları mədəniyyətlə yanaşı ədəbi nümunələr də geniş təhlil edilmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan bu nümunələri hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq

bir-birinin varisi sayır. Tədqiqatçı məhz həmin səbəbdən Səlcuqları İslami ədəbiyyatın varisi hesab edir. Oğuz türkcəsində yazılan əsərlərin əhəmiyyətini xüsusi qiymətləndirərək vurğulayır ki, Səlcuqları və onların zamanında Oğuz türkcəsi ilə əsərlər yazanları mümkün olduğu qədər yaxın hiss etdik [174, s.78].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın Azərbaycan ədəbiyyatının başlanğıcını şifahi xalq ədəbiyyatından götürməsi barədə qənaəti tamamilə doğrudur. Əsəri yazarkən istifadə etdiyi mənbələrdən də görünür ki, o, Avropa ədəbiyyatı tarixində mövcud olan tədqiqat üsulu ilə yaxşı tanışdır. Ədəbiyyatşünas araşdırmasında həm də Avropa alimlərinin fikirlərinə əsaslanmış və istifadə etmişdir. Xalq ədəbiyyatının növlərini müəyyənləşdirərkən Avropa alimlərinin bölgüsünə əsaslanması da sübut edir ki, müəllif Avropa tipli yeni üsulda ədəbiyyat tarixi yazmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bu da onun yeni ədəbiyyat tarixinin Avropa ədəbiyyatşünaslıq elminə yaxın olduğunu göstərir. Həmin səbəblərə görə tədqiqatçı xalq ədəbiyyatını Şərqiələr, Hekayələr, Oyunlar, Rəqslər və başqa qruplara bölür. Bunların hər birinin daxilində olan formalara da ayrıca nəzər salır. Şərqiələrin arasında doğum nəğmələri, laylalar, sevgi nəğmələri, şikəstələr, bayatılar, qoşmalar və sair mövzuları təhlilə cəlb edir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan ağıları ölüm şərqiələri kimi tədqiq etmişdir. Ağıların yalnız türklərə aid olmadığını, eyni zamanda qədim misirlilərə və yunanlara da şamil olunduğuna diqqət çəkən ədəbiyyatşünasın gəldiyi qənaətlər əhəmiyyətlidir. Yazır ki, xalq ədəbiyyatında da bu tərzdə yazılmış mənzumələr vardır. Azərbaycanda belə şeirlərə ağı deyilir. Bu növ mənzumələrə keçmişdə sağı deyilirdi. Sağı söyləyənlərə də sağıçu adı verilirdi. Hər iki söz bu gün çağatayca mövcuddur. Belə bir adət İslamiyyətdən çox əvvəl Böyük Hun imperatorluğunda və ya Hyunqı-nu tayfa ittifaqlarında da var idi. Hətta ölümlər üçün yuğ deyilən matəm ayinləri tərtib edilirdi və baksı-ozan deyilən şairlər qopuzlar ilə bu ayinlərdə iştirak edəmişlər. Ağılar da forma və məzmunca manilərin bir növüdür [174, s.100-101].

Dastanlardan bəhs edərkən İsmayıl Hikmət Ərtaylanın “Dədə Qorqud”a geniş yer verməsinin də müəyyən elmi əsasları vardır. Çünki Azərbaycan ədəbi mühitində buna qədər dastanın nə adı çəkilmiş, nə də haqqında məqalə, yaxud tədqiqat əsəri yazılmışdı. Ona görə ki, o vaxtadək Azərbaycanda bu epos haqqında sadəcə Əmin

Abidin bir məruzəsi dinlənilmişdi. Əmin Abidlə paralel olaraq İsmayıl Hikmət Ərtaylan da məlum kitabında dastandan bəhs edərək onu forma və məzmun baxımından yüksək qiymətləndirmişdir. Onun fikrincə, bu dastan min ildən artıq Dədə Qorqud tərəfindən tərtib edilmiş və Oğuz ləhcəsində yazılmışdır. Dastan ilk dəfə İsmayıl Hikmət Ərtaylanın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr edilmiş kitabında yer almışdır.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan şifahi xalq ədəbiyyatının məhəbbət dastanları, oyunlar, atalar sözləri, rəqslər və digər mövzulara dair nəzəri məlumatlar verməklə yanaşı bəzi bədii nümunələri də təqdim etmişdir. Həmin nümunələrin ədəbiyyatşünaslığın sonrakı mərhələsində işlənməsi və təhlil edilməsi onun tədqiqatlarının əhəmiyyətini bir daha artırır.

Kitabında təsəvvüfə də xüsusi yer ayıran İsmayıl Hikmət Ərtaylan bu addımı ilə həmin cərəyanın həm də Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olduğunu göstərmək istəmişdir. Təsəvvüf müxtəlif aspektlərdən araşdıraraq onun həm də fəlsəfi cərəyan olduğu qənaətinə gələn və mahiyyətini açmağa çalışan müəllif yazır ki, təsəvvüf intihabi bir fəlsəfədir. İslamdan əvvəl də Hindistanda, Misirdə, İranda, Yunanıstanda təsəvvüf var idi. İbranilərdə, xristianlarda da qüvvətli bir təsəvvüfün mövcud olduğunu görürük [174, s.167].

Hürufiliyin qədim zamanlardan mövcud olduğunu yazan İsmayıl Hikmət Ərtaylan bu fəlsəfi-dini cərəyanın VIII əsrdə Fəzlullah Nəimi vasitəsilə Türkünstan, İran, Azərbaycan və Türkiyəyə gəldiyinə dair fikir irəli sürür. Onun hürufiliyin bəktəşiliklə bəzi məsələlərdə birləşməsi fikri də özündən sonrakı tədqiqatlar üçün müəyyən əsas olmuşdur.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərinə həsr etdiyi həm ayrı-ayrı məqalələrində, həm də özünün məlum əsərində geniş təhlillər aparmışdır. Həmin tədqiqatlardan görünür ki, ədəbiyyatşünas üstünlüyü əsasən anadilli ədəbiyyata vermişdir. Yaradıcılığında ərəbdilli və farsdilli ədəbiyyata çox az yer verməsi onun öz kitabına daxil etdiyi yazıçı və şairlərdən aydın görünür. Məhz bu səbəbdən də İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərində ilk yer alan şair İzzəddin Həsənoğludur. Onun ardınca müəllif Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Hamidi,

Xəlili, Həbibli, Haşimi, Süruri, Bəsiri, Matəmi, Kişvəri, Məhəmməd Füzuli, Əmani, Saib Təbrizi, Qövsli, Məsihi, o zaman hələ Azərbaycan elm aləminə məlum olmayan bir çox şairin həyat və yaradıcılığını araşdırmış, onların ədəbiyyat tarixindəki yerini və mövqeyini müəyyənləşdirmişdir. Şübhəsiz, yazıldığı vaxtda əsərə tədqiqatçının daxil etdiyi şairlərin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumatlar az idi və ya yox dərəcəsində idi. Onun istinadları və müraciət etdiyi mənbələr əsasən klassik dövrün tədqiqatçılarının əsərləridir.

Müəllif Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyində ilk dəfə olaraq İzzəddin Həsənoğlunun yaradıcılığı haqqında geniş məlumat vermiş və onun milli ədəbiyyatın irəlində gedən yazarı olduğu fikrini irəli sürmüşdür. O, bu araşdırmalarında əsasən Dövlətşah Səmərqəndinin fikirlərinə istinad etmiş, onun Şeyx Cəmaləddin adlı bir şəxsin müridlərindən olduğunu, şair kimi çox tanındığını, farsca şeirlərində Pur Həsən, türkcə şeirlərində isə Həsənoğlu təxəllüsü ilə yazdığını müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçının özünəqədərki araşdırmalardan çıxardığı başlıca nəticə bundan ibarətdir ki, İzzəddin Həsənoğlu Əli Lalanın müridi Şeyx Cəmaləddin Əhməd Zakirin müridi olmuşdur [174, s.182]. Məlum olur ki, Dövlətşah Səmərqəndi İzzəddin Həsənoğlunun farsca və türkcə iki divanının olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçı şairin hər divanından bir qəzəlini nümunə olaraq göstərmişdir. Lakin bu divanlar tapılmamışdır. İzzəddin Həsənoğlu yaradıcılığı barədə İsmayıl Hikmət Ərtaylanın gəldiyi qənaət də maraqlıdır. O, yazır ki, İzzəddin Həsənoğlunun ən qiymətli əsərləri xalq arasında yayılmış, xalqın hissini dilə gətirən və əsrlərcə təkrar edilən türküləridir. Lakin bunlar hələ də əldə olunmamışdır. Biz onlarda Həsənoğlunun əsl şairliyini, səmimiyyətini, həqiqi ilhamını və həqiqi eşqini görəyik [174, s.184-185]. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın təxminən yüz il əvvəl müjdəsini verdiyi İzzəddin Həsənoğlu divanının olması fikri sonralar öz təsdiqini tapmışdır. Belə ki, Türkiyə alimi Seyfəddin Altaylı tədqiqatçının Dövlətşah Səmərqəndiyə əsaslanaraq İzzəddin Həsənoğluya aid dediyi türkcə divanını taparaq araşdırmışdır [126, s.72-89]. O, İzzəddin Həsənoğlunun “Sirət-in Nəbi” adlı məsnəvisini və iki yeni qəzəlini də təhlil etmişdir [7, s.24-25]. Bu tədqiqat işləri ədəbiyyatşünaslıqda olan boşluğu doldurduğuna görə qiymətlidir.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatlarından bəlli olur ki, İzzəddin Həsənoğlunun “Ayırdı könlümü bir xoş qəmər yüz can-fəza dilbər, Nə dilbər dilbəri-şahid nə şahid şahidi-sərvər” beyti ilə başlayan qəzəli İldırım Bəyazidin şahzadəsi Əmir Süleymanın saray şairlərindən olan Əhməd Dai üçün bir nümunə idi. Ona görə də Əhməd Dainin İzzəddin Həsənoğluya nəzirə olaraq yazdığı,

“Eya xurşidi mahpeykər cəmalin müştəri-mənzər,

Nə mənzər, mənzəri tali, nə tali taliyi ənvər”

beytilə başlayan qəzəlini təhlil edərək belə bir qənaətə gəlir ki, o zamanın Azərbaycan ədəbi dili ilə Anadolu ədəbi dili arasında heç bir fərq yox idi. Tədqiqatçının İzzəddin Həsənoğlunu nəzm və dil baxımından da qüvvətli bir sənətkar hesab etməsi, yaradıcılığının təsirinin bütün Azərbaycana, Anadoluya, Qırçaq ellərinə və Misirə qədər yayılması ehtimalını irəli sürməsi doğrudur [174, s.185]. Burada diqqəti cəlb edən həm də odur ki, qəzəlin birinci beytinin ilk sözünü ayırdı ifadəsi kimi verir. Halbuki, Azərbaycan tədqiqatçıları bu sözü apardı olaraq oxumuşlar.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərinin bir çox özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bunlardan biri dövrə, ədəbi mühitə bütöv şəkildə yanaşması və təhlil etməsidir. Onun Qazi Bürhanəddini Azərbaycan şairi hesab etməsində də məhz bu amil əsas rol oynamışdır. Halbuki, uzun müddət Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiləri Qazi Bürhanəddini ədəbiyyat tarixinə daxil etməmişdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Qazi Bürhanəddin Azərbaycan şairi kimi ədəbiyyat tarixinə yalnız XX əsrin 80-ci illərində daxil edilmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan doğru olaraq onu bir sərkərdə kimi təqdim etməklə bərabər həm də alim və şair olduğunu, Ağqoyunlu sülaləsini yaradan Qara Osman bəyin əlində can verdiyini qeyd edir. Tədqiqatçı Qazi Bürhanəddinin şeirlərinin dili və məzmununa dair müəyyən elmi qənaətlərə də gəlir. Onun şairin sənətini yüksək qiymətləndirməsi yalnız Azərbaycan deyil, ümumtürk ədəbiyyatında “yeganə və nevi-şahsinə münhəsir bir şair” olaraq dəyərləndirməsi də diqqəti cəlb edir. Qazi Bürhanəddin yaradıcılığına böyük önəm verən tədqiqatçı onun yaradıcılığındakı türk ruhunu sonrakı ədəbiyyat üçün nümunə hesab edir. Yazır ki, türk ədəbiyyatı üzərində böyük təsirinə baxmayaraq, Qazi Bürhanəddindən sonra

gələn şairlər dil, düşüncə, sənət, ilham etibarilə onun qədər türk ruhunu, türk ənənəsini və türk duyğusunu qoruyub saxlaya bilməmişdir. Sonrakı nəsil ədiblər İslam dinindən, ərəb və əcəm mədəniyyətindən təsirlənmişdir [174, s.199].

Tədqiqatçının klassik Azərbaycan şairləri Hamidi, Həbib, Süruri, Bəsiri, Kişvəri, Şah Qasım, Məhəmməd Füzuli, Fəzli, Saib Təbrizi, Əmani, Qövs, Məsihi və digərlərinin yaradıcılığına dair apardığı araşdırmalar ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ona görə ki, hələ Azərbaycanda ədəbiyyat tarixçiliyi tam formalaşmadığı bir dövrdə tədqiqatçı bu şairlərin həyatını, yaradıcılığını və ədəbiyyat tarixindəki yerlərini təhlil etmiş və obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan onlarla şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir. Bu şairlər arasında Yusif bəy, Pirqulu bəy, Şəmsi, Girami, Piri, Fiqari, Bidari, Sehabi, Pənahi, Şahi, Niyazi, Sadiqi, Kəlayi, Xəzani, Həsiri, Zamiri və digərlərinin yaradıcılığını tədqiq edərək onların Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Fikrimizcə, bu şairlər haqqında araşdırmalar apararkən tədqiqatçının istinad etdiyi mənbələr zəngin və bir çoxu isə Azərbaycan tədqiqatçılarına məlum olmadığından əhəmiyyətlidir [75, s.156-163].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərinin özünəməxsusluqlarından biri yalnız ayrı-ayrı şəxsiyyətlər haqqında yazılan portret oçerklərdən ibarət olması deyil, həm də müvafiq icmalların verilməsidir. Bu, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yazılmasına yeni üsulun, Avropa sisteminin gətirilməsi demək idi. Çünki həmin vaxta qədər yazılan ədəbiyyat tarixlərində təzkirəçilik mövqeyi üstünlük təşkil edirdi. Kitabda verilmiş icmallar öz elmiliyi və qiymətləndirmə meyarlarının obyektivliyi baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı əsərinin "Miladi XV əsrdən XVIII əsrə qədər" adlanan üçüncü fəslində dövrün ədəbi-bədii mənzərəsini yaratmaqla yanaşı onu xarakterizə edən ədəbi meyilləri də tam şəkildə müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu dövrün ədəbi mənzərəsini araşdırdıqdan sonra tədqiqatçının gəldiyi qənaət belədir ki, Səfəvilərin ədəbiyyata gətirdikləri bir fayda dini və məzhəbi bir ideologiya olaraq ortaya ataraq xalqı öz tərəflərinə çəkmək üçün türk dilində sadə, anlaşılıq ədəbiyyat yaratmalarından ibarətdir. Həqiqətən də bu ədəbiyyat sinfi, təriqət ədəbiyyatının, dini cərəyanın xalqın arasına bu yolla salınması demək idi [174, s.230].

Əsərdə yer alan icmallarının ümumi səhifəsi az olsa da yeni ədəbiyyat tarixçiliyində mühüm rol oynamışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müəllif hətta ayrı-ayrı şəxsiyyətlərə həsr etdiyi portret oçerklərində də ümumi rıçətlərlə - haşiyələr çıxmaqla dövrün ədəbi mənərəsini yaratmağa çalışmışdır. Tədqiqatçının hər hansı bir şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında istifadə etdiyi materialları zəngin olduđu kimi, əsərlərinin təhlili zamanı bədii meyarlara əsaslanması da araşdırmasının üstünlüyüdür. Bu təhlillərdə Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı dövrləri, şəxsiyyətləri və dövrün ədəbi prosesini aydın görmək olur.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın bu əsəri Firidun bəy Köçərlinin kitabından sonra çap edilsə və bəzi mövzularda ondan üstün olsa da demək olmaz ki, mükəmməl ədəbiyyat tarixi nümunəsidir. Zamanında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın ədəbiyyat tarixinə münasibətdə qüsurları da göstərilmişdir. Azərbaycanda kitab haqqında dərc edilən tənqidi yazılarda haqlı iradlarla yanaşı dövrün siyasi, ideoloji meyillərinin təsiri altında edilən tənqidlər də az olmamışdır. Onun ədəbiyyat tarixçiliyi haqqında düşüncələri Əmin Abid, Əli Nazim və digərlərinin məqalələrində qiymətini almışdır. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsəri Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən də tənqid edilmişdir. Məsələn, Məhməd Fuad Köprülü İsmayıl Hikmət Ərtaylanın bu əsəri haqqında yazırdı ki, onun ikicildlik əsəri Bakıda nəşr edilmişdir. Lakin tamamən tarixi üsuldan, düşüncədən və tənqiddən uzaq qalaraq bizim əski kitablarda olduđu kimi yazılmışdır. İçindəki bir çox lüzumsuz mövzular çıxarsa kitabın ondan biri gedər [229, s.391].

Bakıdan getdikdən sonra İsmayıl Hikmət Ərtaylanın həmin əsərinin bəxti gətirməmişdir. Azərbaycanlı tədqiqatçılar ondan istifadə etmələrinə baxmayaraq, adını belə qeyd etməmişlər. Bu vəziyyətin yaranmasının əsas səbəbi Türkiyə və SSRİ arasında münasibətlərin soyuqlaşması ilə bağlı idi. Amma münasibətin necə olmasından asılı olmayaraq, İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsəri Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yazılmasında önəmli rol oynamış və ədəbiyyatşünaslara böyük təsir göstərmişdir. Ondən sonra yazılan ədəbiyyat tarixlərinin məzmunundan da bunu aydın görmək olar.

Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında sistemli şəkildə araşdırılmağa başlaması tədqiqatların genişləndirilməsinə təsir etmişdir. Bu zaman Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ədəbiyyat tarixçiliyi məsələlərinin intensiv şəkildə tədqiq edilməsi də nəzərə alınarsa, demək olar ki, həm Türkiyədə, həm də Azərbaycanda ədəbiyyat tarixi, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarına dair araşdırmalar mütəmadi hal almışdır. Azərbaycanda Firidun bəy Köçərli, Abdulla Sur, Seyid Hüseyn, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əmin Abid, Türkiyədə isə İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü yazdıqları məqalə və əsərlərində müxtəlif təhlillər aparmışlar. Azərbaycandan olan tədqiqatçıların bir çoxu, xüsusən Abdulla Sur, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Əmin Abid və digərləri ya Türkiyədə təhsil almış, ya da ədəbiyyat tarixini orada araşdırmışlar. Belə ki, bu proses eyni vaxtda cərəyan etmiş və tədqiqatçılar üçün anadilli ədəbiyyatın araşdırılmasında heç bir problem olmamışdır. Ona görə də əsrin 20-ci illərini ədəbiyyatın araşdırılması istiqamətində zəngin dövr adlandırmaq olar. Təkcə ona görə yox ki, məhz bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyat tarixinin yazılmasında Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının rolu böyük olmuşdur, həm də ona görə ki, o vaxtadək məlum olmayan bir çox mənbələr aşkar edilmiş və ümumən ədəbiyyat tarixçiliyi problemi bu dövrdə fundamental şəkildə həllini tapmışdır. İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Şeyx Qasım Ənvar, Həbib, Kişvəri, Hamidi, Məhəmməd Füzuli, Əmir Bağdadi və digər onlarla şairin həyat və yaradıcılığının üzə çıxarılaraq ədəbiyyat tarixinə daxil edilməsində Türkiyə tədqiqatçılarının böyük rolu olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, bu zaman ilk Azərbaycan ədəbiyyat tarixləri kitabının müəllifləri sırasında qeyd edildiyi kimi, Firidun bəy Köçərli ilə yanaşı İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Məhməd Fuad Köprülü də olmuşdur.

Məhməd Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı problemlərinə həsr etdiyi tədqiqatları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında mühüm mənbədir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq olunmağa başlamış, bir çox şair və yazıçıların həyatı, yaradıcılığı haqqında ilk dəfə olaraq əhəmiyyətli faktlar üzə çıxarılmışdır. Həmin tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirmə probleminə də nəzər yetirilmiş, anadilli ədəbiyyatın mərhələ və

problemləri özünün qiymətini almışdır. Məhməd Fuad Köprülünün ilk araşdırmaları həm Azərbaycan anadilli ədəbiyyatına, həm də hələ ədəbiyyatşünaslıqda həllini tapmayan ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi məsələsinə həsr edilmişdir. Onun “Azəri Edebiyyatı Tarihi” əsəri 1919-cu ildə çap olunmuşdur. Bu əsərin Bakıda Firidun bəy Köçərlinin əsəri ilə eyni vaxtda çap olunması onu göstərir ki, tədqiqatçı Türkiyə ədəbiyyatı ilə yanaşı Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə də xüsusi önəm vermişdir. Məhməd Fuad Köprülünün bu, eyni zamanda “Azəri”, “Azəri ədəbiyyatının təkamülü”, “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” əsərlərində və digər tədqiqatçıların ayrı-ayrı məqalələrində anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri tədqiq olunmuşdur. Əsərləri təhlil edən akademik İsa Həbibbəyli belə bir nəticəyə gəlir ki, Məhməd Fuad Köprülünün “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər” kitabı dövrünə görə yeni ədəbiyyat tarixçiliyi əsasında yazılmışdır və onun Azərbaycan ədəbiyyatına yaxından bələd olduğunu göstərir [31, s.33]. İsa Həbibbəyli digər əsərlərində də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövrləşdirilməsində türk tədqiqatçılarının rolunu qeyd etmişdir [32;33].

Məhməd Fuad Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırarkən ədəbiyyat tarixinin vacib problemlərindən biri olan dövrləşmə məsələsinə də toxunmuşdur. Tədqiqatçının apardığı dövrləşdirməni Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk fərqli yanaşma hesab etmək olar. Çünki Məhməd Fuad Köprülüyə qədər heç kim Azərbaycan ədəbiyyatını bu şəkildə dövrləşdirməmişdir. Əmin Abid və İsmayıl Hikmət Ərtaylanın dövrləşdirməsi ondan sonra aparılmışdır və bölgüsündən fərqlənir. Məhməd Fuad Köprülü Azərbaycan ədəbiyyatının XII-XIV əsrlərini "Elxanilər və Cəlalilər" dövrü adlandırır. Müəllif "Azəri ədəbiyyatının təkamülü" adlı əsərində Azərbaycan ədəbiyyatını aşağıdakı dövrlərə bölmüşdür:

- 1.Elxanilər və Cəlalilər dövrü (XII-XIV əsrlər);
- 2.Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü (XV əsr);
- 3.Səfəvilər dövrü (XVI-XVIII əsrlər);
- 4.Avşarlar, Zəndlər və Qacarlar dövrü (XVIII-XIX əsrlər);
- 5.Azərbaycan ədəbiyyatının təcəddüd və ya yeniləşmə dövrü (XIX-XX əsrlər)

[230, s.52].

Lakin bu bölgü sonrakı dövrlərdə öz mövqeyini qoruyub saxlaya bilməmişdir. Çünki dövrləşdirmə problemi daim zənginləşən və ictimai-siyasi şəraitə uyğun olaraq dəyişən bir prosesdir. Digər tərəfdən, bu zaman ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsi problemi hələ yeni təşəkkül tapırdı. Hətta Firidun bəy Köçərlinin əsərində dövrləşdirmə aparılmamışdı. Ona görə də Məhməd Fuad Köprülünün dövrləşdirməsini zamanı üçün məqbul hesab etmək olar. Fikrimizcə, məsələ heç də dövrləşdirməyə ad verilməsində deyil, həm də həmin dövrün ədəbiyyatının inkişaf yollarını və xüsusiyyətlərini doğru müəyyən etməkdədir. Bu baxımdan Məhməd Fuad Köprülünün təhlilləri Azərbaycan ədəbiyyat tarixi üçün yeni və orijinaldır.

Əhəmiyyətli ondan ibarətdir ki, Məhməd Fuad Köprülü dövrləşdirməni apararkən düzgün olaraq tarixi və ictimai-siyasi proseslərə xüsusi diqqət yetirir. Elxanilər və Cəlalilər dövrünün xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərkən ədəbi prosesi tarixi hadisələrlə əlaqələndirir. Tədqiqatçı anadilli ədəbiyyatın məhz bu dövrdə yaranma səbəblərinin tarixi prosesdən qaynaqlandığına dair fikirlərini bildirir. Uzun müddət ədəbi dil olaraq fars dilinin mövcudluğundan sonra anadilli ədəbiyyata keçidin səbəblərindən biri kimi məhz tarixi prosesin olduğunu qeyd edən müəllif yazır ki, monqol istilasını İrana uyğur adətləri ilə yanaşı ədəbi türk ənənələrini, uyğur əlifbasını və Türküstanda yazılmış qədim türk ədəbi əsərlərini də gətirdi. Şəhərlərdə İran ədəbiyyatına öyrənmiş türklər eyni ədəbiyyatın təsiri altında yaranan, eyni formanın və ideologiyasının nümunələrini, türkcə ilə yazılmış əsərləri təqlid etməyə başladılar.

Tədqiqatçı Şərqi Oğuz ləhcəsinin ən qədim şairi kimi İzzəddin Həsənoğlunu göstərmiş, onun haqqında məlumat vermiş, anadilli şeirində Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsindən ilham aldığını qeyd etmişdir. Daha sonra Həsənoğlu təxəllüsü ilə təqribən XIII əsrin sonları – XIV əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratdığını və türkcə bir qəzəlinin məlum olduğunu yazmışdır.

Bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri arasında Qazi Bürhanəddin yaradıcılığını da araşdırması tədqiqatçının üstünlüyünü göstərir. Ona görə ki, uzun illər boyu Qazi Bürhanəddin sovet ədəbiyyatşünasları tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatına daxil edilməmişdir. Halbuki, Məhməd Fuad Köprülü hələ 20-ci illərdə

yazırdı ki, oğuzların Salur boyuna mənsub olub, türk xalqlarının tarixi və ədəbiyyatına dair oçerk və monoqrafiyalar yazan Sədrəddin Ayninin ifadəsinə görə, ərəbcə, farsca şeirlər yazan Qazi Bürhanəddinin qəzəllər, rübailər və tuyuğlardan ibarət türkcə divanı azəri ləhcəsinin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir [230, s.52].

Məhməd Fuad Köprülü bu dövrün ən böyük şairi kimi İmadəddin Nəsiminin adını çəkir və onun yaradıcılığının İraq, Azərbaycan, Quzey İran və Anadolu ərazisində sürətlə yayılan hürufilik təriqətinin poetik ifadəsi olduğunu bildirir. Bu dövrün əsas hadisəsi olan hürufiliyin İmadəddin Nəsiminin təmsalında geniş yayılması və 200 ilə yaxın poeziyada təsirini göstərməsi barədə fikirlərini əsaslandırır. Tədqiqatçının İmadəddin Nəsiminin Məhəmməd Füzuliyə böyük təsir etməsi məsələsini də ilk dəfə yazması Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyində yeni fikir hesab oluna bilər. Məhməd Fuad Köprülü bu dövrün şairləri arasında Şah Qasım Ənvarın da adını çəkmiş və onun Təbrizdə anadilində şeirlər yazdığını vurğulamışdır.

Müəllif əsərinin “Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü (XV əsr)” adlanan bölümündə bir neçə şairin adını çəkir. Bunun səbəbi həm bu dövrün özünün yaradıcılıq baxımından kifayət qədər inkişaf etməməsi, həm də ona dair araşdırmaların aparılmaması idi. Tədqiqatçının yazdığına görə, bu dövrün şairlərindən az bir qisminin əsərləri gəlib çatmışdır. Qeyd edir ki, Uzun Həsənin oğlu Əbülmüzəffər Sultan Yaqub zamanında sənətə, elmə yüksək qiymət verildiyinə və Ağqoyunlu şahzadələrinə bir çox əsərlərin həsr edildiyinə dair məlumatlar olsa da onlardan nümunələr gətirilmir. Yalnız bu zaman yaşayıb-yaratsa da şeirləri əlimizə gəlib çatmayan Təbrizli Bihodinin, Səfəvi sarayında olub, sonradan Osmanlıya gələn Həbibinin, “Yusif və Züleyxa” əsərinin müəllifi Şeyx Ömər Ruşəninin adı çəkilir. Tədqiqatçı Həbibini və Hamidi yaradıcılığını geniş təhlil edir, Şeyxi, Əhməd Paşa, Şirvanlı Munis və Xəlili kimi şairlərin də bu dövrdə yazıb yaratdığını bildirir. Hamidinin şirvanlı şair Munisinin oğlu olduğunu, sonralar Kastamonu əmiri İsmayıl bəyin yanına getdiyini yazır. Əsərdə Fateh Sultan Mehmedin sarayında yazıb yaratmış Hamidinin yaradıcılığı barədə də məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, Hamidi haqqında tədqiqatçı İsmayıl Hikmət Ərtaylan da yazmış və onu kitabına daxil

etmişdir [174, s.233-239]. Maraqlıdır ki, Məhməd Fuad Köprülünün adlarını qeyd etdiyi bu şairlərin heç birinin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçilərinin diqqətini cəlb etməmiş və ədəbiyyat tarixinə daxil edilməmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar ədəbiyyat tarixçiliyini zənginləşdirə bilər.

Məhməd Fuad Köprülünün dövrələşdirməsində Səfəvilər dövrünün ədəbiyyatına da geniş yer verilmişdir. Tədqiqatçı bu dövrün əsas xüsusiyyəti kimi türk dilinin ədəbiyyatda və ictimai həyatda böyük mövqe qazanmasını vurğulayır. Yazır ki, hökmdar ailəsinin, bütün hərbi aristokratiyanın və ordunun ana dili olan türkcə rəsmi dil və ədəbiyyat dili olaraq sarayda və divanda farscadan sonra gəlirdi [230, s.62].

Azərbaycan ədəbiyyatının sonrakı dövrləri haqqında da Məhməd Fuad Köprülü elmi təhlillər aparmışdır. Onun ədəbiyyat tarixini dövrələşdirməsi sırf elmi-nəzəri xarakter daşıyır. Burada müntəxabatlıq yoxdur. Tədqiqatçı hər bir dövrün tarixi, ictimai-siyasi tərəfləri ilə yanaşı ədəbi prosesini də təhlil etmişdir. Həmin təhlillərdə ədəbiyyatın inkişaf yolu, problemləri və xüsusiyyətləri başlıca yer tutur. Əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatının yeniləşmə dövrünə həsr edilmiş bölümündə çar Rusiyasının siyasi mühitində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yolu öz əksini tapmışdır. Tədqiqatçı bu dövrü iki mərhələyə bölür: 1905-ci ilə qədər; 1905-1920. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgü daha çox sovet dövrələşdirməsini xatırlatsa da Məhməd Fuad Köprülünün bu əsəri yazdığı zaman Azərbaycanda dövrələşdirmələr hələ aparılmamışdı. Tədqiqatçı 1905-ci il inqilabının ədəbiyyata təsirini, ictimai-siyasi, tarixi amilləri nəzərə alaraq belə bir dövrələşdirmə etmişdir. Onun buna müəyyən dərəcədə əsasları var idi. Çünki 1905-ci ilədək olan birinci mərhələdə XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan müasirləşmə, yaxud avropalaşma meyilləri başlamışdı. Lakin müəllif bununla yanaşı klassik ədəbiyyat ənənəsinin də davam etdiyini, Nəbati, Seyid Əzim Şirvani və digərlərinin hələ də qüvvətli olduğunu qeyd edirdi. Yazırdı ki, İrandakı Azərbaycan türkləri bu yenilikləri ancaq uzaqdan izləyirdilər. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının bu ilk avropalaşmaya hazırlıq mərhələsinə Mirzə Fətəli Axundzadə dövrü adını vermək də uyğundur [230, s.92].

Göründüyü kimi, Məhməd Fuad Köprülünün bütün dövrü Mirzə Fətəli Axundzadə dövrü hesab etməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni baxış

olmaqla yanaşı bu böyük mütəfəkkirin təsir gücü baxımından həm də fikrimizcə, doğru qənaətdir.

Məhməd Fuad Köprülü 1905-1920-ci illər dövrünün ədəbi hərəkatını, yaranan ədəbi cərəyanları, mətbuatın inkişafını, eləcə də “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin”in təsirini qeyd etməklə bərabər Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliabbas Müznib kimi ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı fonunda dövrü səciyyələndirməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı 1920-ci ildən sonrakı dövrə ad qoymamış, "Son dövr" adı ilə qısa şəkildə ədəbi prosesinə nəzər salmışdır. Dövrü təhlil edərkən tədqiqatçı kommunist gənclərin bolşevizmin Rusiyadakı hakimiyyətindən sonra rus ədəbiyyatında meydana çıxan bəzi cərəyanların təsiri altında proletar ədəbiyyatı yaratmaq istədiklərini yazmışdır. Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə ədəbiyyatının təsirindən xilas olaraq rus ədəbiyyatının təsiri altında inkişaf etdiyi barədə fikri mübahisəlidir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, XIX əsrdə Azərbaycanın şimal torpaqları çar Rusiyası tərəfindən işğal edilib ilhaq olunduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı avropalaşma istiqamətində inkişaf etməyə başlamışdı. Azərbaycan ziyalıları Rusiya vasitəsi ilə Avropaya çıxırdılar. Avropa ədəbiyyatı da Rusiya vasitəsilə Azərbaycana gətirdi. Lakin bu, Türkiyə ilə ədəbi əlaqələrin tamamilə qırılması demək deyildi.

Məhməd Fuad Köprülü dövrün ədəbiyyatına aid çoxlu materiallar toplamış, onları sistemləşdirmiş, təhlil edərək ümumiləşdirmiş və əlində olan bədii, elmi mətnlər əsasında dövrün ümumi mənzərəsini yarada bilmişdir. Həmin mənbələrin araşdırılması göstərir ki, tədqiqatçı Firidun bəy Köçərli, Salman Mümtaz, Əmin Abid, Bəkir Çobanzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə və Əhməd Cəfəroğlunun tədqiqatlarından geniş istifadə etmişdir [248, s.160].

Məhməd Fuad Köprülü ədəbiyyat və ədəbi dil probleminə, onun ayrı-ayrı dövrlərdə işlənmə funksiyasına "Azəri" əsərində də toxunmuş və bu ədəbi dilin böyük bir coğrafiyada funksionallığını ortaya qoymuşdur. Bu əsər ilk dəfə 1926-cı ildə Bakıda nəşr edilmişdir [47]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra əsərin təkrar çapı həyata keçirilmişdir [49]. Azərbaycan ədəbiyyatında xalq ədəbiyyatının geniş yer tutduğuna diqqəti yönəldən tədqiqatçı yazır ki, xalq ədəbiyyatının və xalq

ənənələrinin canlılığına görə klassik Azərbaycan ədəbiyyatı yaransa da klassik şairlər heca vəznini və xalq ədəbiyyatının növ və janrlarını unutmadan, bəzən o tərzdə də şeirlər yazırdılar [49, s.110].

Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatını “Azəri ədəbiyyatı” adlandırmasında bir mübahisəli məsələ vardır. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində xalqın, millətin adı kimi, onun ədəbiyyatının da necə adlandırılması məsələsi müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Məsələn, Əmin Abid əsərinin adını "Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi" adlandırmışdır [1]. Tədqiqatlar göstərir ki, bu əsər üç il ərzində 1923-1926-cı illərdə qələmə alınmışdır. O, Azərbaycan ədəbiyyatına dair doktorluq dissertasiyası işini İstanbul Universitetində müdafiə etmişdir. Məhməd Fuad Köprülü “Azəri ədəbiyyatı” tədqiqatının ayrıca fəslini "Azərbaycan-Azəri-Oğuz təbirlərinin mənşəyi ilə intişarı haqqında ümumi bir tədqiq" adlandırmışdır. Tədqiqatçı sonrakı dövrlərdə də bu istiqamətdə araşdırmalarını davam etdirmiş, Azərbaycan ədəbiyyatında türk dilinin təkamülünə dair elmi əhəmiyyət daşıyan məqalə yazmışdır. Həmin məqalədə də o, Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərdə tutaraq “Azəri ədəbiyyatı” ifadəsindən istifadə etmişdir.

Məhməd Fuad Köprülü "Azəri" adlı əsərində bu sözün etimoloji xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmışdır. Tədqiqatçı "Azəri" dedikdə, heç də fars tayfalarından birinin adını deyil, Azərbaycan türklərinin dilini və ədəbiyyatını nəzərdə tutmuşdur. Bir müddət "Azəri" sözünün elmi ədəbiyyatda işlənilməsi də tədqiqatçının haqlı mövqeyini ortaya qoyur. Oxşar meyil Bəkir Çobanzadənin elmi yaradıcılığında da müşahidə olunur. O, milli ədəbiyyatın inkişaf tarixinə tarix tədqiqatlarını 1930-cu ildə “Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü: nasionalizmdən internasionalizmə” başlığı altında çap etdirmişdir [22]. Lakin dilçiliklə bağlı yazdığı əsərlərində “Azəri dili” ifadəsindən deyil, “Türk dili” ifadəsindən istifadə etmişdir. Bu, müəllifin dilçiliyə dair yazdığı tədqiqatlarında eyni cür yazılmışdır: "Türk dili və ədəbiyyatının tədrisi üsulu" (1926), "Türk Grameri", (1930), "Türk ədəbiyyatı (əski türk ədəbiyyatının xülasələri) (1929), "Türk ədəbiyyatı (xalq ədəbiyyatı xülasələri)" (1929) və sair. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, həmin addan tədqiqatçılar əvəzləyici söz -

sinonim olaraq istifadə etməyi məqbul hesab etmiş, "Azəri" ifadəsinin işlədilməsini ziyanlı saymamışlar. Lakin sonralar bu söz leksikondan çıxmışdır.

Məhməd Fuad Köprülünün "Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər" əsərinin Bakıda "Azərnəşr" tərəfindən təkrar nəşr edilməsi ədəbiyyat tarixçiliyi və dövrələşdirmə konsepsiyası baxımından əhəmiyyətli idi [48]. Tədqiqatçı bu əsərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf xəttini izləyərək yeni ədəbi kontekstdən yanaşmışdır. Müəllif hətta ingilis şərqşünası Con Vilkinson Gibb və ukraynalı şərqşünas Aqatangel Krımski kimi məşhur alimlərin bəzi fikirləri ilə razılaşmamışdır. O, bu şərqşünasların Məhəmməd Füzuli haqqında irəli sürdükləri fikirlərini haqlı olaraq qəbul etmirdi. Onların Məhəmməd Füzulini Osmanlı ədəbiyyatı daxilində təqdim etmələri ilə razılaşmır və Azərbaycan ədəbiyyatının təkamülünü bilməməkdə günahlandırır. Tədqiqatçının başlıca yanaşması ədəbiyyat tarixçiliyində hər hansı bir şairi mənsub olduğu xalqın və dilin təkamülü kontekstində qiymətləndirib təhlil etməsi idi. Məhməd Fuad Köprülünün əsərini təhlil edən tədqiqatçı alim Nizaməddin Şəmsizadə yazır ki, o zaman Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə aid məlumat verən dərslik rolu oynamış bu əsərində müəllif ayrı-ayrı klassiklər və onların dövrü haqqında mülahizələr irəli sürmüşdür. Kitabda böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli Məhməd Fuad Köprülü üçün müəyyən baxış, nöqteyi-nəzər, poetik meyar və ədəbi zirvə rolunu oynayır [93, s.109].

Ədəbiyyat tarixinin dövrələşdirməsində Məhməd Fuad Köprülünün hansı amillərə üstünlük verməsi barədə bir araşdırmamızda əsasən aşağıdakı qənaətlərə gəlmişik:

- tədqiqatçının bu dövrələşdirməsi demək olar ki, ilk yanaşma idi. Bu səbəbdən onun nöqsanlarının da olması təbii hal idi;

- Məhməd Fuad Köprülü dövrələşdirmədə dil amilini əsas götürürdü. Bu dövrdə yaranan araşdırmalarda dil amili üstünlük təşkil etdiyindən Məhməd Fuad Köprülünün bu bölgüsü ilə razılaşmaq mümkündür;

- tədqiqatçı anadilli ədəbiyyatı monqol istilasından sonrakı mərhələ ilə əlaqələndirir və bu dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatının yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu bildirir;

- İmadəddin Nəsimini anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük siması hesab edir, onun poetik dilinin, əsərlərinin böyük bir coğrafiyada yayıldığını vurğulayır;

- Azərbaycan ədəbiyyatını ümumi təkamül prosesində qiymətləndirir və onu ayrı-ayrı dövrlərə bölür;

- yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının mənşəyi məsələsində əsas diqqəti ana dili amilinə yönəldir və bu mərhələnin başlanğıcını İzzəddin Həsənoğlu ilə təqdim edir [70, s.74-81].

Azərbaycan ədəbiyyatının ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin həyatı və yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatları Məhməd Fuad Köprülünün görkəmli bir ədəbiyyat tarixçisi olduğunu göstərir. Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi və dövrləşdirməsi barədə fikirlərinin müəyyən bir konsepsiya təşkil etdiyini söyləmək mümkündür. Ədəbiyyatşünaslığın sonrakı inkişafı prosesində bu konsepsiyanın bəzi cəhətləri uyğun gəlməsə, ədəbiyyat tarixçiliyi ilə bağlı fikirləri bir çox hallarda birmənalı qarşılanmasa da Məhməd Fuad Köprülünün ədəbi dövrləşdirmə və ədəbiyyat tarixçiliyi konsepsiyası Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına öz təsirini göstərmişdir. Proletar ədəbiyyatşünaslığı bu fikirlərinə görə ideoloji meyilləri əsas tutaraq onu da pantürkizmdə günahlandırmışdır. Məsələn, tənqidçi Əli Nazim mövcud kommunist ideologiyasının təsiri altında yazırdı ki, Məhməd Fuad Köprülüzadənin türklərin ədəbi-tarixi inkişafına aid sxemi mahiyyətinə görə pantürkistdir. Bu sxem tarixi faktlara baxmayaraq, Turanın bütün pərakəndə xalqlarını vahid bir şəkildə birləşdirməyə çalışır [78, s.114].

Tədqiqatlar göstərir ki, Türkiyədə ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycan milli ədəbiyyatının tarixi və ayrı-ayrı şəxsiyyətləri haqqında aparılan araşdırmalarda ədəbiyyat tarixçiliyində dövrləşdirmə məsələsinə geniş yer verilmişdir. Həm İsmayıl Hikmət Ərtaylan, həm də Məhməd Fuad Köprülünün ədəbiyyat tarixçiliyinə və dövrləşdirmələrinə dair müəyyən konsepsiyaları olmuşdur. Doğrudur, bu konsepsiyalar o zaman hələ tam olaraq qəbul edilmirdi. Ona görə ki, tədqiqatlar davam edir və yeni bədii düşüncə nümunələri ortaya çıxırdı. Bununla belə, hər iki tədqiqatçının fikirləri azərbaycanlı araşdırmaçılar üçün mənbə bazası rolu oynayırdı.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatlarında ədəbiyyat tarixçiliyi üstünlük təşkil etmişdir. Məhməd Fuad Köprülünün araşdırmalarında isə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi və dövrləşdirmə məsələsi elmi konsepsiya şəklində qoyulmuş və özünün geniş elmi həllini tapmışdır. Tədqiqatçının ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirməsi elmi əsaslıdır, tarixi təkamülün və ictimai-siyasi proseslərin qanunauyğunluqlarını nəzərə alır. Onun dövrləşdirməsi sonrakı ədəbiyyat tarixinin yazılmasında müəyyən rol oynamışdır.

2.2. Klassik Azərbaycan poeziyasının araşdırılması

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı uzun müddət Yaxın, Orta Şərq, eləcə də Türkiyə ədəbi-mədəni mühiti ilə əlaqədə yaranmış və inkişaf etmişdir. Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və digər onlarla Azərbaycan şairinin əsərləri bu coğrafiyada geniş yayılmışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq Türkiyə və Azərbaycan ədəbi mühitləri arasındakı yaxınlaşma, qarşılıqlı zənginləşmə və şairlərinin əsərlərinin yayıldığı coğrafi ərazilər həmin ədəbi şəxsiyyətlərin hər iki mühitdə öyrənilməsi və araşdırılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı, xüsusilə də klassik poeziya milli ədəbiyyatşünaslıqda olduğu kimi Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında da geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Onun başlıca səbəblərindən biri bu ədəbiyyatın regionda aparıcı mövqə tutması idisə, digər bir səbəbi isə ortaq türk ədəbiyyatının qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsi ehtiyacından irəli gəlirdi. Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Muhiddin Birgən və digər ədəbiyyatşünaslar klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətai, Həbib, Şah Qasım Ənvar, Kişvəri, Məhəmməd Füzuli və başqa onlarla şairin həyatı və yaradıcılığını hərtərəfli öyrənmiş, onlar haqqında elmi tədqiqat işləri yazmış, məqalələr, kitablar nəşr etdirmişlər. Bu fəaliyyətlərlə yanaşı Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Hamidi və digər klassik Azərbaycan şairlərinin əsərləri də çap olunmuşdur. Azərbaycan klassiklərinin əsərləri Türkiyədə dəfələrlə nəşr olunmuşdur. Məhəmməd Füzulinin

divanı Azərbaycanda çap olunduğu kimi Türkiyədə də öyrənilmiş və çap edilmişdir [181; 182; 183]. Məhəmməd Füzulinin əsərləri müxtəlif ədəbiyyatşünaslar tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. İmadəddin Nəsiminin, Qazi Bürhanəddinin həyat və yaradıcılığının araşdırılması və nəşri də eyni intensivliklə davam etmişdir. Həmin araşdırmalar sovet dövründə Azərbaycanda aparılan tədqiqatlardan özünün yanaşma metodologiyası baxımından fərqləndiyi üçün əhəmiyyətlidir. Araşdırmalarda istifadə olunan mənbələrin zənginliyi və müxtəlifliyi təhlil zamanı yeni nəticələrə gəlməyə imkan verirdi. Bütün bunlar Türkiyə tədqiqatçılarının Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yoluna və şəxsiyyətlərinə marağının ifadəsi idi. Bununla belə, klassik Azərbaycan poeziyasında ən çox araşdırılan İzzəddin Həsənoğlu, İmadəddin Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı olmuşdur. Bu isə həmin şairlərin yaradıcılığının anadilli olması ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu ədəbi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığına dair geniş araşdırmalar aparmışlar. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Türkiyədə aparılan araşdırmaları iki mərhələyə ayırmaq olar:

1. XX əsrin 20-60-cı illərində aparılan araşdırmalar;
2. 70-ci illərdən sonra aparılan və davam edən tədqiqatlar.

Birinci mərhələ həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılması vaxtına təsadüf edir. Bu zaman hətta bəzi şair və yazıçıların Azərbaycana, yaxud Türkiyəyə aid olması barədə müəyyən mübahisəli məsələlər meydana çıxmışdır. Bu meyil özünü hətta "Kitabi Dədə Qorqud"a dair tədqiqatlarda da göstərmişdir. Yaxud uzun müddət Qazi Bürhanəddin azərbaycanlı ədəbiyyatşünaslar tərəfindən Türkiyə şairi kimi tanınmış və Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə daxil edilməmişdir. Baxmayaraq ki, İsmayıl Hikmət Ərtaylan hələ ötən əsrin 20-ci illərində Bakıda dərc etdirdiyi əsərində onu Azərbaycan şairi hesab edərək haqqında ayrıca bir oçerk də vermişdir. Bununla da ilk dəfə olaraq Qazi Bürhanəddin ədəbiyyat tarixində Azərbaycan şairi kimi yer almışdır. Lakin Azərbaycanda yazılan sonrakı ədəbiyyat tarixlərində bu faktın üzərindən sükutla keçilmişdir. O, yalnız 80-ci illərdə ədəbiyyat tarixi kitablarına daxil edilmişdir. Belə vəziyyətin yaranmasının başlıca səbəblərindən biri şairin doğulduğu yerin tarixin sonrakı dövrlərində Azərbaycanın coğrafi-siyasi sərhədlərindən kənar qalması faktı, SSRİ-Türkiyə siyasi münasibətlərinin səviyyəsi

və aralarındakı rəqabət olmuşdur. Bu kimi faktlar yalnız Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı ilə məhdudlaşmırdı, eyni zamanda bəzi digər şairlərə də aid idi.

İzzəddin Həsənoğlunu ilk klassik Azərbaycan şairi hesab edən Məhməd Fuad Köprülü yazırdı ki, bildiyimiz ilk Azərbaycan klassik şairi Həsənoğludur. Tədqiqatçı qeyd edir ki, o, Xorasan oğuzlarından yetişmiş və XIII əsrin sonlarında yaşamışdır. Divanı XV əsrdə Anadoluda və Azərbaycanda məşhurdur [230, s.386].

Əlbəttə, İzzəddin Həsənoğlunu ilk klassik Azərbaycan şairi hesab edərkən Məhməd Fuad Köprülü hər şeydən əvvəl, anadilli ədəbiyyatı nəzərdə tutmuşdur.

Ədəbiyyatşünas İsmayıl Hikmət Ərtaylanın da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixini İzzəddin Həsənoğlu ilə başlamasının əsasında sırf anadilli ədəbiyyat amili dayanır [174, s.180-186]. Ədəbiyyat tarixi yenidən yazıldığı üçün onun haradan – anadilli, yoxsa digər dillərdə yaranan ədəbiyyatdan başlanması haqqında aydın bir fikrin formalaşmaması bu meyili yaradırdı. Ancaq bu o demək deyildir ki, sonrakı proseslərdə farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında Türkiyədə tədqiqatlar aparılmamışdır. Belə yanaşma düzgün olmazdı. Ona görə ki, ədəbiyyat tarixçiliyi inkişaf etdikcə onun nümayəndələrinin bu ədəbiyyat tarixində hansı mövqə tutduğu da müəyyən olmuşdur. Özünün dediyi kimi və yaradıcılığının bütün ruhu ilə türk, Azərbaycan şairi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Türkiyə ədəbi ictimaiyyətinə çatdırılmasında şairin anadan olmasının 800 illiyi münasibətilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1941-ci ildə yazdığı, 1951-ci ildə isə nəşr etdirdiyi əsəridir [263]. Əsərdə Azərbaycan ədəbiyyatının Şərqi ədəbiyyatına təsiri, türk hakimiyyəti altında fars ədəbiyyatı, Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olması, yaradıcılığı, dünya ədəbiyyatında yeri, Nizami Gəncəvinin əsərlərində türklük və b. məsələlərin tədqiq edilməsi Türkiyə ədəbiyyatşünaslığına böyük təsir göstərmişdir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1952-ci ildə yazdığı məqaləsində Nizami Gəncəvi yaradıcılığını dünyanın mövcud vəziyyəti ilə müqayisədə təhlil etmişdir. [264, s. 5-13].

Heç şübhəsiz, bu əsərlər Türkiyədəki araşdırmalara təsir etmişdir. Anadilli ədəbiyyat kimi olmasa da ərəb və farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatı, onun problemləri, xüsusən divan şeiri, Xəmsə ənənələri, məsnəvi və sair və ayrı-ayrı nümayəndələri

haqqında tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Türkiyə tədqiqatçılarından Agah Sırrı Lövənd [112], İskəndər Pala [261], Ahmet Atilla Şəntürk, Ahmet Kartal [278], Faruk Kadri Timurtaş [287] və digər alimlərin tədqiqatlarında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri ilə yanaşı Nizami Gəncəvi yaradıcılığının xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir. Həmin əsərlər həcmi və fundamentallığı ilə anadilli ədəbiyyata həsr edilmiş araşdırmalar kimi sistemli xarakter daşıyır. Bununla belə, Şərq ədəbiyyatında "Xəmsə"si ilə özünəməxsus yer tutan şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında müəyyən tədqiqat işləri aparılmış, elmi-nəzəri nəticələr əldə olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi mövzusu və "Xəmsə" ənənəsi Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının ən çox diqqət yetirdiyi mövzulardandır. Məsələ burasındadır ki, türk poeziyasında "Xəmsə" ənənəsi Azərbaycandan bir neçə əsr sonra - XV əsrdən meydana gəlmişdir. Həmin ənənəyə yiyələnmək şairlikdə ən yüksək mərtəbə hesab edilmişdir. Sonradan yaranan "Xəmsə"lərin Nizami Gəncəvinin təsiri altında yazıldığı nəzərə alınarsa o zaman şairin yaradıcılığının böyüklüyü, Türkiyə və bütövlükdə türk xalqlarının ədəbiyyatına istiqamət verməsi aydın görünür. Məhz Nizami Gəncəvidən sonra Əlişir Nəvai, Həmdullah Həmdi, Taşlıcalı Yəhya kimi şairlərin bu ənənəni davam etdirməsi tədqiqatçılar tərəfindən təsdiq olunmuşdur. Məsnəvi yazan şairlərdən Behiştî Əhməd Sinan, Əhməd Ridvan, Həyati, Rəvani, Bursalı Cəlili ilə yanaşı adları qeyd olunmayan bir sıra şairlər də var idi.

"Xəmsə"də yer alan məsnəvilərə əsasən məhəbbət və ya faciəvi hekayələr kimi baxan İskəndər Pala maraqlı fikirlər irəli sürür. O, məsnəvilərin mövzulardan meydana gəldiyi barədə yazır ki, "Xəmsə"lərin çoxu hicranlı məhəbbət mövzusunda məsnəvilərdən meydana gəlir. Bununla yanaşı, mücərrəd anlayışlarla əlaqəli məsnəvilər də "Xəmsə"lərdə öz yerini tapır. Məhəbbət məsnəvilərinin mövzuları əsasən İran ədəbiyyatında da işlənən və qədim Şərq ədəbiyyatlarının mənzum romanları deyə biləcəyimiz faciəvi hekayələr formasındadır. Bunların bir çoxunda lirizm ön plandadır [261, s.190]. Tədqiqatçı Nizami Gəncəvidən sonra türk ədəbiyyatında "Xəmsə" yazan şairin Əlişir Nəvai olduğunu və "Heyrətül-əbrar", "Fərhad və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Səbayi-Səyyarə", "Səddi-İskəndər" poemalarını məsnəvi ilə yazdığını bildirir. Onun fikrincə, Əlişir Nəvai Nizami

Gəncəvi və Əmir Xosrov Dəhləvinin sadəcə təqlidçisi olmamış, onların əsərlərini xeyli yerliləşdirmiş və bəzi hallarda onları hətta geridə qoymuşdur. İskəndər Pala bununla Əlişir Nəvainin poemalarında bir çox yeniliklər etdiyini nəzərdə tutur. Tədqiqatçı şairin “Heyrətül-əbrar” əsərində yer alan məqalə və hekayələri onun tapıntısı kimi qiymətləndirir. Yaxud, şair “Səbayi-Səyyarə” əsərində Bəhram Guru Nizami Gəncəvidən fərqli şəkildə, “Səddi İskəndər” poemasında isə İskəndəri böyük türk hökmdarı olaraq təsvir etmişdir.

Anadolu ərazisində isə ilk “Xəmsə” şairi Həmdullah Həmdi olmuşdur. Onun “Xəmsə”si “Yusif və Züleyxa”, “Leyli və Məcnun”, “Təhfətül-üşşaq”, “Kiyafətnamə” və “Mövlud” poemalarından ibarətdir. Həmin əsərlərdən yalnız “Leyli və Məcnun”un adı Nizami Gəncəvi yaradıcılığında vardır. Lakin belə olduqda da Həmdullah Həmdinin “Xəmsə”si əhəmiyyətini itirmir. Tədqiqatçı Səttar Durmaz türk ədəbiyyatında “Xəmsə” ənənəsinin yaranmasında Nizami Gəncəvinin roluna həsr etdiyi məqaləsində belə bir qənaətə gəlir ki, Həmdullah Həmdinin “Xəmsə” yazmağa qərar verməsində Nizami Gəncəvinin rolu inkar edilə bilməz. Şair “Leyli və Məcnun” məsnəvisinin “Səbəbi Təlif” bölümündə Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən istifadə etdiyini aşağıdakı beytlərlə dilə gətirir:

“Pes itdüm fikr kuran ben muallel,

Nizami "Xəmsə"si deryasına el” [158, s.56].

Tədqiqatçılardan Təhsin Yazıçı və Camal Kurnaz “İslam Ensiklopediyası”nda yazdıqları “Xəmsə” bölümündə Anadolu ərazisində ilk “Xəmsə”lərdən birinin Bihisti Əhməd Sinana aid olduğu qənaətinə gəlirlər. Bu “Xəmsə”də də Nizami Gəncəvi ilə səsləşən yalnız “Leyli və Məcnun” əsəridir. Onun əsərlərindən müasir dövrə qədər gəlib çatan yalnız “Leyli və Məcnun” məsnəvisidir. Əsərinin əvvəlində söz ustadlarından Nizami Gəncəvinin adını çəkilməsi bir daha göstərir ki, dahi Azərbaycan şairinin “Leyli və Məcnun” poemasına böyük önəm vermişdir. Bütün bunlar həm də onu deməyə əsas verir ki, “Xəmsə”yə daxil olan məsnəvilərdən türk ədəbi mühitində ən çox diqqət çəkən əsər məhz “Leyli və Məcnun” olmuşdur.

Bununla belə, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərdən “Yeddi gözəl” poeması da türk ədəbi mühitində işlənmişdir. Türk ədiblərinin poemaya nəzirə

yazmaları bunu sübut edir. Səttar Durmazın araşdırmalarından aydın olur ki, türk şairlərinin nəzirə yazdıqları mövzulardan biri də “Yeddi gözəl” poemasıdır. Türk ədəbi prosesində bu mövzuda yazan şairlər Aşki Ülvi, Həyati, Qüdsi Çələbi, Trabzonlu Ramazan və Hatifi olmuşlar [158, s.58].

Bütün bunlar Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinin Türkiyə şairlərinin yaradıcılığına böyük təsir göstərdiyini və onu zənginləşdirdiyini göstərir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bu problem hələ kifayət qədər dərinədən araşdırılmamışdır. Həmin əsərləri ortaya çıxarıb təhlil etməklə həm də Nizami Gəncəvi yaradıcılığının Türkiyə ədəbi mühitindəki rolunu daha dərinədən aydınlaşdırmaq mümkündür.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri Məhməd Fuad Köprülünün bir çox araşdırmalarında tədqiq edilmişdir. İzzəddin Həsənoğlu yaradıcılığına həsr olunmuş həmin araşdırmaların böyük bir qismi şairin yaradıcılığı haqqında ilk tədqiqatlardan hesab olunur. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığına dair maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Ən maraqlı fikir şairin divanının Anadolu və Azərbaycanda XV əsrdə mövcud olması barədədir. Lakin tədqiqatçı bu fikri irəli sürərkən heç bir mənbə göstərmir. Bununla belə, həmin fikrin hər hansı bir mənbəyə əsaslanaraq söyləndiyi də şübhə doğurmur. Məhməd Fuad Köprülü təzkirə müəllifi Aşıq Çələbinin musiqişünas şairlərdən Məqami və Süleyman Burusevidən bəhs edərkən İzzəddin Həsənoğlunun türkülərinin o dövrdə çox məşhur olduğu barədə fikrinə istinad etmişdir [231, s.200].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmasında isə İzzəddin Həsənoğlunun dövrü, mühiti və məlum olan şeirləri barədə geniş məlumat verilmişdir. Sonrakı ədəbiyyatşünaslar bu fikirlərə bir o qədər də geniş olmayan məlumatları əlavə etmişlər. Tədqiqatçı şairin o vaxtadək biri Azərbaycan dilində, digəri isə farsca olan qəzəllərini bütöv şəkildə təqdim etmişdir. Hər iki qəzəlin tam şəkildə verilməsi onun əhəmiyyətini bir daha göstərir. Bununla yanaşı, ədəbiyyatşünas alim hər iki qəzəlin təhlilinə də geniş yer ayırmışdır. Tədqiqatçı şairin

“Ayırdı könlümü bir xoş qəmeryüz canfəza dilbər”

sözləri ilə başlayan anadilli qəzəlini təhlil edərək belə qənaətə gəlir ki, bu tərzdə yazılmış farsca mənzumələrə nəzirə olan bu qəzəl yazıldığı əsr üçün sənət əsəri hesab

edilə bilər. Vəzni, ahəngi, qafiyələri, xüsusilə təkrar edilən bir neçə qafiyəsi, Şərq düşüncəsi ilə yazılan qəzəl ən gözəl mənzumələrdəndir. Tədqiqatçının fikrincə, İzzəddin Həsənoğlunun əruz vəzni ilə yazdığı şeirlərinin uğurlu olmasına bir tək bu qəzəl sübutdur. Bu qəzəl fars şeir sənəti üslubunda, ona bənzədilərək yazılmış və o şəkildə də özündən sonra gələnlərə forma, məzmun və ənənəsilə nümunə olan mənzumədir [174, s.184].

Göründüyü kimi, İsmayıl Hikmət Ərtaylan İzzəddin Həsənoğlunun yalnız bir qəzəlinə əsaslanaraq onun Azərbaycan poeziyasında tutduğu yeri və mövqeyi düzgün müəyyənləşdirmişdir. İzzəddin Həsənoğlunun ən qiymətli əsərlərinin xalq arasında yayılması və xalqın hiss, həyəcanını dilə gətirməsi barədə tədqiqatçının fikri də maraqlıdır. Bu isə onu göstərir ki, şairin türküləri də olmuşdur. Həmin fikir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün demək olar ki, yenidir. Tədqiqatçı yazır ki, İzzəddin Həsənoğlu türküləri kimi tanınan və xalq vəzniylə yazıldığına heç bir şübhə doğurmayan əsərlərin heç olmasa bir neçə parçasına rast gəlinməyə, şair haqqında əldə etdiyimiz bütün nəticələr həqiqətə daha yaxın olardı [174, s.186]. Belə parçalara indiyə qədər rast gəlinməsə də tədqiqatçının bu ehtimalı bir gün gerçək ola bilər.

Sonrakı illərdə İzzəddin Həsənoğlu irsi daha dərinlən tədqiq edilmiş, yeni qəzəlləri aşkarlanmışdır. Şairin yaradıcılığının araşdırıcısı Seyfəddin Altaylı yazır ki, Həsənoğlu XIII əsrdə Azərbaycan elminin türk dünyasına bəxş etdiyi əvəzsiz və böyük şairdir, İmadəddin Nəsiminin sələfidir və ona güclü təsir etmişdir [7, s.25].

Türkiyə tədqiqatçıları klassik Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrindən İmadəddin Nəsimi, Qazi Bürhanəddin və Məhəmməd Füzuliyə həsr etdikləri araşdırmalarında hər üç şairin həyatı, ədəbi mühiti, şəxsiyyəti ilə yanaşı yaradıcılıqlarını da hərtərəfli şəkildə öyrənmişlər. Azərbaycan ədəbiyyat tarixini araşdırarkən dil amilini əsas götürən həm İsmayıl Hikmət Ərtaylan, həm də Məhəmməd Fuad Köprülü məsələni məhz bu aspektdən tədqiq etmişlər. Qazi Bürhanəddin yaradıcılığı İsmayıl Hikmət Ərtaylanın məlum kitabında Azərbaycan milli bədii düşüncə tarixinə aid edilsə də sonrakı ədəbiyyatşünaslıqda bu meyil özünü göstərməmişdir. Hətta Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşr etdiyi üç cildlik ədəbiyyat tarixində ona yer verilməmişdir. Bu məsələ yalnız 80-ci illərdə ədəbiyyat

tarixinə daxil olmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan kimi Məhməd Fuad Köprülü də klassik Azərbaycan şairlərindən bəhs edərəkən Qazi Bürhanəddin və İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına da yer verərək yazır ki, Təbriz türkü olan və farsca şeirlər yazan Qasım Ənvar Təbrizi, Qazi Bürhanəddin, Ərzurumlu Darir (başqa bir yerdə Zərir kimi qeyd olunmuşdur – N.M.), İmadəddin Nəsimi, Sultan Əhməd gəlir. Bunların ən böyüyü şübhəsiz ki, İmadəddin Nəsimidir. Sufiyənə lirizmin ən qüvvətli əsərlərini yaratmış və əsərləri əsrlərcə türk dünyasında oxunmuşdur.

Məhməd Fuad Köprülü tədqiqatında bir çox Azərbaycan şairlərinin adlarını çəkmişdir. Həmin şairlərdən yalnız Şah Qasım Ənvar da sonralar Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə daxil edilmişdir. Tədqiqatçının adlarını çəkdiyi Ərzurumlu Darir və Sultan Əhməd haqqında Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində məlumat demək olar ki, yoxdur. Görünür, bu şairlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat az olduğundan tədqiqatçı onları sonralar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil etməyi lazım bilmişdir. Lakin ədəbiyyatşünaslıq həmin ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlar aparmamış və ya o qədər də geniş məlumat əldə etməmişdir. Hər halda Məhməd Fuad Köprülünün məlumatlarının daha dərinə elmi araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının təkamülü prosesini araşdırarkən Şah İsmayıl Xətai və Həbibini yaradıcılığına da yer vermişdir. Müəllif Səfəvilər dövlətinin böyük qurucusu kimi təqdim etdiyi Şah İsmayıl Xətainin “Xətai” təxəllüsü ilə farsca şeirlərindən başqa türkcə qəzəl, məsnəvi, rübailərdən ibarət bir divanı və “Dəhnamə” adlı bir məsnəvisinin olduğunu qeyd etmişdir. Tədqiqatçının onu Nəsimi və Həbibini kimi hürufi hesab etməsi fikri maraqlıdır. Ona görə ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Xətainin hürufiliyinin üzərində çox dayanmamışdır. Məhməd Fuad Köprülü Bəktəşi şairlərinin tədqiqatçısı Sadəddin Nizhətə istinad edərək yazır ki, Xətai bir az Həbibinin və daha çox Nəsiminin təsiri altında acəm aruzu ilə yazdığı mənzumələrdən başqa sırf dini təbliğat məqsədilə heca vəzninlə qoşma şəklində dördlülər də yaratmışdır. Bunlar da Anadolu qızılbaşları ilə bəktəşi-hürufilər arasında son zamanlara qədər oxunmuşdur [229, s.64].

Heç şübhəsiz, Xətəinin dini təbliğ edən şeirləri Bakıda sovet dövründə ideoloji səbəblərdən tədqiq edilməmişdir. Tədqiqatçının belə bir fikri diqqət cəlb edir ki, həmin şeirlərin bəziləri Qızılbaş şairlərə aiddir. Bunları ayırmaq, hansının Xətəiyə aid olub-olmadığını bilmək üçün onun divanının nüsxələrinə müraciət etmək lazımdır. Belə mənbələrin bir qismi tədqiqatçının məqaləsində əksini tapmışdır. Buradan görünür ki, tədqiqatçıda Xətəinin Bakıda 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc edilmiş “Dəhnamə” nüsxəsi, eləcə də Sankt-Peterburqda muzeydə əlyazmalar arasında saxlanan 1400 beytdən ibarət məsnəvisi olmuşdur.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Qazi Bürhanəddini Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndəsi olaraq göstərmiş, haqqında tədqiqatlar aparmış, şairin həyatı, sənəti, dövrü, yaradıcılığı, şeirlərinin dili və üslubunu geniş təhlil etmişdir. Tədqiqatçı onun həm siyasi-ictimai xadim, həm şair və alim, həm də şeirlərini ana dilində yazması, dini ədəbiyyatdan uzaq olması, ərəb və fars sözlərindən az istifadə etməsi kimi keyfiyyətlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Qazi Bürhanəddinin şeirlərinin dili, fikirləri və forması etibarilə xalqa daha yaxın olduğunu önə çəkən tədqiqatçı şairin yaradıcılığından aşağıdakı nümunəni gətirir:

*“Gönlümə mən didim ki kandesin,
Gamzesinin oxlarıyla kandasın.
Gisusuyla bəndə düşdüm der gönül,
Didim ana nola çünki bəndəsin.
Nola öpdüm gözümə gördüm səni,
Sən daha aləmdə bir türvəndəsin.
Bəndəsin sən bəndəyi bən tapuna,
Bəndəyim bən necə ki, sən bəndəsin.
Gözlərim giryanı büryandır gönül,
Ləblərin şəkər özün pür handəsin”* [174, s.191].

İsmayıl Hikmət Ərtaylan yazır ki, o, qəzəl oxumuş bir xalqın şairinin qoşması və ya divanı olması duyğusunu verir. Bütün cinaslar, təşbehlər və istiarələr xalqın ədəbi məhsuludur. Burada əcəm əfsanələrinə, ənənə və qənaətlərinə, dini düşüncəyə, duyğulara və ilhamlara yer yoxdur.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Qazi Bürhanəddinin şeirləri həm dil və ifadə vasitələri, həm də təşbeh və bənzətmələri baxımından orijinaldır. Həmin şeirlərin heç birində saray ədəbiyyatının təsiri hiss edilmir. Tədqiqatçı Qazi Bürhanəddini yalnız Azərbaycanda deyil, bütövlükdə ümumtürk ədəbiyyatında görkəmli şair hesab edir [174, s.195].

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan ədəbiyyatının digər bir çox şəxsiyyətlərinin həyat və yaradıcılığını da araşdırmış, onların şeirlərini üzə çıxarmış və nəşr etdirmişdir. Həmin şəxsiyyətlərin hər biri sonrakı ədəbiyyat tarixində müəyyən yer tutmuşdur. Bunlardan biri də şair Hamididir. Fateh Sultan Mehmedin hakimiyyəti illərində Azərbaycandan Osmanlı torpaqlarına gedən Hamidi sonra İstanbula gələrək padşahın nədimi (böyük adamları gülməli sözləri və lətifələri ilə əyləndirən adam – N.M) olmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan əsərində Hamidinin həyatı, ailəsi, uşaqları və yaradıcılığına dair məlumatlar vermiş, böyük bir hissəsi farsca olan divanındakı türkcə şeirlərin bəzilərini təhlil etmişdir [176]. Hamidinin türkcə şeirləri, xüsusən aşağıdakı misraları Azərbaycan ədəbi-poetik dilinin bu dövrünü öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir:

“Niçe dil sabr ide hicran içinde?”

Niçe can ğam çeke devran içinde?”

Tədqiqatçı Hamidinin şəxsiyyətini və əsərlərini zamanında ortaya çıxarsa da o, hələ ədəbiyyat tarixində lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Halbuki, İsmayıl Hikmət Ərtaylandan sonra yazılan ədəbiyyat tarixlərində bu ədəbi şəxsiyyətə ya yer verilməli, ya da nədən yer verilmədiyinin səbəbləri aydınlaşdırılmalı idi. Tədqiqatçı Osmanlı torpaqlarında Hamidi kimi yaşayıb yaratmış onlarla Azərbaycan şairinin yaradıcılığını da aşkara çıxarmışdır. Lakin ədəbiyyat tarixinin son yüz ildə bir neçə dəfə yenidən yazılmasına baxmayaraq, Hamidinin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə daxil edilməmişdir.

Türkiyədə ən çox yayılan və haqqında tədqiqatlar aparılan klassik Azərbaycan şairlərindən biri Məhəmməd Füzulidir. Məlumdur ki, dahi mütəfəkkirin Türkiyə ədəbiyyatına təsiri böyük olmuşdur. Hələ həyatda ikən onun əsərləri Osmanlı ərazisində geniş yayılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Aydın Abi Aydın yazır ki,

Füzulinin əsərləri Türkiyədə geniş yayılmış, ilk dəfə nəşr olunmuş, onu özünə ustad, müəllim seçənlər çoxalmış, şeirlərinə nəzirlər və təxmislər yazılmışdır. Şeirləri türk müğənniləri tərəfindən oxunmuş, radiolarda səsləndirilmiş, hətta türk şair-aşıqları belə onun qüdrətli sənətindən istifadə etmiş, təsirlənmiş, türk xalqı öz folklor nümunələrində Məhəmməd Füzuli dühasına müraciət edib yararlanmışdır [12, s.6-7].

Türk tədqiqatçıları Məhəmməd Füzulinin əsərlərinin Türkiyədə nəşri, yayılması və araşdırılması ilə də məşğul olmuşlar. Türkiyə ədəbiyyatına təsiri böyük olduğundan onun əsərləri dəfələrlə bu ölkədə nəşr edilmiş, haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Həmin araşdırmalar içərisində Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Abdulkadir Karahan, Kemal Edip Kürkcüoğlu, Hasibe Mazıoğlu, Nihat Sami Banarlı, Əli Nihat Tərhan və digərlərinin tədqiqat işləri elmi sanbalı ilə seçilir. Onların əsərlərinin Məhəmməd Füzulinin ədəbiyyat tarixində yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində əhəmiyyəti böyükdür. Şairin əsərlərinin izahlarla nəşr edilməsi füzulüşünaslığın nailiyyətləri hesab oluna bilər. Məhməd Fuad Köprülü şairi imperiyanın şərq sərhədlərində, Bağdad vilayətində yetişən, azəri ləhcəsi ilə yazmaqla bərabər türk ədəbiyyatının ən böyük şairi olaraq qəbul etmiş və onu Nəsimi və Nəvaidən sonra bu qədər böyük şöhrət qazanmış şairin olmadığı qənaətinə gəlmişdir [229, s.319]. İsmayıl Hikmət Ərtaylan isə şairin yaradıcılığına daha geniş yer vermiş, “Leyli və Məcnun” poemasının bu mövzuda əsər yazanlar arasında mümtaz və qiymətli olduğunu vurğulamışdır. Böyük mütəfəkkirin bir sıra əsərlərini, qəzəl yaradıcılığını təhlil edən ədəbiyyatşünas alim onun türk ədəbiyyatında tutduğu yeri və mövqeyini düzgün müəyyənləşdirərək yazır ki, hər halda bu böyük şair Azərbaycanın, Anadolunun, Orta Asiyanın dil və ədəbiyyatına böyük təsir etdiyi kimi özü də Osmanlı, Azərbaycan və Çağatay şairlərindən bir çoxlarının təsiri altında yetişmiş və onlardan ilhamlanmışdır [174, s.424].

Digər türk ədəbiyyatşünasları da Məhəmməd Füzuli yaradıcılığını geniş təhlil etmişlər. Məsələn, Məhməd Şakirin şairə həsr edilmiş məqaləsində o zamana qədər bilinməyən məlumatlar verilmişdir [275, s.209-214].

Abdülkadir Karahan isə Məhəmməd Füzulinin mühiti və şəxsiyyətini araşdıraraq 40-cı illərdə monoqrafiya yazmışdır [212].

Kemal Edip Kürkçüoğlu 1947-ci ildə Məhəmməd Füzulinin o vaxtadək bilinməyən bir neçə şeirini üzə çıxararaq təhlil etmişdir [236, s.315-322].

Hasibe Mazıoğlunun hazırladığı “Fuzuli ve Türkce Divanından Seçmeler” kitabı son illərdə Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına olan marağın təzahürüdür. Əsərdə şairin tanınmış qəsidələrindən “Su” rədifli nəti (Peyğəmbərin tərifinə yönəlmiş və məsnəvi şəkildə yazılmış qəsidə nət adlanır – N.M) ilə bərabər Qanuni Sultan Süleymana ithaf etdiyi “Gül” qəsidəsi, 73 qəzəl, 2 müsəddəs, 1 mürəbbe, yaradıcılığının ən gözəl nümunələrindən olan 21 qitə, 19 rübai və 31 beyti də yer almışdır. Şairin həyatını araşdırarkən tədqiqatçı özünəqədərki mənbələrdən geniş yararlanmış və Füzulinin əsərlərinə müraciət etmişdir. Yazır ki, Füzuli kiçik yaşlarında məhəllə məktəbində qız uşaqları ilə birlikdə təhsil alarkən şeir yazmağa başlamışdır. Tədqiqatçı şairin türkcə divanına yazdığı ön sözündə onun şeir meyilinin uşaqlıqdan olduğunu, ruhundakı şeir sevgisinin məktəbdən ilham aldığını, daha da inkişaf etdiyini, beləcə məktəbdəki günəş üzlü gözəllərin şövqüylə şeirlər yazdığını və qısa bir zamanda şairliyinin hər kəs tərəfindən qəbul edildiyini vurğulamışdır [242, s.3].

Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulinin Osmanlı hökmdarı Qanuni Sultan Süleyman ilə əlaqələrinə də yer ayırmışdır. Şairin “Leyli və Məcnun” poemasında bir tərəfdən Qanunini tərifləməsi, digər tərəfdən isə Cahan Sultanının onun yaradıcılığına dəyər verməməsindən gileylənməsi, sənətin ən gözəl nümunələrini yaradaraq ona şeir həsr etməsinə baxmayaraq, layiq olduğu dəyəri görməməsi, ona yalnız 9 axça (gümüş pul –N.M.) təqaüd kəsməsi və hətta onu da ala bilməməsi kimi məsələlər tədqiqatçı tərəfindən bütün xırdalıqlarına qədər araşdırılmışdır. Araşdırmaçının Məhəmməd Füzulinin Qanuninin oğlu Şahzadə Bəyazid ilə məktublaşması barədə qənaətə gəlməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına müəyyən yeniliklər gətirmişdir. Çünki o vaxtadək şairin bu əsəri belə dərindən və dəqiqliklə təhlil edilməmişdi. Tədqiqatçının fikrincə, Məhəmməd Füzulinin Şahzadə Bəyazidlə məktublaşması Şahzadənin məktubuna yazdığı cavabdan açıq-aydın görünür. Müəllif vurğulayır ki, şair

məktubunda Anadoluya Şahzadənin yanına getmək istədiyini bildirmiş və ondan kömək istəmişdir [242, s.8].

Məhəmməd Füzulinin ədəbi şəxsiyyətini və əsərlərini təhlil edən Hasibə Mazıoğlu onu yaşadığı əsrdən müasir dövrə qədərki türk ədəbiyyatında yetişən tanınmış şairlər arasında ən böyük lirik şair kimi dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı şairin yaradıcılığında təsəvvüfün xüsusi yeri olduğunu bildirmişdir. Bu fikrin son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da davamlı olaraq səslənməsi hər iki ədəbiyyatşünaslığın gəldiyi ortaq qənaətlərdən biridir.

Türkiyədə Fuzuli divanı bir neçə dəfə, o cümlədən Əli Nihat Tərmanın şərhləri ilə üç cildə “Fuzuli Divanı Şerhi. I-III ciltler” çap edilmişdir [181].

F.Abdullah 1934-cü ildə “Azərbaycan Yurt Bilgisi” dərgisində “Azəri Şairi Habibinin Bir Gazeli” adlı məqalə ilə çıxış etmişdir [97,s.134-135].

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, klassik Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, İzzəddin Həsənoğlu, Şah Qasım Ənvar, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Kişvəri, Qövs, Hamidi, Saib Təbrizi, Məhəmməd Füzuli və digər onlarla şairin həyatı və yaradıcılığı türk ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq edilmiş, əsərlərinin yeni nəşrləri hazırlanmışdır. Həmin araşdırmaları təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olur ki, klassik Azərbaycan şairlərinin əsərləri Türkiyə mühitində geniş yayıldığı kimi, onların araşdırılması məsələsi də türk ədəbiyyatşünaslığının əsas tədqiqat obyektlərindən biri olmuşdur. Araşdırmaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada yeni fikirlər yer almışdır. Xüsusilə, sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının istifadə etməsi mümkün olmayan Türkiyə mənbələrinə istinad edilməsi, o vaxta qədər məlum olmayan çoxlu sənəd və faktların elmi dövriyyəyə gətirilməsi onların əhəmiyyətini artırır. Eyni zamanda mövcud araşdırmaların coğrafiyasının daha da genişləndiyini göstərir.

2.3. İmadəddin Nəsiminin həyatı, mühiti və yaradıcılığının tədqiqi

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatçıların diqqət yetirdikləri Azərbaycan klassik şairlərindən biri İmadəddin Nəsimidir. Məlumdur ki, İmadəddin Nəsimi

yaratıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında son yüzilliyə qədər az tədqiq olunmuşdu. Salman Mümtazın “Azərbaycan şairlərindən Nəsimi” məqaləsi şair haqqında yazılmış ilk tədqiqat işlərindəndir [77, s.26-30]. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında İmadəddin Nəsiminin həyat yolunun və ədəbi fəaliyyətinin tədqiqinə əsasən XX yüzilliyin 70-ci illərindən başlanmışdır. Görkəmli mütəfəkkir və şairin 600 illik yubileyi ərəfəsində Həmid Araslı, Cahangir Qəhrəmanov, Mirzağa Quluzadə, Bəxtiyar Vahabzadə və başqa ədəbiyyatşünas, şair və nasirlərin məqalə və monoqrafiyaları çap olunmuşdur.

Türkiyədə Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı və digər tədqiqatçılar bu görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirinin həyat yolu və ədəbi yaratıcılığı barədə fundamental araşdırmalar aparmışlar. Məhməd Fuad Köprülü İmadəddin Nəsimini ümumtürk ədəbiyyatında təsəvvüf şeirinin ilk yaratıcılarından biri hesab etmiş, bu mövzuda yazdığı əsərində onun haqqında geniş məlumat vermişdir [231].

Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə həsr etdiyi əsərində İsmayıl Hikmət Ərtaylan İmadəddin Nəsiminin yaşadığı mühitdən, şəxsiyyətinin formalaşmasına təsir edən hadisə və proseslərdən bəhs etmişdir [174]. Bu tədqiqatı həmin dövr üçün şairin yaratıcılığına dair ən müfəssəl və əhatəli yazılmış işlərdən biri hesab etmək olar. O, apardığı tədqiqatlar nəticəsində İmadəddin Nəsiminin vaxtilə qəzəllərində “Hüseyni” təxəllüsündən, hürufiliyin görkəmli nümayəndəsinə çevrildikdən sonra isə daha çox “Nəsimi”, “Seyyid” təxəllüslərindən istifadə etdiyini müəyyənləşdirmişdir. Müəllifin bu fikri sonrakı illərdə aparılan digər tədqiqatlarda da təsdiqini tapmışdır. İmadəddin Nəsiminin Bakıda saxlanılan divanı ilə tanış olan tədqiqatçı onu təhlil etmişdir. Bu barədə İsmayıl Hikmət Ərtaylan yazır ki, həm kağızının və cildinin çatışmazlığından, həm də yazı xüsusiyyətindən hicri təqvimə ilə IX-X əsrlərə aid olduğu anlaşılan divan Azərbaycanda mövcuddur. O, yazıldığı əsl türkcə və daha dəqiq, Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinə aid ifadə və yazı qaydaları etibarilə dil baxımından tarixi əhəmiyyət daşıyan bir vəsiqədir [174, s.212]. Bu fikir müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni tədqiqat istiqamətlərinin açılmasında, İmadəddin Nəsimi yaratıcılığının daha dərindən və əhatəli öyrənilməsində əhəmiyyətli istinad rolunu oynaya bilər.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi ilə yanaşı onun əsərlərinin nəşrinə də Türkiyə ədəbi prosesində xüsusi diqqət yetirilmişdir. Aparılan müqayisəli təhlillər göstərir ki, bu sahədə şairi yalnız orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatının digər görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd Fizuli ilə müqayisə etmək olar. Ədəbiyyatşünas alim Aydın Abi Aydın Anadoluda İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına aşıq olmuş bir neçə şairin görkəmli mütəfəkkirin şərəfinə “Qul Nəsimi” təxəllüsü götürdüyünü yazır. Qeyd edir ki, “Nəsiminin qulu” mənasını verən bu təxəllüs böyük sevginin təzahürü olaraq meydana çıxmışdır. İmadəddin Nəsiminin şeirlərinə XV əsrin birinci yarısında yazılan nəzirələr anadilli şairə Türkiyədəki münasibəti açıq şəkildə göstərir. Təkcə belə bir fakt kifayətdir ki, qısa müddətdə onun məşhur bir qəzəlinə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən 19 nəzirə yazılmışdır [12, s.6].

İmadəddin Nəsiminin əsərlərinin Türkiyədə yayılması və hürufizmin görkəmli nümayəndəsi olması yaradıcılığının araşdırılmasını zəruri etmişdir. Şairin yaradıcılığının bu xüsusiyyəti ədəbi mühitləri bir-birinə yaxınlaşdıran başlıca amillərdən olmuşdur. Bu mənada İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında nə qədər geniş tədqiq olunmuşdursa, Türkiyədə də eyni dərəcədə maraq doğurmuşdur. Həm şairin əsərlərinin Türkiyədə bir neçə dəfə nəşr edilməsi, həm də haqqında ətraflı tədqiqatların aparılması onun yaradıcılığının yayılma və araşdırma dairəsini genişləndirmişdir. Araşdırmaların əhəmiyyəti hər şeydən əvvəl, ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçiliyi hələ tam formalaşmadığı, onun mərhələləri və şəxsiyyətləri sistemli şəkildə tədqiq edilmədiyi bir dövrdə aparılmışdır. Yuxarıda aparılan təhlillərdən də aydın olur ki, Türkiyə Cümhuriyyətində bu istiqamətdə ilk tədqiqatlara hələ ötən əsrin 20-30-cu illərindən başlanmışdır. Türkiyə elmi nəşrlərində Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Məhməd Şakir, Əli Yavuz Akpınar və başqalarının tədqiqatları əhəmiyyətli yer tutur. Araşdırmalarımızdan birində yazdığımız kimi, Türkiyə müəlliflərinin İmadəddin Nəsimi haqqında tədqiqatlarını bir neçə istiqamətdə qruplaşdırmaq olar:

1. Şəxsiyyəti, doğulduğu yer və mühiti ilə bağlı olan araşdırmalar;
2. Yaradıcılığı və hürufiliklə bağlı olan araşdırmalar;

3. Əsərlərinin tapılıb üzə çıxarılması və nəşri;

4. Əsərlərinin türk şairlərinə təsiri məsələlərinin araşdırılması. [72, s.300-303].

Türkiyə ədəbiyyatşünasları tədqiqatlarında İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyəti, dünyagörüşü, doğulduğu məkanla bağlı nəsimişünaslıqda mübahisə doğuran məsələlərə diqqət yetirmişlər. İlk belə müəlliflərdən biri İsmayıl Hikmət Ərtaylan olmuşdur. O, İmadəddin Nəsimini zəmanəsinin ədibləri arasında ən qüvvətli və qüdrətli şair kimi səciyyələndirmişdir. Müəllif şairin şəxsiyyəti və doğulduğu yer barədə verilən məlumatların mübahisəli olduğunu qeyd etmişdir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, İsmayıl Hikmət Ərtaylan İmadəddin Nəsiminin doğulduğu ailə, mənsub olduğu xalq haqqında təzkirələrin verdiyi məlumatların bir-birilə zidd gəldiyini müəyyənləşdirən tədqiqatçılardan biridir [174, s.200]. O, "Lətifi", "Xınalızadə Həsən Çələbi", "Bəyani" təzkirələrini təhlil etmiş, onlarda şairin doğulduğu yer kimi Bağdad yaxınlığındakı Nəsim adlı yerin göstərildiyini yazmışdır. İsmayıl Hikmət Ərtaylan belə hesab edir ki, məhz Nəsim adlı yerdə doğulduğu üçün şair sonralar şeirlərini Nəsimi təxəllüsü ilə yazmışdır. Lakin o, şairin doğum yeri barədə həqiqəti müəyyənləşdirməyə çalışarkən Nəsiminin Bağdadlı olduğunu qəbul etməyən digər təzkirəçilərə istinad etmişdir. Məsələn, müəllif göstərir ki, Osmanlı Məhməd Tahir bəy şairin Nusaybindən olduğunu yazmışdır. Bütün bu məlumatların qəti nəticəyə gəlməyə imkan vermədiyini göstərən İsmayıl Hikmət Ərtaylanın fikrincə, müxtəlif rəvayətləri bir yerə toplayıb, tarixi dəyəərə əsaslanaraq qüdrətli İmadəddin Nəsiminin haralı olması, həyatı haqqında tam məlumatlar toplanmayana qədər qəti və elmi hökm vermək mümkün deyildir. Tədqiqatçı yazır ki, şairin özünün də qüreyşilik və haşimilik iddiasında olması, bilavasitə seyyid olması faktı çox önəmli dəlil hesab olunsa da Azərbaycan şivəsi ilə qələmə aldığı qüvvətli divanıyla türk ədəbiyyatına önəmli təsir edən Seyyid Nəsiminin türk olduğunu deməyə də tərəddüd etmərik [174, s.201].

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatlarından məlum olur ki, İmadəddin Nəsiminin adı "Ömər İmadüddindir". Araşdırmaçı şairin ərəb və fars dillərini ana dili qədər mükəmməl bildiyini, həmin dillərdə divan yaratdığını elmdə və şeirdə onun qüdrətinin təzahürü hesab edir.

Məhməd Fuad Köprülünün İmadəddin Nəsimi haqqında araşdırmalarında diqqət daha çox şairin milli mənsubiyyəti və ümumtürk ədəbiyyatı məsələlərinə yetirilmişdir. Tədqiqatçı yazır ki, hicrinin 807-ci ilində, yəni 1404-cü ildə Hələbdə dərisi soyularaq öldürülən şairin dil, hətta bəzi nəzm xüsusiyyətləri baxımından Azərbaycan türklərinə mənsub olduğu halda, Osmanlı şeirinə də önəmli təsiri olmuşdur. Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli başda olmaqla bütün Azərbaycan şairləri iki əsrə yaxın onun təsiri altında qalmışlar. XV-XVI əsrlərdə bir sıra Azərbaycan və Osmanlı şairinin hürufiliyi qəbul etməsində İmadəddin Nəsiminin böyük təsiri vardır. Hətta Məhəmməd Füzulidə də hiss və düşüncə baxımından İmadəddin Nəsiminin təsiri görünür [230, s.53].

Başqa bir tədqiqatçı Əbdülbaqi Gölpınarlı İmadəddin Nəsiminin milli kimliyini müəyyənələşdirərkən onun Azərbaycan türkcəsində şeirlər yazmasına diqqəti cəlb etmiş və bunu əsas təyinedici əlamət olaraq vurğulamışdır [196, s.10].

Tədqiqatçı Məhməd Şakir araşdırmasında İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan ədəbi fikrinin nümayəndəsi olduğunu yazmış, onu həm də ümumtürk ədəbiyyatının dahi şəxsiyyəti kimi xarakterizə etmişdir [276, s.379].

Şairin təxəllüsləri barədə Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatları bu baxımdan obyektivliyi ilə seçilir. O, şairin "Hüseyni", "Nəsimi", "Seyyid Nəsimi" və "Seyyid" təxəllüsləri ilə əsərlərini qələmə almasını yazmış, divanlarından birində bu təxəllüslərə rast gəldiyini qeyd etmişdir. Bu baxımdan ədəbiyyatşünas alimin İmadəddin Nəsimi yaradıcılığından tədqiqata cəlb etdiyi qəzəllərin yalnız aşağıdakı son beytlərini qeyd etmək vacibdir:

“Sanayiden ne sanatur Hüseyni

Mükerrerdür mükerrerdür mükerrer.

Gel imdi söyledigil Seyyid Hüseyni

Bu sözler manası Settar içündür” [174, s.213-214].

Göründüyü kimi, ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən Türkiyədə İmadəddin Nəsiminin həyatı, şəxsiyyəti barədə kifayət qədər tədqiqatları aparılmış, bəzi

mövzularda əhəmiyyətli qənaətlərə gəlinmişdir. Zaman keçdikcə İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan şairi olması və şeirlərinin Azərbaycan dilinə uyğun gəlməsinə dair fikirlər daha da əsaslandırılmışdır.

80-ci illərin sonlarında Əli Yavuz Akpınar apardığı araşdırmalarında İmadəddin Nəsimi haqqında belə bir qənaətə gəlir ki, hürufilik təriqətinin əsl xüsusiyyətləri və fikirləri Azərbaycan şairlərindən İmadəddin Nəsiminin əsərlərində özünün yerini tapmışdır. O, şairi Azərbaycan ədəbiyyatının ən dahi şəxsiyyətlərindən hesab edir. Yazır ki, ədəbiyyata təsir gücü və bu gücün davamlılığına görə ümumtürk ədəbiyyatının da ən dahi və ən görkəmli şəxsiyyətlərindəndir [119, s.22].

İmadəddin Nəsimini Fəzlullah Nəiminin davamçılarından biri hesab edən Əli Yavuz Akpınar şairin doğulduğu yerin Şamaxı şəhəri olmasına dair iddiaları yazır. Qeyd edir ki, Azərbaycanda aparılan tədqiqatlarda bu fikrə üstünlük verilir. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının gəldiyi həmin qənaətlə razılaşıır.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında İmadəddin Nəsiminin ədəbi mühiti, yaradıcılığı və əsərlərinin nəşrinə dair aparılan araşdırmalar nəsimişünaslığın formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır. Qeyd edildiyi kimi, bu baxımdan İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpinarlı, Məhməd Fuad Köprülü, Məhməd Şakir, Özer Şenödeyici, Erol Gündüz və başqalarının araşdırmaları xüsusi yer tutur. İsmayıl Hikmət Ərtaylanın göstərilən əsərində İmadəddin Nəsimi haqqında verilən oçerkdə şairin həyatı, yaradıcılığı, ədəbi mühiti haqqında əhəmiyyətli təhlillər yer almışdır. Fikrimizcə, ona qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu səviyyədə tədqiqat aparılmamışdır. Oçerki yazıldığı dövrdə Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında İmadəddin Nəsimi haqqında yazılanların ən dolğunu hesab etmək olar. İsmayıl Hikmət Ərtaylan yalnız İmadəddin Nəsiminin əsərlərini təhlil etməmiş, həm də təzkirələrdə onun haqqındakı fikirlərə də özünün münasibətini bildirmişdir. Şairin yaradıcılığından "Mansur Enel-Hak söyledi, Hakdur sözü Hak söyledi" sözlərini təhlil edən tədqiqatçı yazır ki, o, təsəvvüfdə Şeyx Şiblinin təriqətini qəbul etmişdir [174, s.202]. Tədqiqatçı şairin qəzəlindən aşağıdakı iki beyti nümunə gətirir:

“Dün gece bir dilber ile iyşımız mamur idi,

Lakin ol hun-hare uykudan mahmur idi.

Gözlerin süzmiş-ü üzmiş canını aşıkların,

Asılı zülfünde yüz bin Şibli vü Mansur idi”... [82, s.123]. Yazır ki, burada dilbər ifadəsi əslində Fəzlullah Nəimiyyə işarədir. Tədqiqatçı “yüz bin Şibli vü Mansur” ifadəsinin isə öz ruhlarını Allaha təslim edən sufilər mənası verdiyini göstərmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan belə bir qənaətə gəlir ki, İmadəddin Nəsimi əvvəlcə Bektaşî təriqətinə mənsub olmuş və divanındakı bir çox qəzəlləri də məhz bu səbəbdən “Hüseyni” təxəllüsü ilə yazmışdır. O, şairin əstərabadlı Fəzlullah Nəiminin ən yaxın və ən candan müridi olduğunu və böyük bir etiqad ilə sarıldığı məzhəbdə sanki ruhunu Allaha təslim edən bir şəxs kimi hürufiliyi təbliğ etdiyini vurğulamışdır.

İmadəddin Nəsiminin farsca və türkcə qəzəllərinin insanlar arasında çox məşhur olması fikri sonrakı tədqiqatlarda əksini tapmışdır. İsmayıl Hikmət Ərtaylan şairin yaradıcılığında təcridi inkişafı müəyyənləşdirmiş, kamilləşməyə doğru getdikcə onun heç nədən qorxmayaraq qəzəllərində bütün sirləri açıq ifadə etdiyini yazmışdır. Bunun bariz nümunəsi olaraq isə şairin

“Her neye bakdın ise anda sen Allahı gör,

Kancaru namaz kılsan sümme Vechullahı gör.

...İlmi-hikmetden bilürsen gel berü gel ey hekim,

Sen Nesimi mantıkından dinle Fazlullahı gör“ misralarını təhlil edərək yazır ki, İmadəddin Nəsimi burada Fəzlullah Nəimidən başqa bir şeyi təbliğ etmir [174, s.206-207].

Şairin hürufizmi təbliğ edən “Lətifi” təzkirəsinə istinad edən Hikmət Ərtaylan onun Anadolunu sərbəst şəkildə gəzdiyini, Bursaya gəldiyini, burada sufi tərbiyəsi almış Osmanlı şairi Şeyxi ilə görüşdüyünü müəyyənləşdirmişdir. Bu zaman Anadolu Yaxın Şərq coğrafiyasında dərvişlərin, təkkələrin, sufi və batinilərin sığındıqları əsas ərazilərdən biri hesab edilirdi. Həmin məsələlərdə nəsimişünaslığın zənginləşdirilməsi məhz İsmayıl Hikmət Ərtaylanın tədqiqatlarının nəticəsində mümkün olmuşdur. Tədqiqatlar ilk dəfə ədəbi ictimaiyyətə çatdırıldığı və haqqında elmi mülahizələr yürüdüldüyü üçün əhəmiyyətli idi.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığına dair ən zəngin mənbələrlə Sankt Peterburqda arxivdə işləyərkən tanış olmuşdur. O, tədqiqatında

şairin bir neçə divan nüsxəsindən istifadə etmişdir. Həmin nüsxələrdən İstanbulda "Əhtər" mətbəəsində çap edilmiş türkcə divanı İstanbulda ümumi kitabxanadan, Sultan Əhməd Xərəvinin xətti ilə yazılmış bir nüsxəni Ayasofya kitabxanasından, digər bir nüsxəni isə Fatehdə Əli Əmiri Əfəndinin Millət kitabxanasından əldə etmişdir. İstanbulda çap edilən türkcə divan üzərində araşdırma aparan İsmayıl Hikmət Ərtaylan onun nöqsanlı olduğu qənaətinə gəlmişdir. Tədqiqatçı İmadəddin Nəsiminin öz əli ilə yazdığı bir divanının Ərzurumda Cənnətzadə kitabxanasında saxlanıldığı, əlyazma nüsxəsinin isə Sankt Peterburqda muzeyində olduğu barədə məlumat vermişdir [174, s.211]. Burada İmadəddin Nəsiminin əlyazması ilə divanının Ərzurumda olması ehtimalı maraqlı doğursa da təsdiqi daha dərin tədqiqatların aparılmasını tələb edir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan bu məlumatı haradan əldə etməsi barədə əsərində yazmamışdır. İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı haqqında aparılan bu təhlillər ədəbiyyatşünaslıqda yenilik olmuşdur. Çünki o zaman hələ Azərbaycanda İmadəddin Nəsimi barədə məlumatlar çox deyildi. Təzkiyələrə istinad etməklə şairin haralı olması sualına qəti cavab verməyin mümkün olmadığını göstərən tədqiqatçı onun türk olduğunu, Azərbaycan şivəsi ilə yazdığını qeyd etmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan şairin adı, aldığı təhsil, sufiliyi və təcridən gerçək həyatdan uzaqlaşması haqqında məlumatlar vermişdir. O, İmadəddin Nəsimi yaradıcılığındakı bədii təsvir və ifadə vasitələrini ilk dəfə tədqiq etmişdir.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan şairin əsərlərinin dili, sənəti və dünyagörüşü haqqında təhlillər aparmışdır. O, İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığında danışdığı dilin geniş yer verdiyini və həmin amilin əsərlərinin dilinə təsir etdiyini vurğulamışdır. Tədqiqatçının fikrincə, şairin Azərbaycan dilindəki qəzəlləri XVI əsrdə yaşamış Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına dil və sənət baxımından təsir göstərmişdir. İmadəddin Nəsiminin şeirlərində çağatay ləhcəsinin izləri barədə tədqiqatçı yazır ki, onun Azərbaycan, çağatay, Osmanlı şeir və şairlərinə çox böyük təsiri olmuşdur. Bu təsirin Hüseyn-i Baykarada, Nəvaidə, Füzulidə, Nəbatidə, Şeyxidə, Əhmədi və hətta daha sonrakı dövr şairlərində də görməyin mümkün olduğunu qeyd edir. Tədqiqatçının fikrincə, ədəbi dilin çağatayca ilə olan yaxınlığı Çağatay şairlərinin

İmadəddin Nəsimiyə və Məhəmməd Füzuliyə müraciət etmələri ilə nəticələnmişdir [174, s.220].

Türkiyədə İmadəddin Nəsiminin əsərlərinin tapılıb üzə çıxarılması istiqamətində də müəyyən işlər görülmüşdür. Məsələn, tədqiqatçı Məhməd Şakir məqaləsində şairin 60-a yaxın şeirini üzə çıxardığını yazmışdır. Əsərlərdən bəziləri şairin divanına daxil edilmiş, bəziləri isə dərc edilməmişdir. Eyni zamanda divandakı şeirlərlə Məhməd Şakirin əldə etdiyi nümunələr arasında müəyyən fərqlər də olmuşdur. Tədqiqatçı məqaləsində bu fərqlərin hər birini ayrı-ayrılıqda təhlil etmişdir. Müəllif İmadəddin Nəsiminin o dövrə qədər dərc edilməyən 4 tuyuğ, 1 müəmma və 2 qəzəlini də vermişdir. Tuyuqlardan ikisi aşağıdakı kimidir:

*“Vahdetin bahri bugün taşdı yine,
Sofuya münkirlik ulaştı yine.
Mevc urup uş baştan aşdı yine,
Bağrımın qanın yere saçdı yine.*

*Yüzüne qarşı bugün zar olmuşam,
Gel beni gör kim ne biyar olmuşam.
Zülfünün bendinde berdar olmuşam,
Tuduşup başdan başa nar olmuşam”* [276, s.382]

yaxud,

“Ey Nesimi bu müammayı ne bilsin her kişi,

İki nokta üçü harf ol dört kitap andan çıkar” [276, s.383] – beytilə başlayan müəmması,

*“Bülbülüm, gülşende ben gülzara yoğdur minnetim,
Dostlar minnet Hudaya hare yoktur minnetim”,*

və ya

“Vücudumu saffi yu esma degilmi,

Bu sırrı bilmeyen ama degilim” – beytləri ilə başlayan qəzəlləri şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında əhəmiyyətli ola bilər.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı sonrakı dövrlərdə də araşdırılmışdır. Şairin yaradıcılığının yeni nəsil tədqiqatçılarından hesab edilən Hüseyn Ayan onun əsərlərini çap, həyat və yaradıcılığını tədqiq etmişdir. Tədqiqatçının İmadəddin Nəsiminin həyatı, ədəbi şəxsiyyəti və türkcə divanının tənqidi mətninə həsr edilmiş əsəri əhəmiyyətli nəşrlərdəndir [135]. Hüseyn Ayan tədqiqatlarında şairin həyat və yaradıcılığında Fəzlullah Nəiminin və hürufizmin təsirlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Həmin təsirləri nəzərə alan tədqiqatçı İmadəddin Nəsiminin həyatını iki mərhələyə ayırır: şairin Fəzlullah Nəimi ilə tanış olana qədərki və ondan sonrakı həyatı [135, s.23-24]. Tədqiqatçının bu yanaşmasını düzgün hesab etmək olar. Nəsimişünaslıqda aparılmış əksər tədqiqatlar həmin tanışlığın şairin yaradıcılığına təsirini birmənalı şəkildə qəbul edir. Fəzlullah Nəimi ilə tanış olana qədər şair Əhməd Yəsəvi və Mövlana Cəlaləddin Rumidən təsirlənmişdir. Hüseyn Ayana görə, İmadəddin Nəsiminin bu dövr yaradıcılığına hikmətli sözlər, davranış və nəsihətəmə arzusu hakimdir. O, duyğularını ifadə etməkdə çətinlik çəkirdi və təxəllüsünü də tam olaraq dəqiqləşdirməmişdi [135, s.24-25].

Fəzlullah Nəimi ilə tanış olduqdan sonra şairin yaradıcılığında hürufilik fikirləri, batini hisslər və lirizm ön plana keçir. Hüseyn Ayanın araşdırmasının elmdə yeni olan məsələlərlə yanaşı bəzi çatışmazlıqları da vardır. Belə ki, tədqiqatçı İmadəddin Nəsiminin bir şeirində "Seni kimdür diyen kim Türkmensen", bir başqa şeirində isə "Hem hidayet eylerem hem azaram, Hem büti uşadıcı hem Azerem" sözlərindən bu nəticəyə gəlir ki, Seyyid Nəsimi Azərbaycan bölgəsində yazıb yaratmış, əslən türkmən olan bir şairdir [135, s.9]. Halbuki, Azərbaycan, eləcə də bir çox türk tədqiqatçılarının, o cümlədən Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı və digərlərinin İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan şairi olması haqqında gerçəkliyi əks etdirən elmi qənaətləri artıq ədəbi mühitdə qəbul olunmuşdur və mübahisə mövzusu deyildir. Görünür, müəllif ya İmadəddin Nəsimi haqqında olan həmin tədqiqatlardan xəbərsizdir, ya da şairin əslən haralı olması haqqında yeni bir fikir söyləmək xatirinə bu sözləri işlətmişdir. Onun cəmi bir beytlə gəldiyi qənaət yeni faktlarla təsdiqini tapmır. Həm də bu barədə müzakirələr artıq çoxdan arxada qalmış və İmadəddin Nəsiminin Azərbaycan şairi olması dünya

ədəbiyyatşünaslığında birmənalı olaraq qəbul edilmişdir. Bu kimi fikirləri irəli sürərkən əslində tədqiqatçı təkzibedilməz dəlillərə və faktlara əsaslanmalı idi. Lakin belə fakt və dəlillər təqdim edə bilmədiyindən yazılanlar da gerçəkliyi əks etdirə bilmədiyi üçün elmi mənə daşımır.

Sonrakı illərdə Əbdülbaqi Gölpınarlı İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar aparmaqla yanaşı şeirlərini də toplayaraq çap etdirmiş, onu Bektaşi şairi kimi tədqiq etmişdir [192, s.84-87]. Tədqiqatçının şairin həyatı, sənəti və şeirlərindən bəhs edən kitabında müxtəlif janrlarda yazdığı nəzm əsərləri təqdim edilməklə bərabər, onlara izahlar da əlavə edilmiş, təhlil olunmuşdur [196]. Əbdülbaqi Gölpınarlının digər araşdırmalarında da şairin şəxsiyyətinin təhlili xüsusi yer tutmuşdur [193, s. 37-57; 194; 195, s. 206-207; 197]. Tədqiqatçı həmin əsərlərdə şairin yaradıcılığının məlum olmayan bir çox tərəflərinə aydınlıq gətirmişdir.

Əbdülbaqi Gölpınarlının tədqiqatları təkcə şairin əsərləri ilə məhdudlaşmır, həm də təsəvvüf fəlsəfəsinin mahiyyətini açmağa imkan verir. O, hürufilik barəsində araşdırmalarını çap etdirməyə başlamış və bu işi sonralar da davam etdirmişdir. Həmin araşdırmaların nəticəsi olaraq hürufilik mətnləri kataloqundan bəhs edən kitab çap olunmuşdur. Tədqiqatçı əldə etdiyi hürufi mətnlərinin sadəcə kataloqunu hazırlamaqla kifayətlənməmiş, onların bir çoxunu oxuyaraq təhlil etmişdir. Müəllifin hürufilik probleminin araşdırılmasındakı ən sanballı qaynağı İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı olmuşdur. Təsəvvüfi deyildir ki, onun hürufiliyə həsr edilmiş tədqiqat işləri İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə başlayır. Tədqiqatçıya görə, şair ölümündən sonra daha böyük şöhrət qazanmışdır. Əbdülbaqi Gölpınarlı İmadəddin Nəsiminin ölümündən sonra artan şöhrətin səbəblərini də araşdırmışdır. Onun fikrincə, İmadəddin Nəsimi hər şeydən əvvəl, ələvi-bektaşi birliyinin qabaqcıl tərəfdarı, mövləvilərin Şəms qolu adlandırılan və məlamiliklə bektaşiliyi bir-birinə çox yaxınlaşdıran, hətta digər təriqətlər içində ələviliyi və məlaməti qəbul edən şəxslər tərəfindən ölümünü şəhidlik olaraq qəbul edən Mənsur oğlu Hüseyn əl-Həllacın davamçısı olmuşdur. Ağızdan-ağıza, böyükdən kiçiyə ötürülən mənəkəbələr bir Nəsimi dastanı yaratmışdır [194, s.5].

Tədqiqatçı araşdırmasında şairi edama aparan səbəblərə, bununla bağlı yaranan rəvayətlərə geniş yer ayırmış və onun iman dünyası haqqında zəngin məlumatlar vermişdir. Həmin araşdırmaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, İmadəddin Nəsimi şeirlərindəki rəmzlərin izahına geniş yer ayrılır. Tədqiqatçı onu yalnız bir şair olaraq araşdırmır, həm də hürufi təriqətini yaradan Fəzlullah Nəiminin davamçısı kimi qəbul edir.

Əbdülbaqi Gölpınarlı İmadəddin Nəsiminin ədəbi şəxsiyyəti haqqında da bəzi fərqli fikirlər söyləmiş və onun şeirlərində fars şairlərinin təsirinin duyulmadığını yazmışdır. Tədqiqatçının araşdırmalar apardığı zaman şairin divanının nəşr edilmədiyini nəzərə alsaq, onda onun əsərinin böyük əhəmiyyət daşdığını aydın görmək olar. Müəllifin şairə aid bir divan halında ola biləcək farsca şeirlərinin tapılmasına dair verdiyi məlumatlar da maraqlıdır. Əbdülbaqi Gölpınarlının araşdırmalarında da İmadəddin Nəsimi Azərbaycan şairi kimi qəbul edilir. Ancaq hansısa mənbələrə əsasən şairin Bağdadın Nəsim bölgəsində doğulmasına dair onun fikirləri sonrakı ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən təsdiq olunmamışdır. Bu mənada İmadəddin Nəsiminin Sultan II Murad tərəfindən Anadoluya göndərilməsi və Ankarada Hacı Bayram Vəli haqqındakı fikirləri maraqlıdır. Tədqiqatçının şairin bayram ab-havası içində Hacı Bayram Vəli ilə görüşmək istəməsi, ancaq qəbul edilməməsi faktları yenidir. Bu araşdırmada şairin ölüm tarixi barədə də müəyyən məlumatlar verilmişdir. İmadəddin Nəsiminin Qərbi Oğuz ləhcəsində yazdığı və divan ədəbiyyatının görkəmli bir nümayəndəsi olması fikri Əbdülbaqi Gölpınarlıya aiddir.

Tədqiqatçı hürufiliyə həsr etdiyi əsərində yaşadıkları dövrdə hürufi olaraq məşhur olmuş üç şairin tərcümeyi-halına nəzər yetirmiş və yaradıcılıqlarından verdiyi nümunələr əsasında təhlillər aparmışdır. İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə başlayan kitabın bir neçə səhifəsi şairin tərcümeyi-halına, böyük bir qismi isə şeirlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur [194, s.7-10; 27-62] . Ümumiyyətlə, Əbdülbaqi Gölpınarlı tədqiqatlarında başlıca yeri İmadəddin Nəsimi, hürufilik, bəktəşilik və onun əsərlərinin nəşri məsələləri tutur. Bu tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbiyyatının

klassik poeziyası, ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıqlarının elmi-nəzəri təhlili mükəmməl şəkildə özünü göstərir.

Digər bir tədqiqatçı Kemal Edip Kürkcüoğlu “Seyyid Nesimi divanından seçmələr” kitabında şairin şeirlərini təhlil etmişdir [237]. Əsərdə hürufizmin geniş yayılması və insanlara təsiri araşdırılmışdır.

Aparılan son tədqiqatlarda İmadəddin Nəsiminin Türkiyə ədəbiyyatına təsiri məsələləri tədqiq edilmişdir. Bu baxımdan Erol Gündüzün şairin XVII əsr xalq şairi Qul Nəsimi üzərindəki təsirindən bəhs edən məqaləsi elmi sanbalı ilə fərqlənir [173, s.202-212]. Tədqiqatçı şairin həm yaradıcılığı, hürufiliyə əsaslanan inancı və fikirləri, həm də mübarizəsi ilə özündən sonra yaşamış şairlərə təsiri problemlərini araşdırmışdır. Məsələ burasındadır ki, Qul Nəsiminin şair İmadəddin Nəsimidən bir neçə əsr sonra yaşamasına baxmayaraq, haqqında geniş məlumat olmadığı üçün onu uzun müddət İmadəddin Nəsimi ilə qarışdır salmışlar. Erol Gündüz bu iki şairin şeirlərini təhlil edərək yaradıcılıqlarında oxşar və fərqli məsələləri araşdırmışdır. Onların şeirlərindən nümunələr verməklə Qul Nəsiminin şeirlərində şair İmadəddin Nəsiminin təsirinin olduğunu təsdiq edən tədqiqatçı yazır ki, Divan şeiri ilə xalq şeiri bir-birinə paralel şəkildə inkişaf edən və bir çox yöndən bir-birinə təsir edən iki şeir ənənəsidir. Bu iki ədəbiyyat arasında bəzən dəqiq sərhəd çəkmək çətindir. Çünki iki ədəbiyyat da eyni millətin fərqli mühitlərdəki fərqli zövqlərinin əksidir. Millətin ortaq dəyərləri çox olduqca fərqli zövqlərdəki şairlər də bir-birindən təsirlənir. Bir şair öz dövründən başqa bir şairə təsir göstərdiyi kimi, bəzən əsrlər sonra yaşamış bir şairə də təsir göstərə bilər. Bunun ən gözəl nümunələrindən biri də Seyyid Nəsiminin bir çox baxımdan Qul Nəsimiyə təsir göstərməsidir [173, s. 205-206].

Tədqiqatçının fikrincə, şair İmadəddin Nəsiminin Qul Nəsimiyə təsiri aşağıdakı istiqamətlərdə olmuşdur:

- a) təxəllüs təsiri;
- b) ənəlhəqq ifadəsinin təsiri;
- c) hürufiliyin təsiri;
- d) əhli-beyti sevmə təsiri;
- e) bənzər şeir yazma təsiri;

ə) vəzn təsiri.

Qeyd etmək lazımdır ki, Erol Gündüzün bu məqaləsi İmadəddin Nəsimi ilə Qul Nəsimi şeirlərinin qarışdırılmasının qarşısının alınmasında atılmış ilk addımlardandır. Belə müqayisələri İmadəddin Nəsiminin təsir etdiyi digər şairlər arasında da aparmaq mümkündür. Bu zaman şairin özünün şəxsiyyəti və yaradıcılığının bəzi xüsusiyyətləri üzə çıxdığı kimi, onun adına çıxarılan, lakin onun olmayan beytlər və qəzəllər də aydın olar.

İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının araşdırılması prosesində son zamanlarda da yeni tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu baxımdan Özer Şenödeyicinin monoqrafiyası əhəmiyyətlidir [277]. Müəllif mötəbər mənbələr əsasında İmadəddin Nəsiminin bioqrafiyasını yazmış, mədəniyyət və inanc tarixinin maraqlı cərəyanlarından biri olan hürufiliyi dərinlən təhlil etmiş, şairin ədəbiyyat tarixindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Kitabda İmadəddin Nəsiminin şeirlərinin bir neçəsinin orijinal mətnini də vermişdir.

Tədqiqatçılardan Fatih Usluerin “Hurufi Metinleri ile İlgili Bazı Notlar” [300, s.211-235], Fatih Usluer və Özer Şenödeyicinin “Abdülbaki Gölpınarlının Hurufilikle İlgili Çalışmaları” [301, s.83-114] adlı araşdırmaları və digər məqalələr də problemə yeni yanaşmaları ilə fərqlənir. Onlar nəsimişünaslığı elmi-nəzəri fikirlərilə zənginləşdirirlər.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri, təsəvvüf şeirinin parlaq nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük maraq olmuşdur. Bu maraq müasir dövrdə də davam edir. Dərin marağın meydana çıxması İmadəddin Nəsimi şeirlərinin Anadolu coğrafiyasında xalq arasında, eləcə də Türkiyə ədəbi mühitində geniş yayılması ilə bağlıdır. Digər tərəfdən, İmadəddin Nəsimi şair olmaqla bərabər, öz dövrünün görkəmli ictimai xadimi kimi də maraq doğurur. Türkiyədə aparılan tədqiqatlar da göstərir ki, o, nəinki bütün türk coğrafiyasının, ümumilikdə Şərq aləminin böyük şairi olmuşdur. Bu araşdırmaların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, İmadəddin Nəsiminin həyatı və yaradıcılığına dair yeni faktlar üzə çıxarılmış, Türkiyə mənbələrindən,

təzkiyələrindən, divanlarından geniş istifadə olunmuşdur. Sovet dövründə Azərbaycan nəsimişünaslarının həmin mənbələri əldə etmək və bu istiqamətdə tədqiqat aparmaq imkanlarının son dərəcə məhdud olduğu nəzərə alınarsa, türk ədəbiyyatşünaslarının araşdırmalarının əhəmiyyəti aydın görünür.

III FƏSİL. YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI

MƏSƏLƏLƏRİ

3.1. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Mirzə Fətəli Axundzadə istisna olmaqla, Türkiyə tədqiqatçılarının diqqətini az cəlb etmişdir. Görkəmli tədqiqatçılardan olan İsmayıl Hikmət Ərtaylan məlum ikicildlik əsərində bu əsrin ədəbiyyatına toxunmamışdır. Onun araşdırmasında Azərbaycan ədəbiyyat tarixi XVII əsrlə tamamlanmışdır. Görünür, müəllif ya kifayət qədər material toplaya bilməmiş, ya da nəzərdə tutduğu ədəbiyyat tarixinin davamını vaxtında gerçəkləşdirə bilməmişdir. İkinci ehtimal daha inandırıcı görünür. Çünki İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi və onun yeni dövrdəki inkişaf mərhələsini də bilməmiş deyildi. Azərbaycan ədəbiyyatının digər bir görkəmli tədqiqatçısı Məhməd Fuad Köprülü bu dövr ədəbiyyatından bəhs etsə də onun klassik ədəbiyyat kimi ətraflı tədqiq etməmiş, yalnız bəzi məsələlər üzərində dayanmışdır. Lakin bunun özü də Məhməd Fuad Köprülünün XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatına yanaşmalarını təhlil etməyə imkan verir. Tədqiqatçının bu dövr ədəbiyyatına icmal şəklində yanaşması və ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığına geniş yer verməməsi materialın azlığından irəli gəlmişdir. Tədqiqatçı XIX-XX əsrləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeniləşmə adlandırmış və bu dövrü iki mərhələyə ayırmışdır. 1905-ci ilə qədər birinci mərhələ hesab edən tədqiqatçı çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsindən sonra yaranmış siyasi vəziyyəti təhlil etmişdir. Onun fikrincə, çarizmin hakimiyyəti altına düşən Şimali Azərbaycan türk cəmiyyətinin ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti ədəbiyyat sahəsinə də özünün təsirini göstərmişdir. Tədqiqatçı Mirzə Fətəli Axundzadənin, Həsən bəy Zərdabının yaradıcılığı və şəxsiyyətləri üzərində dayanır. O, Həsən bəy Zərdabının redaktorluğu ilə “Əkinçi” qəzetinin nəşr edilməsini yüksək qiymətləndirir. Bu işdə Mirzə Fətəli Axundzadənin başlatdığı təcəddüd – yeniləşmə hərəkatının rolu olduğu fikrini söyləyir [224, s.144]. Tədqiqatçı bu fikrində haqlıdır. Çünki bir maarifçi

olaraq Həsən bəy Zərdabinin qarşısında Mirzə Fətəli Axundzadənin şəxsiyyəti və yaradıcılığı amili var idi. Təsadüfi deyildir ki, dramaturqun əsərlərinin ilk tamaşası da məhz Həsən bəy Zərdabinin rəhbərliyi altında səhnələşdirilmişdi.

Məhməd Fuad Köprülü “Əkinçi” qəzeti, ondan sonra nəşr edilən “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” qəzetlərini araşdırmaqla mətbuatın ədəbiyyat üzərindəki təsirini təhlil etməyə çalışmışdır. Çar Rusiyasında sərt senzuranın olmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi, ictimai fikrinin həmin qəzetlər vasitəsilə xalq arasında böyük maarifçilik işləri gördüyünü qeyd etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq yazırdı ki, rus məktəblərində oxumuş, rus dili və ədəbiyyatını, onun vasitəsilə Qərbi mədəniyyətini öyrənmiş həmin jurnalistlər, yazıçılar sənət düşüncəsindən əlavə 1860-cı ildən bəri bütün Rusiyada qüvvətli bir cərəyana çevrilmiş xalqçılıq fikirləri ilə dolu idilər. Tədqiqatçının fikrincə, onlarda milliyyət düşüncəsindən daha çox müsəlmanlıq yardımılaşması üstün idi.

Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatını təhlil edərkən Məhməd Fuad Köprülü nəzm sahəsində heç bir yeniliyin müşahidə olunmadığını yazmışdır. Bunu deyərkən tədqiqatçı poeziyada hələ də qəzəl, qəsidə və mərsiyə kimi formalardan istifadə edildiyini nəzərdə tuturdu. O, bu fikrində müəyyən dərəcədə haqlı idi. Çünki nəsr və dramaturgiyaya nisbətən poeziyada yeniləşmə özünü zəif göstərirdi. Əgər nəsr və dramaturgiya Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bir yenilik idisə, bu janrlarda qoyulan problemlər müasirliyi əks etdirirdisə, poeziya haqqında eyni məsələni söyləmək çətinidir. Buna baxmayaraq, tədqiqatçı köhnə formalarda yeni fikir deyə bilən və yeni ruh gətirən şairlərin də olduğunu yazır. Bu zaman Azərbaycan şairlərindən Seyid Əzim Şirvaninin adını çəkir və yaradıcılığını qısa da olsa təhlil edir. Aparılan təhlildən tədqiqatçının şairin yaradıcılığına doğru qiymət verdiyini aydın etmək olar.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını Məhməd Fuad Köprülüdən sonra Əli Yavuz Akpınar tədqiq etmişdir [119]. Hələ ötən əsrin 70-ci illərindən Azərbaycana gələrək görkəmli ədəbiyyatşünas alim Abbas Zamanovla əlaqə yaradan, arxiv və kitabxanalarda araşdırma aparən Əli Yavuz Akpınar eyni zamanda XX əsr ədəbiyyatını da tədqiq etmişdir [120]. Tədqiqatçı XIX əsr ədəbiyyatını təhlil edərkən ictimai-siyasi proseslər üzərində dayanmış və çar Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən

sonra Azərbaycanda modernləşmənin başladığını bildirmiş, rus və "Üsuli-cədid" məktəblərinin açılmasını, "Tiflis xəbərləri"nin nəşrini yeniləşmə hərəkatı üçün vacib amil saymışdır. Bununla əlaqədar olaraq yazır ki, modern Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında böyük rol oynayan ilk şəxsiyyətlərin yetişməsində həm rəsmi rus məktəblərinin, həm də xüsusi Azərbaycan məktəblərinin böyük təsiri olmuşdur [119, s.38].

Əli Yavuz Akpınar Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Şəfi Vazeh kimi maarifçilərin Azərbaycan ədəbi fikrindəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Bu əsrdə ədəbiyyatın inkişaf istiqamətlərini araşdıran tədqiqatçının təhlillərinə görə, klassik poeziya ilə yanaşı aşiq tərzli şeirin də özünün varlığını qoruyub saxladığını görmək mümkündür. Təsnifatdan məlum olur ki, tədqiqatçı təhlillərində daha çox Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının fikirlərinə əsaslanmışdır. Məsələn, o, tədqiqatında XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli tədqiqatçısı Feyzulla Qasımzadənin adını çəkir və onun 1974-cü ildə çap etdirdiyi "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" əsərinə çoxlu istinadlar edir.

Azərbaycan ədəbiyyatının bu dövrünü Əli Yavuz Akpınar həm Şimali, həm də Cənubi Azərbaycan olaraq təhlilə cəlb etmişdir. O, Daxil, Dilsuz, Qumri kimi Cənubi Azərbaycan şairlərinin adlarını çəkir və nəqşibəndilik təriqətinə nəzər yetirir. Seyid Nigari ilə bağlı fikirlərində gəldiyi bəzi elmi nəticələr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Çünki Azərbaycanda Seyid Nigari yaradıcılığı hələ yetərincə öyrənilməmişdir. Yazır ki, Osmanlı-rus müharibələri zamanı Nigari Türkiyənin tərəfini tutduğuna görə ruslar tərəfindən sıxışdırılmışdır. Təqiblərə məruz qalan şair Türkiyəyə köçmüşdür. Bununla da Tərəkəmə boyundan çoxları kütləvi halda Türkiyəyə köçmüşlər. Rusların həmin köçə mane olmaq cəhdləri uğursuz olmuşdur. O, Harputda vəfat etmiş, lakin müridləri tərəfindən nəşi Amasyaya gətirilərək şeyxinin yanında dəfn edilmişdir. Onun şeirlərində coşqun bir lirizm və təsəvvüfi fikirlər diqqəti çəkir. Əli Yavuz Akpınar qeyd edir ki, şairin "Çaynamə", "Nigarnamə" kimi məsnəviləri, türkcə və farsca divanları, ayrıca aşiq şeiri tərzində mənzumələri vardır [119, s.41].

XIX əsr Azərbaycan satirik ədəbiyyatını təhlil edən Əli Yavuz Akpınar onun görkəmli nümayəndələrinin adlarını çəkir. Müəllifin bu əsr Azərbaycan ədəbiyyatına baxışı azərbaycanlı tədqiqatçıların araşdırmaları ilə üst-üstə düşür. Aparılan araşdırma Türkiyə oxucularında Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrü haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Tədqiqatın üstün cəhətlərindən biri Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf meyillərinin qiymətləndirilməsi və ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığının təhlil edilməsidir.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olan Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı Türkiyə elmi-nəzəri fikrində ən çox araşdırılan problemlərdəndir. Bunun səbəblərindən biri mütəfəkkirin yaradıcılığının böyüklüyüdürsə, digər səbəbi onun Şərqi həyatını, düşüncəsini, mədəniyyətini, əlifbasını, ümumiyyətlə, təfəkkürünü dəyişmək istəyinin olması və buradan irəli gələn məsələlərdir. Həm də əgər sovet dövründə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında onun yaradıcılığı daha çox sosioloji və sovet ideologiyası nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edilirdisə, Türkiyədə bu məsələyə pragmatik və praktik cəhətdən yanaşılmışdır. Ona görə də Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi böyük mütəfəkkirin yaradıcılığına münasibətin bütövlüyünü təmin etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Əgər buraya Türkiyədə yaşayan azərbaycanlı mühacirlərin tədqiqatları da cəlb edilərsə, mənzərə bir qədər də zənginləşər. Problem çox geniş olduğu üçün yalnız görkəmli dramaturqın yaradıcılığının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında dəyərləndirilməsi problemlərinə nəzər yetirəcəyik.

Məlumdur ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında konseptual şəkildə XX əsrin 20-ci illərindən araşdırılmağa başlanmışdır. Bu vaxta qədər isə ədəbi ictimaiyyət onu ən çox altı komediya müəllifi kimi tanıyırdı. Həmin illərdə dramaturqun arxivinin Tiflisdən gətirilməsi tədqiqat işlərinin aparılmasına təsir göstərirdi. Əmin Abid onun arxivini geniş şəkildə araşdıraraq 17 məqalə yazmışdır. Bundan sonra Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı sovet ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı da dramaturqın yaradıcılığı ilə Azərbaycan dilində nəşr olunan əsərlər əsasında tanış olmuşdur. Ancaq Türkiyədə aparılan araşdırmalarda

fərqli yanaşmalar mövcud idi. Bu baxımdan Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bir əsrdir fundamental araşdırma obyektidir. Məhməd Fuat Köprülü, Ziya Göyalp, Yusuf Akçura, Feyzi Aküzüm, Dündar Akünal, Əli Yavuz Akpınar, Hüseyn Tuncər, Fevziye Abdullah Tansel və digər ədəbiyyatşünasların araşdırmalarında dramaturqun yaradıcılığı müxtəlif baxımdan öyrənilmiş və qiymətləndirilmişdir. Son dövrlərdə də Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığına dair araşdırmalar aparılmış, Şərqi maariflənməsi və inkişaf etməsi istiqamətindəki düşüncələri təhlil edilmişdir. Türkiyədə aparılan tədqiqatları bir neçə yerə bölmək olar:

- Mirzə Fətəli Axundzadənin həyatı və şəxsiyyəti ilə bağlı olan tədqiqatlar;
- komediyaları haqqında olan araşdırmalar;
- bədii nəsrinə həsr edilmiş məqalələr;
- əlifba islahatı ilə bağlı aparılan araşdırmalar;
- müasirləşmə konsepsiyası barədə aparılan tədqiqatlar;
- türkçülüğü və türk dünyasına verdiyi əhəmiyyət və bu istiqamətdəki düşüncələri.

Görkəmli ziyalının həyat və yaradıcılığını əhatə edən bütün problemlər bu və ya digər şəkildə Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiqat obyektinə olmuşdur. Bu barədə araşdırmalarımızın birində gəldiyimiz əsas qənaət ondan ibarətdir ki, tədqiq olunan problemlərin bir çoxu Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında artıq öz əksini tapmışdır. Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı haqqında bu ölkədə elə tədqiqat işləri vardır ki, Azərbaycanda dərc edilən araşdırmaların təkrarıdır [71, s.484].

İlk dəfə olaraq Məhməd Fuad Köprülü Mirzə Fətəli Axundzadənin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yerini və mövqeyini qiymətləndirməyə çalışmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının yeniləşməsində dramaturqun roluna böyük qiymət verən tədqiqatçı onun komediyalarını və "Yusif şah" hekayəsini xüsusi qeyd edir. "Yusif şah" dedikdə, tədqiqatçı "Aldanmış kəvakib" povestini nəzərdə tutmuşdur. Məhməd Fuad Köprülünün fikrincə, Mirzə Fətəli Axundzadə əsərlərində feodal cəmiyyətinin qüsurlarını, çürüklüyünü və bəzi pis adət-ənənələrini tənqid, din xadimlərinin ikiüzlülüyünü ifşa etmişdir. Bir çox cəhətlərinə görə tədqiqatçı onu yeni ədəbiyyatın

banisi hesab edir. Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatına dair fəaliyyətinə də öz münasibətini bildirən tədqiqatçı yazır ki, onun açdığı bu yeni cərəyan ümumi həyatın inkişafı ilə bir yerdə yavaş, lakin qəti addımlarla irəlilədi.

Ədibin dramaturgiyasını yüksək qiymətləndirən Məhməd Fuad Köprülü yazır ki, teatrın həyatında güclü bir inkişaf başladı. Başda Mirzə Fətəli Axundzadənin ən qüvvətli təqibçisi Nəcəf bəy Vəzirli olduğu halda, Haşım bəy Vəzirli, Əbdürrəhim bəy Haqverdi, Sultan Məcid Qənizadə, Nəriman Nərimanov və Süleyman Sani Axundov kimi yazıçılar 1905-ci il rus inqilabına qədər böyük çətinliklərlə mübarizə apararaq türk teatrının tərəqqisinə çalışdılar [224, s.145].

Türkiyə ədəbiyyatşünasları Mirzə Fətəli Axundzadənin türk dünyasının inkişafı yolundakı xidmətlərini də yüksək qiymətləndirmişlər. Məlum olduğu kimi, dramaturq Şərq ölkələrindəki geriliyin, cəhalətin və xurafatın səbəblərini bir neçə amildə görürdü. Bunlardan biri əgər əhalinin savadsızlığı idisə, digər səbəb isə bu savadsızlığı yaradan əlifba idi. Ona görə də Mirzə Fətəli Axundzadə əvvəlcə ərəb əlifbasında islahatlar fikrini irəli sürmüş, sonra isə latın əlifbasına keçid ideyası üzərində dayanmışdır. O, yalnız Qafqazla kifayətlənmir, dəyişikliyin türk dünyası və İslam aləmini də əhatə etməsini istəyirdi. Bu ideyanın həyata keçirilməsində Türkiyə və İrana daha çox inanırdı. Məhz həmin məqsədlə artıq qeyd edildiyi kimi, Tiflisdən İstanbula gedərək ərəb əlifbasının islahatı ilə bağlı layihə təqdim etmişdi. Lakin bu layihə Türkiyə cəmiyyəti tərəfindən təqdir edilməmiş və beləliklə, sağlığında həyata keçirilməmişdi.

Türk dünyasında türkçülük problemini təkcə araşdıran deyil, eyni zamanda öz yaradıcılığında inkişaf etdirən Yusuf Akçura türkçülük, türkçülüyn tarixi inkişafından bəhs edən əsərində Azərbaycan türklərində türkçülük probleminin ilk müəlliflərindən biri kimi Mirzə Fətəli Axundzadənin adını çəkir [118]. Onun türkçülük ideyaları barədə ilk fikir söyləyən də məhz Yusuf Akçuradır. Dramaturqun həyatı, yaradıcılığı, əsərləri haqqında ümumi məlumat verən görkəmli türkçü onun 1863-cü ildə əlifba islahatı ilə bağlı Osmanlıya gələrək sədrəzəm Keçəçizadə Fuad Paşaya təqdim etməsi, bu barədə geniş müzakirələr aparması haqqında yazır. Lakin fikirlərindən belə aydın olur ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığı ilə onun

geniş tanışlığı yoxdur. O, dramaturqun əsərlərini oxumadığını etiraf edir. Əlavə edir ki, həyatından və əsərlərindən bəhs edən şəxslər Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarını Azərbaycanda danışılan dil ilə yazdığını bildirirlər [5, s.60]. Yusuf Akçura əsərini yazdığı zaman hətta Azərbaycanda dramaturqun yaradıcılığı geniş şəkildə tədqiq edilməmişdi. Ona görə də Yusuf Akçuranın onun yaradıcılığı ilə geniş tanışlığının olmaması anlaşılındır. Lakin heç şübhəsiz, o, ədibin yaradıcılığı haqqında məlumatsız da deyildi. Tədqiqatçı əsərində Mirzə Fətəli Axundzadəni ilk türkçülərdən biri sayır və əsərlərinin dilinin milliliyini xüsusilə qeyd edir. Müəllif hər kəsin – xalqın və yüksək təbəqənin, kəndli və şəhərlinin anladığı dildə yazan Mirzə Fətəli Axundzadənin dilinin milliliyini, bununla onun həqiqətən türkçülük etdiyini, lakin türk millətçiliyi ilə bağlı düşüncə və görüşlərinə dair əlində ciddi məlumatların olmadığını yazmışdır.

Məlum olduğu kimi, XIX əsrin ortalarından etibarən türkçülük özünün ilk maarifçilik mərhələsinə başlamışdır. Bu zaman Azərbaycanda hələ ümmətçilik təfəkküründən milli kimliyin dərinə, millətçiliyə keçid prosesi baş verməmişdi. Həmin proses əsrin sonlarından başladı. Ona görə də Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığında birbaşa türk millətçiliyi ilə bağlı düşüncə və fikirlər axtarmağın elmi əsasları yoxdur. Ancaq onun xalqın maariflənməsi, cəhalətdən qurtarması və milli özünüdərkə əlaqədar baxışları mövcuddur. Yusuf Akçura da millilik və türkçülükə bağlı fikirlər irəli sürərkən məhz bunları nəzərdə tuturdu. Görkəmli ədibin "Kəmalüddövlə məktubları" və "Aldanmış kəvakib" əsərlərində qoyduğu ictimai-siyasi struktur axtarışlarını dolayısı yolla onun türkçülüynün cizgiləri hesab etmək olar. Yusuf Akçura tamamilə doğru olaraq komediyaların xalq dilində olmasını onun milliliyi ilə bağlayır. Mirzə Fətəli Axundzadənin ən çox ədəbi türkçülüynü barədə yazırdı ki, o, türk həyatından alınmış və sadə Azərbaycan türkcəsi ilə yazılmış ilk türk teatrını yaratmaq şərəfinə sahib olmuşdur və ədəbi türkçülüynə xidməti əhəmiyyətlidir [5, s.62].

Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığındakı türkçülüynü Ziya Göyalp da görmüş və yüksək qiymətləndirmişdir. Türkçülüynün ilk mərhələsini təhlil edən Ziya Göyalp görkəmli dramaturqu da buraya daxil edərək yazır ki, Türkiyədə Sultan II

Əbdülhəmid bu ideoloji cərəyanın daha geniş yayılması üçün çalışmış, eyni dövrdə Rusiyada iki böyük türkçü şəxsiyyət yetişmişdir. O, Mirzə Fətəli Axundzadəni birinci türkçü kimi göstərərək onun yazdığı komediyaların demək olar ki, bütün Avropa dillərinə tərcümə olunduğunu qeyd edir [29, s.27]. Ziya Göyalt digər türkçü kimi İsmayıl Qasıralını göstərir. Ancaq Mirzə Fətəli Axundzadə ilə "Dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarının müəllifi İsmayıl Qasıralının türkçülüüyü arasında fərqləri görməmək mümkün deyildir. Ziya Göyalt Mirzə Fətəli Axundzadənin türkçülüüyü dedikdə, Yusuf Akçura kimi onun əsərlərinin dili və dərin mahiyyətini nəzərdə tutmuşdur.

Araşdırmaçılar Mirzə Fətəli Axundzadəni modern ədəbiyyatın nümayəndəsi kimi təhlil və tədqiq edir, tənziatın elanı ilə başlayan qərbləşmə mərhələsinin ilk və ən önəmli yazarlarından olan İbrahim Şinasidən əvvəl teatr əsərləri yazmasını və bu əsərlərin xalq dilində olması məsələsini vurğulayır, onu satira, tənqid, povest, siyasi pamflet kimi janrların yaradıcısı kimi qiymətləndirirlər. Əsərlərinin dili amilinə diqqət verilən tədqiqatlarda onun türkcəsinin Qafqazda farscaya zərbə olduğu vurğulanır. Bununla bağlı olaraq Ziya Göyalt Mirzə Fətəli Axundzadənin komediyalarının dilinin sadəliyini nəzərdə tutaraq qeyd edirdi ki, o, komediyalarını Qafqaz türkcəsində yazdı və burada farscanın əleyhinə türkcəni canlandırdı [188, s.263].

Göründüyü kimi, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığının daha çox milliliyi, türkçülüüyü üzərində dayanmağı üstün tutmuş və əsərlərinin mahiyyətini düzgün qiymətləndirməyə çalışmışdır. Lakin bu qiymətlər bəzən ya şişirdilir, ya da məlumatların kifayət qədər olmaması səbəbindən düzgün qiymətləndirilmir. Məsələn, Hüseyin Tuncərin Mirzə Fətəli Axundzadənin türkçülük hərəkatını başlatması və yürütməsi barədə fikirləri mübahisəlidir [290, s.511]. Bu mülahizəni bəlkə də Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirləşməyə dair baxışlarına aid etmək olardı. Lakin türkçülük hərəkatı üçün bu fikir yerində işlənməmişdir. Ən azından ona görə ki, Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər artıq Osmanlıda maarifçi türkçülük, müasirləşməklə bağlı müəyyən işlər görülmüşdü. İctimai-siyasi proseslərin təsiri altında avropalaşma və qərbləşmə mövzuları türk ədəbiyyatına da gəlirdi. Elə bu baxımdan məsələn, Mahmud Əkrəm Rəcəzadənin "Fayton sevdası"

romanı ilk realist roman kimi türk cəmiyyətində böyük tərbiyəvi rol oynamışdır [86]. Belə əsərlər sonralar müasirləşmək, milli tarix və türk dili məsələlərində əsas mənbələrdən biri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin ömrünün sonlarında Gənc Türklər hərəkatı meydana çıxmış və siyasi türkçülər formalaşmışdı. Tədqiqatçı Əlaəddin Uca da onun Azərbaycanda türkçülük hərəkatını başlaması ilə kifayətlənmədiyini, bu hərəkatın genişlənməsində böyük rolu olan şəxsiyyətlərə də təsir etdiyini yazır [299, s.167]. O, Mirzə Fətəli Axundzadənin təsir etdiyi şəxsiyyətlər dedikdə, Əli bəy Hüseynzadəni nəzərdə tuturdu. Şübhəsiz, Mirzə Fətəli Axundzadənin Əli bəy Hüseynzadənin babası Şeyx Əhməd Səlyani ilə dost olması, onun məsləhəti ilə Peterburqa göndərilməsi tarixi faktdır. Ancaq bunu türkçülük hərəkatını başlatması və inkişaf etdirməsi kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. Heç şübhəsiz, Mirzə Fətəli Axundzadə həm müasirlərinə, həm də özündən sonra gələn bir çox ziyalılara böyük təsir etmişdir. Lakin bu təsir türkçülük deyil, ümumən oyanma, maarifçilik və müasirləşmə istiqamətində olmuşdur. Əlaəddin Ucanın Azərbaycanda milli dövlətin qurulması mərhələsinə rəhbərlik edən Mirzə Fətəli Axundzadənin Avropa və rus universitetlərində yetişməsinə dair fikirlərinin də elmi əsası yoxdur. Bəlkə də tədqiqatçı Avropa və rus universitetləri dedikdə, ədibin onların təsiri altında formalaşdığını nəzərdə tutmuşdur. Lakin Mirzə Fətəli Axundzadəni milli dövlətin qurulması mərhələsinə rəhbərlik edən bir şəxs kimi təqdim etmək yanlışdır. Ən azından ona görə ki, dramaturq Tiflisdə Qafqaz canişinliyində tərcüməçi işləyirdi və bu zaman Azərbaycanda milli dövlətin qurulması məsələsi müzakirə edilmirdi. Görünür, tədqiqatçı Mirzə Fətəli Axundzadəyə yaradıcılığını dərinlən öyrənmədiyini üçün belə dəqiq olmayan fikirlər söyləmişdir. Əlaəddin Ucanın Mirzə Fətəli Axundzadənin türk dünyasına xidmətlərindən bəhs edən məqaləsi başdan-başa istinadlardan ibarət olduğu kimi, yanlış dəyərləndirmələri ilə də diqqət çəkir [298, s.365-382].

Tədqiqatlarda xüsusi yer verilən məsələlərdən biri Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərindəki tənqid hədəflərinin ictimailiyi, tənqid etdiyi hadisə və prosesləri bütün reallığı ilə göstərməsidir. Onun komediyalarında cəmiyyətin demək olar ki, bütün sosial təbəqələrini görmək mümkündür. Açıq tacirlərin, fəqihlərin, yalançıların

obrazının yaradılması, cəmiyyətdə qadına önəm verilməsi məsələləri Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin əsas xüsusiyyəti kimi dəyərləndirilir.

Görkəmli dramaturqın komediya yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən Əli Yavuz Akpınar pyeslərdəki tənqid hədəfi seçilən tiplər, ictimai məsələlər, onda böyük bir müşahidə qüdrətinin və təhlil qabiliyyətinin olduğu zəkanın mövcudluğuna diqqət çəkmişdir. Müəllif bu əsərləri ilə onun Azərbaycan nəsr dilinin inkişafında, Azərbaycan teatrının həm nəzəri, həm də praktik olaraq qurulmasında böyük xidməti olduğuna diqqəti çəkərək yazır ki, komediyalarında ictimai qüsurlar, xurafat, cahil din adamları, dərvişlər, saf, savadsız kəndli qadınlar, yolkəsənliyi igidlik hesab edən gənclər, keçmiş günlərin, talan və oğurluq etmənin həsrətini çəkən bəylər, xanlıq dövründəki saray çəkişmələri və idarəçilərin ədalətsizliyi, Təbrizdəki vəkillərin hiyləgərliyi, aldatmaları, yalanları, İran və rus hökumətlərinin zülmü, xalqa qarşı sərt mövqeləri bu pyeslərdə sərt bir şəkildə, bəzən də üstüörtülü şəkildə tənqid olunur [119, s.53].

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı dramaturqun əsərlərini təhlil etmişdir. Lakin Əli Yavuz Akpınarın araşdırmasında qabarıq şəkildə görünən rus zülmünün üzərindən çox zaman Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sükutla keçilmişdir. Hətta Mirzə Fətəli Axundzadənin çar hökuməti zamanında sətiraltı dediyi həqiqətlər də bəzən ədəbiyyatşünaslıqda özünün həqiqi qiymətini almamışdır. Çünki sovet dövründəki mövcud ideologiya və tədqiqatlarda tətbiq olunan sosializm realizmi metodu buna imkan vermirdi. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında isə belə bir problem olmadığı üçün dramaturqun əsərlərindəki bütün satirik hədəflər üzə çıxarılmış və obyektiv qiymət verilmişdir.

Əli Yavuz Akpınarın araşdırmalarında “Kəmalüddövlə məktubları” əsəri geniş təhlil edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, türk alimlərinin Mirzə Fətəli Axundzadənin yaradıcılığının bir çox istiqamətlərinə dair geniş tədqiqatlar aparmasına baxmayaraq, bu əsərin təhlilinə az diqqət yetirilmişdir. Belə vəziyyətin başlıca səbəblərindən biri bəlkə də əsərdə İslama geniş yer ayrılması və dini fanatizmin tənqid edilməsi olmuşdur. Bu baxımdan Əli Yavuz Akpınarın əsər haqqındakı fikirləri maraq doğurur. Ədəbiyyatşünasın apardığı təhlil və ümumiləşdirmələrində obyektivlik

müəyyən mənada gözlənilmişdir. O, “Kəmalüddövlə məktubları” əsərinin yazılmasının səbəblərini, mahiyyətini və müəllif ideyasının qaynaqlarını da göstərmişdir. Yazır ki, Mirzə Fətəli Axundzadənin heç bir yerdə açıqca söyləməməsinə baxmayaraq, bu məktubları böyük fransız maarifçisi, filosofu, yazıçı, şair və dramaturqu, Volter təxəllüsü ilə tanınan Fransua Marie Arouetin “İngilislər haqqında məktublar” və ya “Fəlsəfi məktublar” adı ilə bilinən əsəri, Şarl Lui Monteskyönün İran və ya “Əcəm məktubları” kimi əsərlərin təsirində qalaraq yazdığını düşünmək olar. “Kəmalüddövlə məktubları” üslub və texniki xüsusiyyətləri ilə Volterin əsərinə daha yaxındır. Lakin bir fərqi vardır ki, Volter xristianlığa, Axundzadə isə İslamiyyətə qarşı çıxmışdır. Əli Yavuz Akpınarın bu fikri doğrudur. Çünki traktat müəllifi ayrı-ayrı məktublarında Volterlə bağlı fikirlərini də bildirmiş, onun əsərini oxuması barədə məlumat vermişdir. Əsərin əvvəlində avropalıların hər bir fərdinin öz fikirlərini söyləmək imkanına malik olduqlarına diqqəti yönəldərək Volterin adını çəkmişdir. Bildirir ki, fransız allahsızlarından Volter, Reno və digər xristian dininin batilliyi haqqında kitablar yazaraq yaymışlar. Ancaq dövlət və millət başçıları onları bu işdən çəkəndirmək üçün təzyiqə əl atmağı lazım bilməmişlər. Çünki yaxşı başa düşürdülər ki, bu işin çarəsi və onların səhv fikirlərinin xalq arasında yaratdığı təsirin qarşısını almağın yolu hədə-qorxuda deyil, ağıl və məntiqə uyğun dəlillərə əsaslanan cavablarla rədd etməkdədir [119, s.14-15].

“Kəmalüddövlə məktubları”na Əli Yavuz Akpınar bütöv şəkildə baxmışdır. Belə baxış müəllifə imkan vermişdir ki, onun İslam dünyasındakı yeni fikir mübadilələrinə yol açmaq üçün bir vasitə olduğuna inansın. Tədqiqatçı bu əsəri heç də din əleyhinə yazılmış kimi qiymətləndirmir, bütövlükdə dövlət, cəmiyyət və onun idarə edilməsi, ictimai-siyasi münasibətlər, əxlaq və mənəviyyat, maarif və mədəniyyət, hüquq, demokratiya kimi məsələlərin də qələmə alındığını nəzərə çatdırır. Belə dəyərləndirmə doğru olub, əsərin guya İslam əleyhinə olmasına dair düşüncələri rədd edərək həqiqi qiymətini verir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Əli Yavuz Akpınarın tədqiqatlarında Azərbaycan alimlərinin əsərlərinin təsiri aydın görünür. Tədqiqatçının bir çox fikirləri Azərbaycanda aparılan araşdırmalarla eyni səsləşir. Bu da təbiidir. Çünki Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına ən doğru

qiyməti həm də milli ədəbiyyatşünaslıq vermişdir. Digər tərəfdən bu, Azərbaycan və Türkiyə tədqiqatçıları arasında ortaq elmi-nəzəri düşüncəni göstərir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında zəif də olsa araşdırılmışdır. Lakin nə bu dövrün xüsusiyyətləri üzərində geniş müzakirələr aparılmış, nə də maarifçi ədəbiyyatın nümayəndələri Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Şəfi Vazeh, İsmayıl bəy Qutqaşanlı kimi maarifçilərdən, Qasım bəy Zakir, Mirzə Baxış Nadim kimi satiriklərdən söhbət açılmışdır. Yalnız epizodik olaraq Seyid Əzim Şirvani, Həsən bəy Zərdabi və Nəcəf bəy Vəzirovun adı çəkilmişdir. Bu dövrün səthi tədqiq edilməsinə baxmayaraq, Türkiyə alimləri Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığına diqqət yetirmiş, bütün yönləri ilə araşdırmağa və qiymət verməyə çalışmışlar. Həmin tədqiqatların əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dramaturqun yaradıcılığına fərqli yanaşılmış və dərin müqayisəli təhlillər aparılmışdır. Sovet dövründə Azərbaycanda dilə gətirilə və yazıla bilinməyən fikirlər Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında deyilmiş və yaradıcılığı obyektiv şəkildə tədqiq edilmişdir. Doğrudur, onların arasında təsvirçiliklə və yanlış dəyərləndirmələrlə müşahidə olunan tədqiqat işlərinə də rast gəlmək mümkündür. Lakin bunlar azlıq təşkil edir. Ona görə də Türkiyədə aparılan tədqiqatların Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığını hərtərəfli öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyəti vardır.

3.2. XX əsrin əvvəllərində ədəbi əlaqələrin araşdırmalara təsiri

Qarşılıqlı ədəbi əlaqələr həmişə olduğu kimi müasir dünyanın da inkişafı prosesində vacib amillərdən biridir. Çünki bu əlaqələr yalnız ictimai dəyərinə, estetik və psixoloji təsir dairəsinə görə başlıca mahiyyət daşımır, həm də ümumi inkişafa kömək edir, insanın düşüncə tərzini genişləndirir, dünyagörüşünü qarşılıqlı şəkildə zənginləşdirir, araşdırmalara təsir göstərir.

Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri zəngin bir tarixə malikdir. Bu tarixə nəzər salarkən XX əsrdə baş verən hadisə və proseslər çoxluğu, mürəkkəbliyi,

ziddiyyətliyi ilə fərqlənir. Bu əsrdə Azərbaycan-Türkiyə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrini əsasən aşağıdakı mərhələlərə bölmək olar:

- XX əsrin əvvəllərindən 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına qədər;
- 1918-1920-ci illər;
- 1920-1991-ci illər;
- 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra.

Lakin bu bölgü heç də XX əsrdə baş verən məlum tarixi hadisələrlə məhdudlaşmır, həm də ictimai həyatdan doğan proseslərlə əlaqədardır. Belə ki, ötən əsrin əvvəllərinə aid edilən proseslər əslində XIX əsrin 80-90-cı illərindən başlamışdır. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Türkiyə ilə birbaşa, müstəqil ədəbi əlaqələr mövcud olmuşdur. 1920-ci ildə bolşevik hakimiyyətinin qurulması ilə bu əlaqələr heç də kəsilməmiş, bir müddət davam etmişdir. 20-ci illərin sonlarından etibarən SSRİ ilə Türkiyə arasındakı münasibətlərdə yaranan soyuqluq ədəbi əlaqələrə və araşdırmalara da təsir etmişdir. Tədqiqatçı Tahirə Məmməd haqlı olaraq yazır ki, sovet ədəbiyyatşünaslığı türk ədəbiyyatının yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatına təsir etmədiyini yanlış olaraq əsaslandırmağa çalışırdı. Lakin çoxsaylı tarixi fakt və materiallar XIX əsrin sonları-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət və ədəbiyyat sahəsində sıx əməkdaşlığın olduğunu göstərir [309]. Bununla belə, fikrimizcə, bu mərhələlərin hər birində baş verən proseslər bir-birindən nəzərə çarpacaq dərəcədə fərqlənirdi [310, s.60-67]. Ona görə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin tədqiqatlara təsirini ayrıca araşdırmaq və mahiyyətini üzə çıxarmaq vacibdir.

Bilindi ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan coğrafiyasında baş verən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni proseslərin başlanğıcı XIX əsrin ikinci yarısında qoyulmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin əlifba islahatından ötrü Türkiyəyə getməsi və öz layihəsini irəli sürməsi bu əlaqələr kontekstində ən böyük hadisələrdən biridir. Həsən bəy Zərdəbinin "Əkinçi" qəzetini nəşr etdirmək üçün ərəb qrafikasını gətirmək məqsədilə İstanbulla üz tutması və oradan gətirməsi ədəbi-mədəni proseslərin

ortaqlığını önə çıxaran amillərdəndir. Səid, Cəlaləddin və Kamal Ünsizadə qardaşlarının “Ziya”, “Ziyayi Qafqaziyyə” və “Kəşkül” qəzetlərinin bağlanmasıdan sonra Osmanlı dövlətinə getmələri bir-birinə doğma və yaxın ədəbi-bədii mühitlərin olmasından irəli gəlirdi.

Heç şübhəsiz, XIX əsrin sonlarında Qərbdə yaranan panislamizm qorxusu türk xalqlarının da ortaq mövqelər axtarışına səbəb olurdu. Panislamizm adlandırılan, əslində isə demokratik islam cərəyanının banisi hesab olunan Cəmaləddin Əfqani ölkələri gəzərək islam birliyini yaratmağa çalışırdı. İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzeti və “Dildə, fikirdə, işdə birlik” ideyasının getdikcə daha geniş yayılaraq bütün türklərin ortaq ideyası kimi formalaşması bu yaxınlaşmanı bir qədər də artırırdı. Əhməd Ağaoğlunun Parisdə tələbə ikən Cəmaləddin Əfqani ilə tanış olması və ondan bir çox şey öyrənməsi, vətənə qayıdarkən İstanbuldan gələrək onunla görüşməsi bu ideyaların Azərbaycana gətirilib çıxarılmasına imkan yaratmışdı. Cəmaləddin Əfqani türk ədəbiyyatına və Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinə eyni dərəcədə təsir göstərmişdir. Şamil Qurbanov Cəmaləddin Əfqaninin bütün Yaxın Şərq xalqlarının ictimai-siyasi fikrinin inkişafına böyük təsir göstərməsi barədə yazırdı ki, o, gənc türklərlə əlaqəli olmuş, haqqında Məhməd Əmin Yurdaqul, Məhməd Akif Ərsoy kimi türk şairləri şeirlər, poemalar yazmışlar [55, s.5]. Cəmaləddin Əfqaninin təsir etdiyi bu türk şairlərinin əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri imkanları da çox idi. Çünki XIX əsrin 90-cı illərində İstanbulda olduğu müddətdə Cəmaləddin Əfqaninin başına çoxlu ziyalıların toplaşması haqqında məlumatlar vardır. Həmin ziyalıların arasında azərbaycanlıların, xüsusilə o zaman İstanbulda təhsil alan Əli bəy Hüseynzadənin olmasını da ehtimal etmək olar.

Azərbaycan ədəbi mühitində tanınmış türk şairlərindən biri Məhməd Əmin Yurdaqul idi. XX əsrin əvvəllərində onun şeirləri Azərbaycanda müxtəlif məcmuələrdə və dərgilərdə nəşr edilməyə başlayır. Xüsusilə, heca vəznində yazdığı marşlar Azərbaycanda geniş yayılmış və şairlərə təsir göstərmişdir. Şairin "Anadoludan Bir Ses, Yahut Cenge Giderken" şeiri də döyüş nəğməsi olaraq Əli bəy Hüseynzadə tərəfindən "Tərəqqi" qəzetində dərc edilmişdir:

“Bən bir türkü, dinim, cinsim uludur,

*Sinəm, özüm atəş ilə doludur.
İnsan olan vətəninin quludur,
Türk övladı evdə durmaz, gedərim...*

*Ağ gömləklə göz yaşımı silərim,
Qara daşla bıçağını silərim,
Vətənimçün ucalıqlar dilərim,
Bu dünyada kimsə qalmaz, gedərim”... [96, s.3]*

Əli bəy Hüseynzadə şeiri müşaiyət edən məqalə yazmışdır. Bundan sonra Azərbaycanda ona nəzirə olaraq şeirlər yazılmışdır. Həmin şeirlərin hər iki ədəbi mühiti birləşdirən amillər olduğu qənaətinə gələn Hüseyn Həşimlinin araşdırmasına görə, Hüseyn Cavidin sonralar yazdığı "Maral" pyesində Məhməd Əmin Yurdaqulun bu şeirinin bəzi misralarından istifadə edilmişdir [35, s.24].

Abbas Səhhətin və Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığında da tez-tez Məhməd Əmin Yurdaqulun şeirlərinə müraciət olunmuşdur. Bu barədə Hüseyn Həşimli yazır ki, keçən əsrin ilk onilliklərində Azərbaycan mətbuatında, ayrı-ayrı kitablarda onun yaradıcılığına yer verilməsinə dair çoxlu faktlar vardır. Bu proses 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə daha geniş olmuşdur [35, s.27].

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə Azərbaycanda Rza Tofiq Bölükbaşı, Məhməd Əmin Yurdaqul, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Məhməd Akif Ərsoy kimi türk şairlərinin şeirlərindən hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi işində çox istifadə olunurdu. Bu şairlərin şeirləri həm ayrı-ayrı qəzetlərdə, həm də kitablarda və dərsliklərdə nəşr olunur, "Ordu marşları" kitabına daxil edilirdi. Bütün bunlar hər iki ədəbi mühit arasında əlaqələri göstərirdi. Ümumiyyətlə, Məhməd Əmin Yurdaqulun vətənpərvər, milli ruhlu şeirlərinin Azərbaycan şairlərinə təsiri böyük olmuşdur. Bu təsir XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq 30-cu illərə qədər davam etmişdir. Abdulla Şaiq, Əhməd Cavad, Əmin Abid, sonralar Mikayıl Müşfiq və Almas İldırım kimi şairlərin yaradıcılığında Məhməd Əmin Yurdaqul şeirlərinin təsirini aydın şəkildə görmək mümkündür.

Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında böyük rolu olan şəxsiyyətlərdən biri Əli bəy Hüseynzadə olmuşdur. Bilindiyi kimi, XIX əsrin sonlarında Əli bəy Hüseynzadə Sankt Peterburqdan İstanbula təhsil almaq məqsədilə getmiş və tibb məktəbində oxumuşdur. Təxminən on beş il sonra yeni ideyalarla vətənə gələrək türkcülük hərəkatını başlatmışdır. Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Cavid və Abdulla Surun da bir müddət Türkiyədə oxuduqdan sonra geri dönmələri hər iki mühiti yaxınlaşdıran və araşdırmalara təsir edən amillərdən olmuşdur. Həm Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlunun, həm də Ömər Faiq Nemanzadə, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abdulla Sur və digərlərinin əsərlərində qoyduğu problemlərin xarakterinə nəzər yetirdikdə bu mövzu və problematikanın Türkiyədən gəldiyini görmək olar. Bundan başqa, Azərbaycanda Türkiyədən gələn bir çox ziyalılar və müxbirlər buradakı ədəbi-ictimai mühitə uyğunlaşmış, ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmiş, bu mühitin canlanmasında və ilk tədqiqatların aparılmasında müəyyən rol oynamışlar. Həmin proses Əli bəy Hüseynzadənin Bakıya gəlişindən sonra daha da sürətlənmişdir. Belə ki, 1905-ci ildə "Həyat" qəzetinin nəşri ilə islamçılıq və türkcülük meyilləri artmağa başlamışdır. Qəzetin 1905-ci ildə 4-cü sayında Əli bəy Hüseynzadənin "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" məqaləsi dərc edilmişdi. Müəllif yazırdı ki, türkcə qəzetin hər bir nüsxəsinin başında gəlir. Əlavə edirdi ki, türkcə və İslamiyyə sözləri zahirən hər nə qədər aydın və aşkar sözlərə bənzəsələr də əslində belə deyildir. Bu kəlmələr asan, sadə və munis görünürlər. Hər kəs belə düşünür ki, bunlar izahata, şərh və təfsirə möhtac deyildir [42, s.4].

"Həyat" qəzetinin və 1906-cı ildən "Füyuzat" jurnalının nəşr edilməsi ilə Azərbaycan ədəbi mühitində türkcülük mövzusu bir qədər də genişlənmişdir. Xüsusilə, "Füyuzat"da bu məsələyə geniş yer verilmişdir. Əli bəy Hüseynzadə jurnalın birinci sayında ilk türk konstitusiyasının yaradıcısı Əhməd Midhət Paşanın rəsmini vermiş və eyni adlı məqalə ilə çıxış etmişdir. Türk ədəbi mühitinin Azərbaycana gətirilməsində əhəmiyyətli rol oynamış Əli bəy Hüseynzadənin ümumtürk ədəbi dilini yaratması ideyası jurnalın səhifələrində daha geniş yer almışdır. Türkcülük dərginin başlıca qayəsi olmuşdur.

Jurnalda məqalələrlə çıxış edən müəlliflərdən biri Əhməd Kamal olmuşdur. O, təkcə məqalə yazmaqla kifayətlənməmiş, Bakıda ədəbi mühitə daxil olaraq onun bir parçasına çevrilmiş, ardıcıl olaraq Əli bəy Hüseynzadənin mövqeyini müdafiə etmişdir. Əhməd Kamal İstanbulda anadan olmuş, təhsilini burdakı "Darüş-şəfəq" məktəbində almış və bitirdikdən sonra orada qalaraq müəllimlik etmişdir. Eyni zamanda İstanbuldakı "Sərvəti-fünun" və "Sabah" qəzetlərinə məqalələr yazmışdır. Bir müddət Misirdə yaşayıb-yaradaraq burada "Doğru söz" adlı qəzet dərc etdirmişdir. Lakin həm Türkiyədə, həm də Misirdə baş verən hadisələrə açıq tənqidi baxışları onun əleyhinə çevrilmiş və bu ölkələri tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Belə olduqda Əli bəy Hüseynzadə onu Bakıya dəvət etmişdir. Bakıya gələn Əhməd Kamal 1906-1911-ci illərdə "Səadət" və Balaxanıdakı "Nəşri-maarif" məktəblərində müdir, müəllim işləmiş və şeirlər yazmışdır. Onun məqalə və şeirləri dərc edilmişdir. Məqalələrində milli vətənpərvərlik, tərəqqi və türkçülük motivlərinə geniş yer vermişdir. Əli bəy Hüseynzadə məcmuədəki müəllifliyinə önəm verdiyi üçün Əhməd Kamal haqqında "İdarə" ləqəbi ilə "Yeni qələm yoldaşımız" adlı məqalə çap etmiş, fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir [43, s.4].

Əhməd Kamal Bakıda ən fəal türk müəlliflərindən biri olmuşdur. Fikirləri Əli bəy Hüseynzadənin baxışları ilə üst-üstə düşdüyü üçün əsasən bu jurnalda çıxış etmiş, bağlandıqdan sonra isə müxtəlif məcmuələrdə, o cümlədən "Yeni Füyuzat"da şeir və məqalələrini dərc etdirmişdir. Hətta Əli bəy Hüseynzadə Bakıdan getdikdən sonra o, bir müddət burada qalmışdır. Əhməd Kamalın poetik yaradıcılığı əsasən romantik, fəlsəfi səpkidə olmuş, bir neçə mənəli, qanadlı ifadələrdən geniş istifadə etmişdir. Şairin "Fəlsəfəyi-pərişan" şeiri Bakı ədəbi mühitində haqqında ən çox danışılanlardan olmuşdur:

"Vurduqca yıkdı beynimi əsvaci-iztirab...

Bən danəyim, zaman oldu bir asiyab!

Bir qəlb heç müəmmər olurmuş görür ikən;

Düşmən xərab, dust xərab və zaman xərab!

İnsanə bir kitab deniyor, bən də öyləyim;

Lakin yabançıdır mənə də məndəki kitab!.." [24, s.6].

Məqalələrində inkişafa, tərəqqiyə çağırış edən şairin dili Əli bəy Hüseynzadənin dili kimi mürəkkəb olduğu üçün bir çox hallarda tənqiddə məruz qalmışdır. O, Balaxanıda məktəbdə işləyərkən böyük Azərbaycan satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirlə tanış olmuşdur. Lakin onların arasında müəyyən ixtilaf yaranmışdır. İsa Həbibbəyli bu iki şairin münasibətləri haqqında yazır ki, Əhməd Kamal Balaxanı məktəbində müdir olarkən Mirzə Ələkbər Sabir də orada çalışmış və arasında ixtilaf yaranmışdır. Mollanəsrəddinçilər onun Mirzə Ələkbər Sabirə qarşı münasibətinə qəti haqq qazandırmamışlar. Lakin digər məsələlərdə Əhməd Kamala təcrübəli müəllim, məşhur ədib və vətənpərvər kimi ehtiram göstərmişlər [33, s.437].

"Füyuzat" məcmuəsində yaradıcılığına geniş yer verilən şairlərdən biri də Kiprli Əhməd Raiq idi. Jurnalda onun bir neçə mənsur şeiri, publisistik yazıları və tərcümələri dərc edilmişdir. Bu əsərlərində o, türk xalqlarının həmrəyliyi, tərbiyə və ortaq ədəbi dil kimi problemlərini qaldırmışdır. Əli bəy Hüseynzadə kimi onun da əsərlərində qabartdığı və həlli vacib olan məsələlər arasında dilin saflığı başlıca yer tutmuşdur. Şairin Azərbaycan ədəbi mühitinə ən böyük xidməti mənsur şeir yaradıcılığını zənginləşdirməsi olmuşdur. Bu şeirlərində hadisənin lirik təsviri, ahəngdarlıq və ritm yaradan təkrirləri, eləcə də bədii təsvir vasitələrində hissiyyatlara üstünlük verməsi mənsur şeir janrının yeni, orijinal nümunələrini yaratmasına gətirmişdir. O, "Vətəni cüda" mənsur şeirində vətən həsrətilə yaşayan lirik qəhrəmanın obrazını sənətkarlıqla yaratmışdır. Şairin Azərbaycan ədəbi mühitindəki, o cümlədən "Füyuzat"dakı fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Hüseyn Həşimli yazır ki, Əhməd Raiq məşhur türk şairlərinin əsərlərinin Azərbaycan oxucusuna çatdırılmasında da müəyyən işlər görmüşdür. O, Tofiq Fikrətin şeirlərini nəsrə çevirmişdir [35, s.33].

Azərbaycan ədəbi mühitində əsərləri ilə tanınan türk yazarlarından Mahmud Əkrəm Rəcəzadə və Abdullah Cövdətin də əsərləri Bakıda nəşr edilmiş, yaradıcılıqları haqqında müəyyən müzakirələr aparılmışdır. Abdullah Cövdət hələ tələbə ikən Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə təhsil almış və dost olmuşlar. Abdullah Cövdət Avropaya getmişdir. Əli bəy Hüseynzadə Bakıda olarkən ona məktublar göndərmişdir. Bir müddət Avropada və Afrikada yaşayan Abdullah Cövdət ingilis

şairi Vilyam Şekspirin "Hamlet", Fridrix Şillerin "Vilhelm Tel", Corc Bayronun isə "Şilyon məhbusu" kimi əsərlərini türk dilinə tərcümə etmişdir. Onun şeirləri, nəşirlik fəaliyyəti və publisistik məqalələri də olmuşdur. "Füyuzat" dərgisində yazarın bəzi əsərlərindən istifadə olunmuşdur. Lakin ən maraqlısı budur ki, Əli bəy Hüseynzadə onun yaradıcılığına əhəmiyyət verdiyindən "Füyuzat"da "Abdullah Cövdət" məqaləsi ilə çıxış etmiş və haqqında oxuculara geniş məlumat vermişdir [41, s.56-59].

Rəcəizadə Mahmud Əkrəmin şeirləri Azərbaycanda məşhur olmuş və bəzi mətbuat orqanlarında dərc edilmişdir. Onun Avropa dillərindən etdiyi tərcümələr "Füyuzat"da işıq üzü görmüşdür. Türk romantik poeziyasının görkəmli nümayəndəsinin şeirlərinə Azərbaycanda nəzirlər yazılmışdır. Onun jurnalda dərc edilən "Yad et" şeirinə Abdulla Şaiq eyniadlı şeir yazmışdır. Romantik-sentimental şeirdə şair lirik hisslərini aşağıdakı kimi qələmə almışdır:

*“Vəqta ki, durub şu qəlbi gömmək,
Torpaqda nihan olur vücudim.
Vəqta ki, dolub dəhanimə xak,
Şövqünlə tamam olur sürudim.
Tənha gecələrdə bir xəyalat,
Mənzurun olunca bitəhəyyür,
Yum çeşmini ba kəmali-riqqət,
Bədbəxtliyi eşqim et təsəvvür,
Yad et bəni, qəmli-qəmli yad et!”* [87, s.16-17].

Şairin şeirlərinin XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndələri Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Abbas Səhhətin yaradıcılığına təsiri olmuşdur.

Ötən əsrin ilk onilliyində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri qarşılıqlı şəkildə inkişaf edirdi. Türkiyə şairlərinin əsərləri Azərbaycanda oxunduğu kimi, Azərbaycan şairlərinin də şeirləri Türkiyədə çap olunur və oxunurdu. İstanbulda təhsil alıb vətənə qayıdan Abdulla Sur məqalələrlə yanaşı Türkiyə təəssüratlarını şeirlərində ifadə etməyə çalışmışdır. Yaxud Hüseyn Cavidin şeirlərində Türkiyə həyatı və İstanbul şivəsinin başlıca yer tutması ədəbi mühitləri yaxınlaşdıran amillərdən olmuşdur.

Məhəmməd Hədinin bir müddət Türkiyədə işləməsi və burada müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışaraq şeir və məqalələrini dərc etdirməsi də ortaq ədəbi mühitlərin yaranmasında vacib rol oynamışdır.

Əhməd Cavadın Birinci Dünya müharibəsi illərində Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin xətti ilə Şərqi Anadoluya getməsi, Qarsdan olan qaçqınlara yardım göstərməsi və onlara şeirlər həsr etməsi ədəbiyyatı da bu prosesə qoşmuşdur.

Məlumdur ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində çar Rusiyasının hakimiyyəti altında azərbaycanlılar müstəqil olmasalar da Şərqi Anadoludan gələn qaçqınlara, Azərbaycanda saxlanılan türk hərbi əsirlərinə yardım göstərmişlər. Tarixin o vaxtadək olan heç bir mərhələsində iki xalqın bir-birinə yardım etmək baxımından əlaqələri bu qədər yaxın olmamışdır. Bunu hər şeydən əvvəl, tarixi, ictimai-siyasi, hərbi şərait tələb etmişdir. Azərbaycanlı gənclər Osmanlı torpaqlarında işğalçılar əleyhinə vuruşmuşlar. Çanaqqala savaşında azərbaycanlıların düşməyə qarşı türk qardaşları ilə bərabər döyüşüb qəhrəmancasına həlak olmaları da bunun bariz nümunəsidir.

Romantik şair Məhəmməd Hadi Birinci Dünya müharibəsi illərində bir müddət Osmanlıda yaşamış, məqalə və şeirlər yazmışdır. O, əsərlərində türk dünyasının bu günü və gələcəyi ilə bağlı narahatlıqlarını ifadə etmişdir. Türklərin apardığı mübarizə şəərəfinə Azərbaycanda onlarla əsər yazılmış və Osmanlı torpaqları uğrunda canından keçən insanların bu şücaəti təqdir edilmişdir.

1917-ci ildə Fevral inqilabından sonra yaranmış şəraitdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin baş redaktorluğu ilə "Qardaş köməyi" məcmuəsinin çap edilməsi bu əlaqələrin yeni bir mərhələsi olmuşdur. Bu, ilk dəfə olaraq qardaş xalqa edilən mənəvi yardımı təsdiq edən əsas amil olaraq qalır. Topulun üz qabığında rəssam Əzim Əzimzadənin bir rəsmi, şəkilin altında isə aşağıdakı bir bənd şeir verilmişdir:

“Düşüb ormanda zəmxnak ahu,-

Baxışır, zar-zar neçələri;

Yad edərlər məzalimi bəşəri,

Bu da bir şeiri məhzəni digər” [51].

İdeoloji səbəblərdən sovet dövründə məcmuə haqqında Azərbaycanda məlumat verilməmiş və araşdırmalar aparılmamışdır. Yalnız son illərdə Türkiyə

ədəbiyyatşünasları bu məcmuənin varlığı barədə tədqiqatlar apardıqdan sonra Azərbaycanda yenidən nəşr edilmişdir. Məcmuənin dərc edilməsi hər şeydən əvvəl, türklüyün və islamın mərkəzi olan Osmanlıya ən çətin vaxtlarda Azərbaycan xalqının etdiyi iqtisadi və insani yardımların, mənəvi dəstəyinin nümunəsi idi.

Tədqiqatçı Akdes Nimet Kurat "Türkiyə və Rusiya" adlı əsərində belə bir köməyin varlığı barədə yazırdı ki, azərbaycanlıların qurduqları Xeyriyyə Cəmiyyəti Sarıqamış, Qars və Ərzurumda türk-müsəlman qardaşlarına və türk əsirlərinə çox böyük yardımlar etmişdir [234, s.5]. Ancaq müəllif kömək barədə fakt və materiallar əsasında geniş bəhs etməmişdir. Səbəbini bunlara aid materialları tapa bilmədiyində və bu zaman Türkiyə ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin az işıqlandırılmasında görmüşdür. Yalnız Azərbaycan mühacirətinin Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara kimi o dövrün şahidlərinin əsərlərində həmin yardımlar xatırlanmış və yüksək qiymətləndirilmişdir. Manaf Süleymanovun "Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim" kitabında bu barədə qısa məlumat verilmişdir [90, s.154].

Birinci Dünya müharibəsi illərində azərbaycanlıların qurduqları müxtəlif cəmiyyətlər vasitəsilə etdiyi yardımlar haqqında fakt və materiallar tədqiqatçılar tərəfindən üzə çıxarılmış və "Qardaş köməyi" məcmuəsinə həsr edilmiş araşdırmalar aparılmışdır [64, s.370-374]. Bu dəfə öncüllüyü Türkiyə ədəbi mühiti etmişdir. Azərbaycanda fundamental tədqiqatlar aparılmadığı halda Türkiyədə bu barədə onlarla məqalə yazılmışdır. Xüsusilə, Betül Aslanın monoqrafiyasında problem əsaslı şəkildə tədqiq olunmuşdur [141]. Tədqiqatın böyük bir hissəsi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yaradılmasına, Bakıdakı fəaliyyətinə, eləcə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslərə həsr edilmişdir. Monoqrafiyada Azərbaycan ədəbiyyatının, ictimai fikrinin bir çox məsələləri həm Azərbaycandakı, həm də Türkiyədəki arxiv sənədləri əsasında araşdırılmışdır. Müəllif rus-erməni zülmündən əziyyət çəkən türklərə maddi və mənəvi yardım edən Azərbaycan xalqının bu işini dünyada tayı-bərabəri olmayan kömək kimi dəyərləndirmişdir [141, s.7]. Tədqiqatçı Azərbaycan türklərinin Azərbaycanda və bütün Qafqazda "Qardaş köməyi" adı altında başladıkları yardım toplama fəaliyyətlərini, eləcə də işğal bölgəsində qalan yetim türk uşaqlarının bir yerə

yığılması və yerləşdirilməsini, o cümlədən, türk əsirlərinə hər cür köməklik göstərməsini faktların və sənədlərin əsasında araşdırmağa nail olmuş, elmi ümumiləşdirmələr aparmışdır. Müəllifin fikrincə, yaranmış şərait yardımlaşmaya təsir etmişdir. Məlumdur ki, 1908-ci ildə Türkiyədə konstitusiyanın yenidən elan edilməsindən sonra Azərbaycandan bir çox ziyalılar Türkiyəyə getmişlər. Bu proses sonrakı illərdə ictimai-siyasi hadisələrin gedişində daha intensiv xarakter almış, Birinci Dünya müharibəsi illərində qarşılıqlı yardımlaşma ilə nəticələnmişdir. Müharibə ərəfəsində Balkan ölkələrindəki türklərin vəziyyətinin ağır olması, Rusiyadan bir çox erməninin terror təşkilatlarının himayəsində silahlanaraq türklərə qarşı vuruşması cəbhələrin müəyyənlişməsinə gətirib çıxarmışdır. Rusiya imperiyasının zülmü altında yaşayan müsəlmanlar Şərqi Anadoluda müharibədən zərər çəkənlərə kömək etmək üçün müəyyən işlər görmüşlər. Bundan ötrü hər şeydən əvvəl, cəmiyyətlərin yaradılması lazım idi. Bakıda müsəlmanların yardım üçün pul topladıqlarına dair məlumatlar xatirələrdə də qeyd olunmuşdur. Yardım siyahısının ilk sıralarında Hacı Zeynalabdin Tağıyevin adı gəlirdi. Hətta zəngin və məşhur insanların həyat yoldaşları da bu işdə fəal iştirak edir, əllərindən gələn köməyi əsirgəməirdilər. Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Şəmsi Əsədullayev və Əlimərdan bəy Topçubaşovun xanımları yardım kampaniyasına qızillar vermişlər. Araşdırmalar göstərir ki, hətta sadə adamlar da böyük həvəslə maddi yardım göstərməyə hazır olmuşlar. Bunu görən çar Rusiyası Bakıdakı Türkiyə konsulluğunu bağlamaq haqqında göstəriş vermişdir.

Fəxrəddin Ərdoğan qardaş köməyinin göstərilməsində Bakıda həyata keçirilən tədbirlər haqqında sonralar yazırdı ki, şəhərdəki yetimxanaları gəzdim. Burada Ərzurum cəbhəsindən gətirilən min nəfərə qədər uşaq və qadınlara baxılırdı. Hər on uşağın bir xidmətçisi var idi. Cümə günlərində onlara fərqli rənglərdə paltarlar geydirilərək şəhərə gəzməyə çıxarıldı. Oxuma yaşı çatanlar gündə 4 saat oxutdurulurdu, 4 saat da iplik fabriklərinə aparılırdılar. Qutulara doldurulan iplik toplarını uşaqlar səbətlə böyük sandığın yanına aparır, böyüklər də sandığa doldururdular [165, s.121].

Türkiyədə mühacirət həyatı yaşamış Məhəmməd Əli Rəsuloğlu Fəxrəddin Ərdoğanın bu fikrini təsdiq edərək yazır ki, Bakıdakı Türkiyə konsulluğunun binası qarşısında "Hilali-əhmərə"yə yardım etmək üçün Azərbaycan xalqı kütləvi şəkildə toplandı. Bundan qorxan çar hökuməti konsulluğu bağladı [262, s.11].

Ərzurum, Qars və İğdır bölgələrində müharibədən zərər çəkənlərə Azərbaycanın yardımları davam edirdi. Bu yardımlar elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdı ki, ədəbiyyat aləmini də özündə birləşdirmişdi. Həmin işlərin intensiv xarakter alması ortaya "Qardaş köməyi" şüarını çıxarmışdı. Məlumdur ki, 1915-ci ilin əvvəllərində Qafqaz cəbhəsində türklərin məğlubiyyətə uğraması ağır zərbə vurdu. Çar Rusiyası tərəfindən silahlandırılan erməni terror dəstələri türklərə qarşı qətlialmlar törədirdilər. Qars, Ərzurum, Artvin, Van, Ərdahan və digər bölgələrdən gələn xəbərlər qəzetlərdə öz əksini tapırdı. Belə ağır bir vəziyyətdə azərbaycanlılar yardım qrupları yaradaraq Anadolu türkü qardaşlarına kömək əllərini uzadırdılar. Betül Aslanın fikrincə, cəbhədə baş verən hadisələri Bakıdakı qəzetlər mütəmadi olaraq dərc etdiyi üçün cəmiyyətdə narahatlığa səbəb olur və yardım edənlərin sayı artırdı. Bu şüarın yaranması barədə müəllif yazır ki, Novruz bayramı ərəfəsində qəzet sahibləri və yazarları Bakıda Nicat Maarif Cəmiyyətinin binasında iclas çağırdılar. "Qardaş köməyi" adlı qəzetin dərc edilməsi və gələn gəlirin müharibədən əziyyət çəkən müsəlmanlar üçün xərclənməsi barədə qərara gəldilər. Betül Aslanın fikrincə, bununla da ilk dəfə olaraq Azərbaycan türk mətbuatının təmsilçiləri tərəfindən "Qardaş köməyi" şüarı meydana çıxdı [141, s.95].

Betül Aslanın tədqiqatlarından məlum olur ki, 1915-ci ilin martında "Qardaş köməyi" adı ilə bir saydan ibarət qəzet nəşr olunmuş və qəzətdən əldə olunan gəlir müharibədən zərər çəkənlərə sərf edilmişdir. Lakin həmin qəzet müəllifin əlində olmadığı üçün orada hansı yazıların dərc olunması barədə fikir bildirmir [141, s.109]. Bundan iki il sonra eyni adlı məcmuənin nəşr olunmasına qərar verilmişdir. Başlıca məqsəd Birinci Dünya müharibəsindən zərər çəkmiş türk qardaşlarına kömək idi. Həmin məqsəd məcmuənin üz qabığında aşağıdakı ifadələrlə öz əksini tapmışdı. Yazılırdı ki, xeyri müharibədən zərər çəkənlərin faydasına getmək üçün naşirlər tərəfindən nəşr olunmuş siyasi, ədəbi və ictimai bir məcmuədir [51].

Məcmuənin 1917-ci ilin may ayında, yəni Fevral inqilabından sonra dərc edilməsi bəzi məsələlərin açıq şəkildə yazılmasına imkan vermiş, bir çox şeir, məqalə və digər yazılar dərc edilmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadənin Cümhuriyyətə inamla bağlı yazdığı məqaləsində Rusiyadakı inqilabdan söhbət açılırdı. Müəllif rus və türk tarixi haqqında müəyyən məlumatlar verdikdən sonra Rusiyadakı xalqlar içərisində türk və müsəlman xalqlarının çoxluq təşkil etdiyini, gələcəkdə onların Cümhuriyyət qurmalarının vacibliyini yazırdı [88, s.18].

Ömər Faiq Nemanzadənin "Mən kiməm?" məqaləsi məcmuədə dərc edilmişdi. Müəllif insanların milli kimliyini tanımaları məsələsini gündəliyə gətirirdi. Çünki bu zaman milli kimlik məsələsi vacib problemlərdən biri idi. O yazırdı ki, hər kəs öz millətini tanıyıb onun yolunda ağladığı, gözünü kor etdiyi belə bir zamanda biz öz millətimizi sevmək deyil, onun hətta quru adını da bilməyib ortada çaşıb qalmışıq. Çoxdan çürümüş əqidələr və təriqətlər tiryakisinin beynimizə verdiyi sərsəmliklə hərlənib dururuq. Bu vəziyyətdə kim və nədən ötrü çalışacağımız da təbii bilinmir. Əlavə edirdi ki, bilinməyən və bilinmədiyi üçün də sevilməyən bir millət üçün kim dəlidir ki, can yandırsın? [80, s.6].

Müəllif Azərbaycan xalqının milli kimliyini türk olaraq yazır və qardaşlarına sahib çıxmalı olduqlarını bildirərək onlara aşağıdakı kimi səslənirdi: *"Ey pak ürəkli Türk! Bu millətçilik zamanında hər millət öz nüfuzunu artırmaq, o nüfuzla öz nüfuz və qüdrətini böyütmək üçün yüz cür tədbirlər, fədakarlıqlar eyləyir. İnsaf deyil ki, biz hazır əlimizdə olan minlərcə nüfusumuzun – həm də ən gənc və qəvi bir qüvvətin-yardımsızlıqdan bir loxma çörəyin bulunmazlıqlarından tələf olmalarına özümüz bilə-bilə səbəb olalım"* [80, s.7].

Məcmuədə Xəlil İbrahimin "Müharibə və qadınlar", Rəşid Yusifzadənin "Ruhanilərimiz" və digərlərinin məqalələri dərc edilmişdi. Həmin məqalələrdə türk dünyasının birləşməsindən, bir-birinə yardım göstərməsindən, Anadolunun məzlum insanların vəziyyətindən, qaçqınların fəlakətlərindən və onlara kömək edilməsi zərurətindən bəhs olunurdu.

Azərbaycan şairlərinin şeirlərinə də məcmuədə geniş yer verilmişdir. Əli Nəzminin "Arş, iləri!", Yusifzadə Əli Rainin "Qonaqlara", Hüseyn Cavidin "Hərb və

fəlakət" və Əhməd Cavadın "Yazıq" şeirləri dərc edilmişdir. Əli Nəzmi öz şeirində bir zamanlar türk torpaqları olan əraziləri insanların yaşadıkları gözəl torpaqlar kimi təqdim edir, baş verən müharibələr nəticəsində insanların düşdüyü fəlakətlərdən söhbət açır. Şair müharibədən əziyyət çəkən Anadolu insanının acınacaqlı vəziyyətini dilə gətirir və onun türklüyə, İslama yaraşmadığını aşağıdakı kimi ifadə edirdi:

*“Arvad, uşak, hasta, hamı aç yalavaç,
Bir yardım yok, ancak ölüm, ölüm ilaç,
Bu kadınlar, bu çocuklar, bu hastalar,
Bu kimsesiz şikestedil perbesteler.
Dertleri çok, dermanı yok, hem kalbi kan,
Ahir bunlar hep Müslüman, ehl-i Kur’an!
İl bunlara bı-kaydäne bakışır mı?
Bu Türklüğe, İslamlığa yakışır mı?
Düzülemez bu gamlara, acılara,
Acıyorum şu bahtsız bacılara.
Ey Türk oğlu! Ey Müslüman kişileri!
Miskinlere yardım için; Arş İleri!!!”* [51, s.16].

Yusifzadə Əli Rai isə şeirində Anadoludan gələn qaçqınları öz evlərinə gəlmiş əziz qonaq olaraq təsvir edir və gəl qardaşım deyərək onlara qucaq açır.

Əhməd Cavad "Yazıq" şeirində qaçqınların vəziyyətini ürək ağrısı ilə belə ifadə edirdi:

*“Bir kuş okur bize sabah ezanı,
Çağnakda yola, yoldan azanı,
Erenler söyleyen – Allah yazanı,
Duymadan yok olan imana yazık.
Zemzemini derdini dinleyen kardaş;
Ülkende bir gönül yapmaya uğraş!
Açılınca yollar Kabe’ye bir baş,
Bir gönül yapmayan vicdana yazık!*

*Gün batanda sarı bulut sansı,
Söylər, size düşər derdin yansı,
Ey ilin hanımı, kızı, kansı!*

El açmış bacılar düşmana yazık!" [51, s.13].

Bu şeirin tarixi barədə Betül Aslan yazır ki, Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycanın Anadoluya göndərilən yardım heyətlərində, xüsusilə Qarsda fədakarcasına çalışmış Azərbaycanın məşhur şairlərindən Əhməd Cavad da "Yazıq" adlı şeirini Anadolu qaçqınları üçün yazmışdır [141, s.121].

Məcmuədə Azərbaycan şairlərindən Hüseyn Mirzə Camalov, Sabit Manafzadə, Əli Sabur Hüseynzadə, Abdullah Cövdət, Abdulla Şahid, Məhməd Ayaz, Əl-İshaki, Hacı Səlim, Salman Məhməd Əmin oğlu Turxan, Məmməd Səid Ordubadi, Firidun bəy Köçərli, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Mişan, Tağı Şahbazi və digər şair, yazıçıların kiçik şeir, hekayə və məqalələri nəşr edilmişdir. Abdulla Şaiqin "Əşxas" adlı bir pərdəlik dram əsəri də məcmuədə yer almışdır.

Böyük tarixi əhəmiyyət daşıyan məcmuə iki qardaş xalq arasında körpü rolunu oynamışdır. Məcmuə Azərbaycanda Nəzakət Quliyeva-Qafqazlı tərəfindən transliterasiya edilərək Kamal Talıbzadə və Paşa Əlioğlunun redaktorluğu altında 2002-ci ildə nəşr edilmişdir. Daha sonra Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Nazirliyi Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi və Gəncliyə Yardım Fondunun dəstəyi ilə 2012-ci ildə yenidən latın qrafikasında çap olunmuşdur. Məcmuənin məsləhət heyəti Nizami Cəfərov, Salih Polat və Əhməd Tecimdir. Əhməd Tecim məcmuəyə "Ətlə dırnağı ayırmaq olmaz" adlı ön söz yazmışdır. Müəllif burada Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin bütün istiqamətlər üzrə bir-birinə uyğun gəldiyinə və tamamlandığına diqqət çəkmişdir [51, s.5].

Cümhuriyyət dövründə ədəbi mühitlərin sürətlə yaxınlaşması bütün sahələrdə davam etmişdir. Dövlət müstəqilliyinin ədəbi əlaqələrə və tədqiqatlara necə böyük imkanlar yaratması özünü göstərmişdir. Siyasi və hərbi birliyin olması ədəbi həyatda zirvəsinə çatmışdır. Marşların oxunmasında türk şairlərinin şeirlərindən geniş istifadə olunmuşdur. Həmin yardımlaşma Osmanlı və Azərbaycan hərbcilərindən ibarət qurulmuş Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsi ilə nəticələnmişdir.

Bu hadisə ictimai, milli şüura, publisistikaya, şairlərin yaradıcılığına və araşdırmalara böyük təsir göstərmişdir.

Qeyd edilənlər XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi, ədəbi, mədəni əlaqələrin, eyni zamanda mənəvi bağlılığın ən möhkəm şəkildə davam etdiyini və bu baxımdan "Qardaş köməyi" məcmuəsinin böyük rol oynadığını göstərir. İctimai-siyasi sahədəki əlaqələrin ədəbi kontekstdə davamı olan məcmuəyə dair Türkiyədə aparılan tədqiqatlar xüsusi maraq doğurur və əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Bu mərhələ onunla şərtlənirdi ki, dünyada gedən ictimai-siyasi proseslər ədəbi əlaqələrə də öz təsirini göstərmişdir. Ədəbi əlaqələr araşdırmalar üçün imkanlar yaratmışdır. Lakin bu proseslər çox davam edə bilməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu və bolşevik rejiminin qurulması birbaşa əlaqələrin zəifləməsinə, daha sonra kəsilməsinə gətirib çıxarmışdır.

3.3. Azərbaycan romantizmi problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında

Sovet ədəbiyyatşünaslığında romantizm problemlərinə dair aparılan tədqiqatlar birtərəfli olmuş və məsələ bütün mahiyyəti ilə dərinlən araşdırılmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri sovet ədəbiyyatşünaslığının məsələyə ideoloji mövqedən yanaşması olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində baş verən ədəbi proseslər həm də ictimai-siyasi şəraitin təsiri altında getmişdir. Ona görə də həm romantizm, həm də realizm cərəyanları öz mənbəyini baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən və proseslərdən götürürdü. Bu proseslər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Müsəlman Şərqində ilk dəfə olaraq respublika formasında elan edilməsi ilə nəticələndi. Ədəbiyyatda romantik həyəcan, hərbi və milli vətənpərvərlik motivləri daha da gücləndi. Romantizm xalqın arzu və istəklərini ifadə edirdi. Lakin bolşevik işğalından sonra yaranan şərait romantizmin gələcəyi üçün yaxşı heç nə vəd etmirdi. Məsələn, görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid sovet dövründə yaradıcılığını davam etdirsə də yazdığı "Peyğəmbər", "Topal Teymur", "Uçurum", "Səyavuş", "Xəyyam" kimi

əsərləri ədəbi tənqid tərəfindən düzgün başa düşülməmiş və kəskin tənqiddə məruz qalmışdır. Bu dövrdə digər bir sıra şair və yazıçıların əsərlərinin mövzusunun bütünlüklə sovet cəmiyyətinə həsr olunduğu nəzərə alınarsa, onda dramaturqun tənqiddə məruz qalmasının səbəbləri aydın olar. Tədqiqatçıların Hüseyn Cavidin Sibirə sürgün edilməsinin, digər yazıçıların və şairlərin repressiya edilmələrinin səbəblərini burada axtarması da düzgündür. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan romantizmi haqqında ölkədə aparılan tədqiqatlar sovet dövründə ideoloji şərtlər daxilində, sosializm realizmi çərçivəsində yazılır və bəzi həqiqətlərin deyilməsinə imkan verilmirdi. Romantizmin nümayəndələri mütərəqqi və mürtəcə adlandırılaraq iki yerə bölünürdü. Mürtəcə romantiklərə aid olunan şəxslərin əsərləri nəşr edilmir və yaradıcılıqları haqqında tədqiqat işlərinin aparılmasına qadağalar qoyulurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycan romantizmi haqqında Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırmalarının əhəmiyyəti böyük idi.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının üzərində ən çox dayandığı problemlərdən biri Azərbaycan romantizmi və onun nümayəndələrinin yaradıcılığıdır. Qeyd etmək vacibdir ki, türk ədəbiyyatşünasları tənqidi realizm probleminə və nümayəndələrinə romantizm qədər diqqət yetirməmiş və araşdırmamışlar. Bunun başlıca səbəblərindən biri Azərbaycan romantizminin türkçülük və islamçılıq ideyalarını özündə əks etdirməsidir. Romantiklərin təsirləndiyi əsas mənbələrdən biri Türkiyə ədəbiyyatı, digəri isə milli romantizmin bədii düşüncənin sərhədlərini aşması idi. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantizminə Avropa romantizmi ilə yanaşı həm də Türkiyə romantizmi təsir göstərmişdir. Bu səbəbdən də Azərbaycan romantizmi və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılıqları müxtəlif dövrlərdə Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq edilmişdir. Məlumdur ki, 1839-cu ildə Tənzimat fərmanının elanından sonra Türkiyə ədəbi-bədii fikrində canlanma yarandı. Türk ziyalıları fransız romantiklərindən, xüsusilə, Viktor Hüqo yaradıcılığından təsirlənərək bu cərəyana meyil etməyə başladılar. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində türk şairləri Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Əbdülhəq Hamid Tarhan və Məhməd Əmin Yurdaqulun yaradıcılığı ilə türk romantizmi özünün yüksək zirvəsinə çatdı. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycan romantizminin bünövrəsi qoyuldu.

Azərbaycan romantizminin görkəmli tədqiqatçılarından olan Məmməd Cəfər Cəfərov mütərəqqi Qərb romantiklərinin Azərbaycan romantizminə təsirini nəzərdə tutaraq yazırdı ki, vaxtilə fransız utopik sosializm ideyalarından çox təsirlənən Qərb mütərəqqi romantiklərinin ictimai görüşlərindəki kimi Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq və Abbas Səhhətənin yaradıcılığında əks olunmuş müasir cəmiyyət quruluşu, mövcud ictimai münasibətlər əleyhinə olan etirazlar, azad gələcək haqqında utopik arzular ətrafında birləşirdi [20, s.9].

Azərbaycan romantiklərinin Qərb romantizmindən təsirləndikləri şübhəsizdir. Lakin aparılan tədqiqatlar göstərir ki, onlara daha çox türk romantikləri təsir etmişlər. Çünki Azərbaycan romantiklərinin mövzu və problematikasında daha çox orta qdəyrlərin-türkçülüyn, vətənçiliyin, milliliyin, turançılığın, qədim, zəngin qəhrəmanlıq keçmişinin tərənnümü özünü qabarıq şəkildə göstərir. Bu da Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Əbdülhaq Hamid Tarhan və Məhməd Əmin Yurdaqulun yaradıcılığının Azərbaycan poetik mühitində özünəməxsus yer tutması nəticəsində olmuşdur. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bəzi tədqiqatçılarından fikrincə, Məhməd Əmin Yurdaqulun poeziyada başlatdığı türkçülük hərəkatı Azərbaycan romantiklərinin də əsərlərinin başlıca problemlərindən birinə çevrildi. Məhəmməd Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əli Səbur, Əliabbas Müznib, Əhməd Cavad və başqa onlarla romantikin yaradıcılığında vətənçilik, türkçülük motivləri aparıcı yerlərdən birini tutdu [27, s.85].

Azərbaycan romantiklərinin türk romantiklərindən bəhrələnmələri yaradıcılıqlarını daha da genişləndirmişdir. Fikrimizcə, onların əsərləri yalnız mövzu və problematika baxımından deyil, dil etibarilə də Türkiyə ədəbi mühitinə yaxın olmuşdur [61, s.131-135]. Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Hüseyin Cavid və Əliabbas Müznibin yaradıcılığının Türkiyə ədəbi mühitində də eyni dərəcədə tanınması hər iki romantizmin eyni ideyadan qaynaqlandığını göstərir. Yaradıcılığının ilk illərində Hüseyin Cavidin bir müddət Türkiyədə yaşaması, Məhəmməd Hadinin İstanbulda bir neçə qəzətdə müxbirlik etməsi, məqalə və şeirlərini dərc etdirməsi qarşılıqlı yaxınlaşmanın əsas amillərindən biri olmuşdur. Elə ona görə də Azərbaycan romantizmi və onun nümayəndələrinin yaradıcılığı Türkiyə

ədəbiyyatşünaslığında araşdırma obyektlərindən olmuş, haqqında məqalə və tədqiqat işləri yazılmışdır. Məhməd Fuad Köprülü, Yusuf Akçura, Əli Yavuz Akpınar, Ənvər Uzun, Əli Erol və digərlərinin araşdırmalarında Azərbaycan romantizminin xarakteri, şəxsiyyətləri, eləcə də nəzəri problemləri bu və ya digər səviyyədə öyrənilmişdir. Gəldiyimiz qənaətlərdən biri ondan ibarətdir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünasları ilə yanaşı Azərbaycan mühacirətinin görkəmli nümayəndələri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Cəfəroğlu, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqaları romantiklərin yaradıcılığını daha obyektiv mövqedən təhlil etmişlər [67, s.185-190].

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığına dair ilk araşdırma işləri keçən əsrin 20-ci illərində - romantizm nümayəndələrinin bəzilərinin hələ yaşadığı zaman aparılmışdır. O zaman artıq Hüseyn Cavid və Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı epizodik olsa da Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının tədqiqat obyekti olmuşdu. Yeni Azərbaycan ədəbiyyatının yaranmasını Tənzimatla və türk ədəbi mühitinin təsiri ilə əlaqələndirən Məhməd Fuad Köprülü yazırdı ki, "Füyuzat" məcmuəsilə başlayan və bilavasitə yeni Azərbaycan nəzmini yaratmaq xüsusunda böyük müvəffəqiyyət qazanan yeni cərəyan Avropa ədəbiyyatlarının yüksək sənət əsərlərinə bənzəyən yeni Osmanlı ədəbiyyatında tapdı. Əvvəlcə Məhəmməd Hadi, az sonra isə Hüseyn Cavid bu təmayülü müvəffəqiyyətlə təmsil etmişlər [229, s.95].

Tədqiqatçı doğru olaraq Məhəmməd Hadi ilə türk romantikləri arasında oxşar cəhətləri axtarır, onun "Firdovsi ilhamat" şeir məcmuəsində Namiq Kamaldan Əbdülhəq Hamid Tarhan və Tofiq Fikrətə qədər böyük Osmanlı şairlərini olduqca müvəffəqiyyətlə təqlid etdiyini göstərməklə yanaşı əsərlərindəki coşqun və səmimi lirizmi təqdir edir.

Məhməd Fuad Köprülü romantizmin digər görkəmli nümayəndəsi Hüseyn Cavidin də yaradıcılığını araşdıraraq onu bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının ən qüdrətli sənətkarı hesab edir. Hüseyn Cavidin həyatına, 1905-1909-cu illər arasında İstanbulda yaşamasına dair məlumat verən ədəbiyyatşünas onun Azərbaycan ədəbiyyatında ilk mənzum pyes yazması, səhnədə İstanbul türkcəsindən istifadə etməsi, təmiz və sadə bir üsluba malik olması kimi keyfiyyətləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqeyi yüksək qiymətləndirir, Türkiyə ədəbiyyatının onun

yaradıcılığına təsirini də nəzərdən qaçırmır. O, İstanbulda yaşayan və məmləkətinə döndükdən sonra müəllimlik fəaliyyətinə davam edən şairin Əbdülhəq Hamid Tarhanın güclü təsiri altında qalmaqla yanaşı birbaşa Tofiq Fikrətin təqlidçisi və təqibçisi olduğunu bildirir. Yazır ki, “Keçmiş günlər” və “Bahar şəbnəmləri” adlı kiçik şeir məcmuəsi ilə yanaşı “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Peyğəmbər”, “Uçurum” və “İblis” mənzum pyeslərini də yazan Hüseyn Cavidə tək cə dil baxımından deyil, fikir və sənət baxımından da Əbdülhəq Hamid Tarhan və Tofiq Fikrət təsir etmişdir [229, s.96].

Tədqiqatçı milli bədii düşüncənin və türkcülüyün nümayəndələri olaraq Abbas Səhhət, Əliabbas Müznib, Əhməd Cavadın da yaradıcılığını xüsusi vurğulayır, Abdulla Şaiqi Füyuzat cərəyanını yaymaqda böyük xidməti olan şair kimi təqdim edir.

Bununla belə, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycan romantizmi, onun inkişaf mərhələləri və xüsusiyyətləri o qədər də geniş araşdırma obyektinə olmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri romantizmin Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yerin bütün mahiyyəti ilə dərinləndirilməməsi, digər bir səbəbi isə romantizmin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatdan kənarda qalması idi. Bütün bunlar romantizm probleminin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiqatını bir qədər gecikdirmişdir. Yalnız ötən əsrin 70-ci illərindən sonra Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan romantizminin problemləri və şəxsiyyətləri haqqında tədqiqatlar meydana gəlmişdir. Bu istiqamətdə aparılan araşdırmaların sayı və keyfiyyəti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra daha da artmışdır.

Müasir Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında aparılan tədqiqatlar arasında XX əsrin Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Hüseyn Cavid və Abdulla Şaiqin yaradıcılığı başlıca yer tutur. Əli Erol, Ənvər Uzun və digərlərinin tədqiqatlarında həm romantizm, həm də romantizmin görkəmli nümayəndələri Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadinin əsərlərinin tədqiqatına geniş yer verilmişdir. Türkiyə tədqiqatçılarının müasir mərhələdə bir əsr əvvəlki Azərbaycan romantizminin problemlərinə marağı hər şeydən əvvəl, onun

konseptual mahiyyətindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən türk romantizmindən faydalanması ilə bağlı olmuşdur.

Ədəbiyyatşünas Əli Erolun monoqrafiyasında romantizm cərəyanı bütün istiqamətlər üzrə tədqiq edilmişdir [170]. Monoqrafiyada Azərbaycan romantizmini yetişdirən sosial, iqtisadi, siyasi və mədəni hadisələrin araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Bununla tədqiqatçı romantizmin mənbələrini üzə çıxarmağa çalışmışdır. Doğrudan da, Azərbaycan romantizmini yaradan səbəbləri dərinlən öyrənmədən onun inkişaf yolunu və xüsusiyyətlərini obyektiv şəkildə araşdırmaq çətindir. Tədqiqatçı romantizmə dair Türkiyədə və Azərbaycanda aparılmış araşdırmalara da nəzər yetirmişdir. Yeri gəldikcə Azərbaycan tədqiqatçılarından Məmməd Cəfər Cəfərov, Kamran Əliyev, Türkiyə tədqiqatçılarından isə Rəşid Arat, Əli Yavuz Akpınar və digərlərinin əsərlərinə istinadlar etmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları Əli Erolun monoqrafiyası üçün əsas mənbə olmuşdur. Monoqrafiyanın başlıca müddəaları Azərbaycanda romantizm haqqında aparılan tədqiqatların tezis və nəticələri ilə yaxınlıq təşkil edir. Aydın ki, ədəbiyyatda hər hansı bir cərəyanın yaranmasını konkret olaraq hər hansı bir il və ya tarixlə bağlamaq düzgün deyildir. Bununla belə, Azərbaycan romantizmini yetişdirən ədəbi-mədəni hadisələrə ictimai-siyasi həyatda baş verən proseslər baxımından yanaşmaq doğrudur. Çar Rusiyasının işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan milli, ədəbi-bədii fikrinin də istiqaməti dəyişmiş, ədəbiyyatda yeni forma və janrlar meydana gəlməyə başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində Bakıda neft sənayesinin inkişafı ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi hərəkatı daha da gücləndirmiş və yeni ədəbi meyillər yaranmışdır. Realizm və maarifçi realizmlə yanaşı romantizm cərəyanının yaranması hər şeydən əvvəl, yeni ictimai-siyasi düşüncə və özünüifadədən irəli gəlirdi. Məhz bu fikir ayrılıqlarına görə "Molla Nəsrəddin"lə birgə "Füyuzat" məcmuəsinin də nəşr edilməsi eyni zamanda realizm və romantizm platformasının bədii fikrin qoşa qanadı kimi özünü göstərir. Əli Erolun fikrincə, Azərbaycan romantizmi Qərb və Türkiyə romantizminin təsiri altında yaranmışdır. Bununla bağlı olaraq yazır ki, 1905-1917-ci illərdə Qərb təsiri altına keçən Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusilə dil və üslub baxımından fərqli bir təmayül olaraq yaranan

başqa bir istiqamət romantizmdir. O, sosial, fəlsəfi, siyasi, əxlaqi, didaktik və lirik şeirləri ilə Rusiya və Türkiyənin təsiri altında formalaşan Azərbaycan romantik şeirini ortaya qoyan üslub və tərz anlayışları etibarilə mürtəcə və mütərəqqi olmaq üzrə iki istiqamətdə tədqiq etmiş, sənət baxımından realistlərə yaxın olan mütərəqqi romantikləri, romantik üslubunda yazan qrup olaraq qiymətləndirmişdir [170, s.54].

Əli Erol romantizm cərəyanının nümayəndələri olan Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və digərlərinin yaradıcılığını bu baxımdan təhlil edərək müəyyən qənaətlərə gəlmişdir. Məhəmməd Hadinin İstanbula gedərək orada “Tənin” qəzetində çalışması, “Sərvəti-fünun”, “Rübab”, “Şehbal” kimi qəzetlərdə məqalələr dərc etdirməsi, Selanikə sürgün edilməsi, daha sonra Bakıya gələrək buradan Karpat cəbhəsinə göndərilməsi və 1918-ci ildə yenidən vətənə dönməsi faktlarını vurğulamışdır. O, Məhəmməd Hadinin 1920-ci ildə yoxsulluq içində Gəncədə öldüyünü qeyd etsə də bunun necə və hansı şəraitdə olduğunu yazmır. Məlumdur ki, Məhəmməd Hadinin uzun müddət hansı şəraitdə vəfat etməsi ilə bağlı məlumatlar mövcud olmamışdır. Hətta qəbrinin harada olması da bilinmirdi. Yalnız XX əsrin 70-ci illərində görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əzizağa Mirəhmədovun araşdırmaları nəticəsində yaşlı nəslin nümayəndələrinin şahidliyi ilə şairin qəbrinin yerini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. O, Məhəmməd Hadi haqqında böyük monoqrafiya yazmışdır [57].

Məhəmməd Hadi yaradıcılığında islamçılıq və türkçülük ideologiyasının başlıca yer tutduğunu nəzərə çatdıran Əli Erol ona Rəcaizadə Mahmud Əkrəm, Abdullah Cövdət, Namiq Kamal, Əli Suavi, İbrahim Şinasi, Tofiq Fikrət kimi türk şair və yazıçıların təsirinin, hətta şairin onlara ithaf etdiyi şeirlərinin olduğu fikrini də qeyd etmişdir. Bu fikirdəki yenilik tədqiqatçının Osmanlı mütəfəkkiri və yazarı, türkçülük fikrinin ilk gerçəkləşdiricisi, Sultan II Əbdülhəmidə qarşı uğursuz çevriliş cəhdi edən Əli Suavinin adını çəkməsidir. Məhəmməd Hadi yaradıcılığında başlıca yer tutan millilik, türkçülük problemləri Əli Suavinin də yaradıcılığının ana xətlərindəndir. Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında hələ də Məhəmməd Hadinin Əli Suavi yaradıcılığına münasibəti haqqında fikir söylənməmişdir. Əli Erol bu

barədə mülahizələrini yazsa da fakt göstərmir. Romantizmin digər nümayəndələrinin yaradıcılığı haqqında da tədqiqatçı məlum faktları təkrar edir.

Əli Erolun romantizmə dair araşdırmalarında realizm-romantizm əlaqələri ilə yanaşı romantizmin nəzəri məsələləri də başlıca yer tutur. Onun fikrincə, romantizm üslub və hadisələri təsvir baxımından realizmdən fərqlənsə də hərəkət nöqtəsi və hədəfləri etibari ilə realizmlə yaxınlıq təşkil edir. Avropa və Türkiyə romantizminin yaranmasına və inkişaf xüsusiyyətlərinə nəzəri yanaşmaları olan tədqiqatçı bu təmayülü sosial təbiətinə və siyasi inkişafına görə fərqləndirir. Onun baxışına görə, Azərbaycan romantizmini digərlərindən fərqləndirən ən vacib xüsusiyyət romantik şair və yazıçıların realizmə meyil etmələridir. İngiltərədən başlayaraq Almaniya və nəhayət, Fransadakı təmsilçiləri ilə zirvəyə çatan Avropa romantizmi insanın daxili aləminə xitab etməsilə artıq yeni bir cərəyana - realizmə zəmin hazırlayarkən Azərbaycan romantizmi realizm ilə birlikdə və hətta geniş mənada ondan faydalanaraq inkişaf etmişdir [170, s.62-63].

Tədqiqatçının fikirlərində həqiqət ondan ibarətdir ki, bu dövrdə realizm və romantizm bir yerdə inkişaf etmişdir. Hətta bir romantikin hər hansı əsərində həm romantizm, həm də realizm ünsürləri paralel olmuşdur. Məsələn, Abdulla Şaiqin “Məktub yetişmədi” əsərində həm realizm, həm də romantizm ünsürlərinin bərabər səviyyədə mövcudluğu bu fikrə haqq qazandırır. Məsələ ondadır ki, Məmməd Cəfər Cəfərovun romantizmə dair apardığı fundamental tədqiqatlara qədər Abdulla Şaiq daha çox realist yazıçı olaraq təqdim olunurdu. Bunun başlıca səbəbi sosializm realizminin realizmə müsbət yanaşması, romantizmin isə əleyhinə olması idi. Romantizmin nümayəndələrindən sağ qalan yalnız Abdulla Şaiq olduğu üçün tədqiqatçılar onu repressiyadan uzaq tutmaq, yaxud mürtəce romantiklərə qatmamaq üçün yaradıcılığının realizm meyilləri üzərində dayanmağı lazım bildilər. Ona görə də tədqiqatçı romantiklər arasında Məhəmməd Hadini ayıraraq onun tamamilə romantik bir üslub çərçivəsində yazdığı fikrini müdafiə edir. Həmin mövqə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bu və ya digər şəkildə təsdiqini tapmışdır. Məhəmməd Hadi yaradıcılığını fundamental şəkildə araşdıran Əziz Mirəhmədov həmin fərqlilik barədə yazır ki, şairin həyatı da, sənəti də bütün varlığı ilə

yoğrulmuşdur. Onun lirik qəhrəmanı romantik aləmdə yaşayır. Bu lirik qəhrəmanın həyata münasibəti də, idrakı, düşüncə tərzı, əhvalı ruhiyyəsi, dili, üslubu da – hamısı romantik mahiyyətdə, məzmununda və ahəngdədir. Dərin təfəkkür, qanadlı xəyal, arzu, həsrət və intizar onun bariz mənəvi keyfiyyətləridir [57, s.58].

Fikrimizcə, bütövlükdə romantizm nümayəndələrinin yaradıcılığında realist ünsürlər olduğu kimi, realistlərin də yaradıcılığında romantizm ünsürləri yox deyildir. Hətta ən kəskin tənqidi realistlərin yaradıcılığında belə romantizm çalarlarını tapmaq, onu bu mövqedən təhlil etmək mümkündür. Məsələn, Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığında bir çox şeirlərin, o cümlədən “Neylərdin ilahi”, “Adətimiz daş idi dəva günü”, “Mən belə əsrarı qana bilmirəm” və sairələrinin sırf romantizm kontekstində yazılması, bir çox şeirlərində isə romantizm və realizm ünsürlərinin paralel, bərabər səviyyədə olması onu göstərir ki, bu cərəyanlar eyni mənəbdən qaynaqlandığından, eyni mövzu və problematikanı təsvir etdiyindən bir-biri ilə sıx şəkildə əlaqəlidir.

Əli Erolun tədqiqatının üstün cəhətlərindən biri də budur ki, müəllif Əhməd Cavadı ilk dəfə olaraq romantizm cərəyanına aid edir. İndiyədək bu barədə bəzi fikirlər olsa da elmi əsaslandırılmalar yox idi. Əli Erol isə Əhməd Cavadı romantizm cərəyanının gənc nümayəndəsi olaraq təhlilə cəlb etmişdir. Fikrimizcə, burada həqiqət vardır. Çünki şairin yaradıcılığının əvvəlki mərhələsi onun bir müddət bu cərəyanın nümayəndəsi olduğunu təsdiqləyir. Bununla belə, tədqiqatçı bəzən Azərbaycan romantizmşünaslarının fikirlərinin təsiri altında qalmış, sovet dövrü ədəbiyyatşünaslığının romantizmə dair səhvlərini təkrarlamışdır. Bu baxımdan Əli Erolun Azərbaycan ədəbiyyatında romantizmin sərhədlərini sovet ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi 1905-1917-ci illər kimi götürməsi fikrimizcə, yanlışdır. Tədqiqatçı bu qənaətlərində əsasən tanınmış ədəbiyyatşünas alim Kamran Əliyevin aşağıdakı fikirlərinə istinad edərək yazır ki, Əliyevin də ifadə etdiyi kimi ədəbiyyat ilə yaşanan sosial-siyasi proseslər arasındakı bu əlaqələr illərlə aparılacaq dövrün təsnif çalışmalarına da təsir edəcək və adlandırmada daha çox 1901-1917 məşrutə dövrü ədəbiyyatı, Azərbaycan inqilablar dövründə, İncilabi demokratik

ədəbiyyat, Böyük Oktyabr Sosialist inqilabı və Azərbaycan sovet ədəbiyyatı, Sosialist inqilabı ərəfəsində ədəbiyyat kimi dövrün siyasi mühitini başlıqlar seçəcəkdir [170].

Nəzərə almaq lazımdır ki, Kamran Əliyevin monoqrafiyası XX əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində sovet rejimi, sərt senzura şəraitində, kommunist ideologiyasının hökm sürdüyü bir zamanda yazılmışdır. Ölkədə tədqiqatçıların fərqli yazmalarına və əsərlərinin çapına icazə verilmirdi. Lakin bundan təxminən 30 il sonra başqa bir kontekstdə və zamanda yazılan Əli Erolun bu monoqrafiyasında romantizm problemi demək olar, eyni cür təhlil edilmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycan romantizmini araşdırarkən sosializm realizminin təsiri ilə yazılmış əsərlərdən kənara çıxıb bilməmişdir. Ona görə ki, birincisi, romantizm cərəyan olaraq tədricən yaranmışdır və eyni ilə də bədii düşüncənin sərhədlərini tərk etmişdir. İkincisi, romantizmin təşəkkülü olaraq göstərilən bu tarixlər onun sərhədlərini müəyyənləşdirmədiyi kimi gerçəkliyi də tam əks etdirmir. Çünki hər hansı bir ədəbi cərəyan proses olduğundan konkret bir tarixi hadisə ilə meydana çıxmır və ya sona çatmır. Onun yaranmasına cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi proseslər güclü təsir göstərir və ilk əsərlər yaranır. Hansı cərəyana mənsub olmasından aslı olmayaraq yazılan şeir, hekayə, dram əsərlərdə başlıca ideyalar həyatdan götürülür. 1905-1907-ci illər tarixlərinin kitabın adında da öz əksini tapması müəllifin Azərbaycan romantizm cərəyanına sovet ədəbiyyatşünaslığı kontekstindən yanaşdığını göstərir. Halbuki, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında romantizm cərəyanı yeni kontekstdə araşdırılmışdır.

Əli Erol başqa tədqiqatında yazır ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi prosesə istiqamət verən iki vacib cərəyandan biri romantizm olmuşdur [167, s.51]. O, digər bir araşdırmasında isə qeyd edir ki, realizm təmsilçilərindən Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar kimi şəxslər xalq dili ilə xalqçı mövqe ortaya qoyarkən, romantizmin təmsilçilərindən Məhəmməd Hadi başda olmaqla Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Abbas Səhhət kimi şəxslər nisbətən qapalı dil və üslubla meyil göstərmişlər [172, s.418].

Əli Erolun araşdırmaları yalnız romantizm cərəyanı ilə məhdudlaşmamışdır. O, Azərbaycan satirik poeziyanın banisi Mirzə Ələkbər Sabirin həyat və yaradıcılığını

da təhlil etmişdir. Tədqiqatçının monoqrafiyasında “Hophopnamə”də sosial tənqid məsələləri araşdırılmışdır [171]. Belə yanaşma böyük satirikin tənqid hədəfinin məzmununu doğru ifadə edir. Ona görə ki, uzun müddət şairin yaradıcılığı sosializm realizmi ədəbiyyatşünaslığında ideoloji baxımdan öyrənilmiş, onun sosial mahiyyətinin açılmasına imkan verilməmişdir. Araşdırmada Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığına sosial baxımdan yanaşılması dahi şairin yaradıcılığını yeni nəsle tanıtmaya baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı satiraların tənqid hədəflərini düzgün müəyyənləşdirmiş və onun sosial məzmununu açmağa nail olmuşdur. Şairin İran və Türkiyə haqqında yazdığı satirik şeirlərini təhlil edən Əli Erol belə bir qənaətə gəlir ki, Mirzə Ələkbər Sabirin İran, Osmanlı, çar Rusiyası və azadlıq mübarizəsində ölkəni ən çox yüksəltməyə çalışdığı hüriyyət və məşrutə anlayışları şeirlərindəki siyasi tənqidin əsas mənbəyini təşkil edir. Həmin tənqidin hədəfində antidemokratik yanaşmaları ilə xalqına qan udduran idarəçilik sistemi, bürokratiya, idarəçi təbəqə və öz ifadəsilə millət vəkilləri, vəkillər vardır [171, s.70].

Əli Erolun Abdulla Şaiqin həyatı və yaradıcılığında bəhs edən kitabında romantizmin bu görkəmli nümayəndəsinin sənətkarlığı, eləcə də həmin cərəyanın keçdiyi yol təhlil edilmişdir [169]. Məlumdur ki, Abdulla Şaiq üç dövrdə – həm çarizm, həm Cümhuriyyət, həm də sovet dövründə yaşamışdır. Yaradıcılığında tək cəhət mövzu və problem baxımından deyil, eyni zamanda bir neçə ədəbi metoddan istifadə etmişdir. Bununla belə, Abdulla Şaiq ədəbiyyat tarixində əsasən romantizm nümayəndəsi kimi qalmış, əsərləri də bu baxımdan tədqiqata cəlb edilmişdir. Onun Cümhuriyyət dövründə olan turançı, türkçü fikirləri bolşeviklərin hakimiyyətə gəlişi ilə sosializm realizminə doğru meyil etmişdir. Abdulla Şaiq həm də o sənətkarlardandır ki, XX əsrin əvvəllərində mollanəsrəddinçi və füyuzatçı təmayülün hər ikisi ilə eyni məsafədə dayanmışdır. İki fərqli cərəyanla münasibətləri qoruyub saxlamaq Abdulla Şaiqə müyəssər olmuşdur. Əli Erolun fikrincə, bir müddət bu münasibətləri qoruyub saxlayan Abdulla Şaiq getdikcə “Molla Nəsrəddin” jurnalına meyillənmişdir. Bununla əlaqədar olaraq yazır ki, Abdulla Şaiq bütün bu gedişata bağlı qalaraq yavaş-yavaş Molla Nəsrəddinə meyillənmiş və məcmuənin yazıçı qrupu ilə əlaqələr qurmuşdur. Şair həmin məqsədlə Azərbaycan ədəbiyyatının yenilikçi

qolunun təmsilçiləri olan Firidun bəy Köçərli, Abbas Səhhət, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Sur kimi yazıçı və müəllimlərlə tanış olaraq onlarla ədəbi fikir mübadilələri aparmışdır.

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Abdulla Şaiq şair, yazıçı, ziyalı olaraq həm füyuzatçılarla, həm mollaəsrəddinçilərlə əlaqə saxladığı kimi, həm də onlarla çox yaxşı münasibətləri var idi. Ancaq bu, heç də onun mollaəsrəddinçilərə meyil etməsi anlamına gəlməməlidir. Fikrimizcə, Əli Erol burada müəyyən yanlışığa yol verir. Çünki Abdulla Şaiqin şəxsi münasibətləri ilə yaradıcılıq münasibətlərində fərq yox idi. O, bir ziyalı kimi həm realistlərlə, həm də maarifçi realistlərlə yaxşı münasibətdə ola bilərdi. Ancaq məlumdur ki, Abdulla Şaiq heç vaxt mollaəsrəddinçilərin üslubunda əsər yazmamışdır. Hətta mövzu və problematikası da onlarla əlaqəli deyildir. Bu, Abdulla Şaiqi mollaəsrəddinçilərdən ayıran əsas amillərdən biridir. Çünki Abdulla Şaiq ruh və üslub, eləcə də mövzu və problematika baxımından füyuzatçılara daha yaxın idi və sona qədər yaradıcılığında bəzi istisnalar olmaqla bu ruhu qoruyub saxlamışdır. “Füyuzat”ın mövcudluğunun cəmi bir il çəkdiyi nəzərə alınarsa, onda Abdulla Şaiqi bu iki mətbuat orqanı arasında qarşı-qarşıya qoymaq düzgün deyildir. Bu amili nəzərdə tutan tədqiqatçı belə bir doğru qənaətə gəlir ki, Abdulla Şaiq ədəbi anlayış və dünyagörüşü etibarilə "Molla Nəsrəddin"ə daha yaxın bir təəssürat bağışlasa da heç vaxt tam olaraq bu məcmuələrin daimi heyəti arasında olmamışdır [170, s.14].

Abdulla Şaiq yaradıcılığının əsas xüsusiyyəti olaraq realizm və romantizm meyillərini Əli Erolun araşdırmasında da müəyyən bir qanunauyğunluq vardır. Çünki şairin yaradıcılığı demək olar ki, bu iki “izm”in birləşməsindən ibarətdir. Doğrudur, yazıçının sovet dövründə yazdığı “Araz” romanında sosializm realizmi meyilləri vardır. Lakin bu dövrün zaman etibarilə böyük olmasına baxmayaraq, onun sosializm realizmi mövqeyindən yazdığı əsərləri çox azdır. Abdulla Şaiq yaradıcılığında romantizm və realizm vəhdət təşkil edir.

Əli Erol təhlilində Abdulla Şaiqin milli tərbiyəyə həsr etdiyi əsərlərə, türkçülük və turançılıq şeirlərinə daha çox üstünlük vermişdir. Məsələn, Abdulla Şaiq hələ

1909-cu ildə yazdığı “Layla” şeirindəki aşağıdakı misraları daha sonralar türkçülük və turançılıq istiqamətində inkişaf etmişdir:

*“Türk oğlusan, əcdadın ulu, şanlı, sərrafraz,
Doğma vətənidir başı qovğalı bu Qafqaz!”* [91, s.45].

Tədqiqatçının araşdırmaları bəzi həqiqətləri də üzə çıxarır. Belə ki, Abdulla Şaiqin Cümhuriyyət dövründə və ondan əvvəl yazdığı bir çox əsərləri məhz milli ruhuna, türkçülüynə görə sovet dövründə dərc edilən əsərlərinə daxil edilməmişdir. Məsələn, onun 1918-ci ilin əvvəllərində yazdığı “Vətənin yanıq səsi” adlı şeiri də həmin nəşrlərdən kənar qalmışdır. Şeirin ilk bölümündə deyilir:

*“Yürüyürdü sarsılmaz Altın ordu,
Yürüyürdü ləkəsiz bayrağıyla
Yürüyürdü günəşə, şərqə doğru,
Altın oxu toppuzu mizrağıyla.
Yürüyürdü çarpınan bir ürəklə,
Ün, şan, zəfər arxasına düşərək.
Yürüyürdü o bükülməz biləklə
“Altın ordu” türküsü söyləyərək.
Əylirdi qarşısında sərt dağlar,
Düzən verdi onlar üçün dağ, dərə”* [91, s.49].

Əli Erol Abdulla Şaiqin həm bu, həm də “İntizar qarşısında”, Türk Ədəmi Mərkəziyyət Firqəsi Müsavata ithafən yazılmış “Marş”, “Yeni ay doğarkən”, “Arazdan Turana” və türkçülüynü əks etdirən onlarla digər şeirlərinin onun "Seçilmiş əsərləri"yə daxil edilməməsinin səbəblərini mövcud kommunist ideologiyasında görməkdə tamamilə haqlıdır. O, Abdulla Şaiqin oğlu akademik Kamal Talıbzadəyə istinadən əsərlərinin üçüncü cildinə daxil edilən “Novruz” məqaləsini guya türklərin Oktyabr bayramından başqa bayramlarının olmamasına görə çıxarıldığı faktına diqqət yetirir. Tədqiqatçının yazdığına görə, Kamal Talıbzadənin bununla bağlı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin ideoloji şöbəsinə məktub yazmasına baxmayaraq, məqaləni çap etdirmək mümkün olmamışdır [169, s.67].

Abdulla Şaiqin Müsavata həsr etdiyi “Marş” şeirini milli düşüncəni əks etdirmək və sənətkarlıq baxımından təqdir edən Əli Erol yenə də şairin oğlu Kamal Talıbzadəyə istinadən belə yazır ki, Abdulla Şaiqin Müsavatla bağlı düşüncələri ilə əlaqədar olaraq akademik Kamal Talıbzadə ilə Bakıdakı görüşmələrimizdə onun əslində Müsavatın əsl üzvlərindən olduğunu, ancaq sonrakı illərdə bunu gizlətməyə məcbur olduğunu öyrəndik. Abdulla Şaiqin əvvəlki illərdə kitabxanasındakı bir çox materialları yandıрмаğa məcbur olduğunu nəzər alsaq, onun Müsavat ilə ixtilaf halında olduğu ilə bağlı söhbətlərin sovet dövründəki inkarçı anlayışın bir məhsulu olduğu qənaətinə gəldik [169, s.73].

Şairin “Yeni ay doğarkən” şeirini təhlil edən Əli Erol milli şüur sahibi olan türk qadını ilə oğlu Yavuz arasında qurulmuş dialoqda müstəqillik, azadlıq rüzgarlarının əsdiyi qənaətinə gəlir. Burada Azərbaycan və Türkiyə topluluqları yeni ayın doğmaqda olduğu rəmzlə, türk millətinin tarixən yaşadığı coğrafi ərazi isə yeddi ulduz bənzətməsi ilə təsvir edilir. Anası ilə arasında olan söhbətdə şeirin qəhrəmanı Yavuz sönük köhnə aya qarşılıq yenicə doğmaqda olan ayın insana hüsur verən aydınlığının səbəbini ondan soruşur:

“Neçin bu ay ruhuma pək uyğun, munis görünür?”

İçim dıxım günəş kimi neçin nura bürünür?”

Neçin bu ay gözümdə bir dilək qədər sevimli?”

O əski ay bunca parlaq, şux baxışlı deyildi

Söylə o ay anacığım, noldu nerə uğradı?” [91, s.55].

Şeirdə Araz və Kür çaylarının timsalında türk topluluqlarının yerləşdiyi coğrafiya təsvir edilmişdir. Abdulla Şaiq yaradıcılığında bu qəbildən olan şeirlər Əli Erol tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Lakin ötən əsrin 20-30-cu illərində belə şeirlərin varlığı onun müəllifinə pantürkçü və panislamçı damğasının vurulmasına səbəb ola bilərdi. Ona görə də həmin şeirlər Sovet İttifaqı dağılana qədər şairin heç bir kitabına daxil edilməmiş, yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycanın romantik şairlərindən Abbas Səhhətin yaradıcılığını da araşdıran Əli Erolun gəldiyi qənaətlər diqqəti cəlb edir. Onun fikincə, “klassik şeir”

anlayışından “yeni şeir”ə keçiddə Abbas Səhhət ilklər arasında yer almışdır [168, s.55-65].

Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən yaradıcılığı tədqiq edilən romantizm cərəyanının nümayəndələrindən biri də Hüseyn Caviddir. Lakin onun haqqında aparılan araşdırmalar o qədər də çox deyildir. Hüseyn Cavidin Türkiyədə məşhur olmasına və İstanbul ləhcəsi ilə yazmasına baxmayaraq, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında yazılanlar azlıq təşkil edir. Amerikada yaşamış Azərbaycan mühaciri Mustafa Haqqı Türkekulun “Hüseyn Cavid” [292], Ənvər Uzunun “Hüseyn Cavid və Türkiyə ədəbiyyatı” [303] tədqiqatları nəzərə alınmazsa, bu araşdırmaların epizodik şəkildə olduğunu demək mümkündür.

Ənvər Uzunun araşdırmalarında Hüseyn Cavidin əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı kontekstində təhlil edilmişdir. O, Hüseyn Cavid romantizmində bəşəri kədər ideyasının müəyyən yer tutduğundan yaradıcılığının miqyasının geniş və zəngin olduğunu göstərir. Tədqiqatçının fikrincə, dramaturqun qələmə aldığı bəşəri mövzular ona dünya dramaturgiyasının nümayəndələri arasında özünəməxsus yer tutmağa imkan verir. Müəllif yazır ki, Azərbaycan romantizminin ən güclü tərəfi insanlığın, millətlərin, xalqların xoşbəxt və azad gələcəyinə olan inamdır. Bu qəliblər arasında Hüseyn Cavid azad, xoşbəxt bir gələcəyi əvvəlcədən görərək öz ideya və fəlsəfi anlayışında ortaya qoyduğu əsərlərində xalqın, insanlığın xoşbəxt yaşamasından ötrü əmək sərf edir. Onun romantik anlayışında insan taleyi, azadlığı və xoşbəxtliyi başlıca xəttidir [303, s.40]. Əli Erolun fikirləri Hüseyn Cavid yaradıcılığının görkəmli Azərbaycan tədqiqatçısı Rafael Hüseynovun baxışları ilə üst-üstə düşür [40].

Tədqiqatçı Banıçiçek Kırzioğlu onu görkəmli Azərbaycan şairi və dramaturqu kimi qiymətləndirmişdir [218, s.121-142].

Hüseyn Cavidin yaradıcılığının Türkiyədə zəif öyrənilməsinin səbəbləri barədə azərbaycanlı tədqiqatçı Azər Turan yazır ki, o, Türkiyədə türk ədəbi mühitinə layiq olduğu miqyasda daxil ola bilməmişdi. Bu isə kifayət qədər maraq tənbelliyinə uğramış türk araşdırıcılarının elmdəki kəsiridir. Çünki ortağ ədəbi türkcənin varlığını və problemlərini Hüseyn Cavidsiz təsnif etmək mümkün deyildir [94, s.297].

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli araşdırıcısı Sedat Adıgözəlın fikrincə, XIX əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərində SSRİ qurulana qədər Anadolu ilə əlaqələri səbəbindən azərbaycanlı şair və yazıçıların fərqli bir dünyagörüşü və ədəbi anlayışla əsər verdikləri görünür. Bu dövrün ədəbi şəxsiyyətlərindən biri də Hüseyn Caviddir. O, romantizmin öndə gələn şairi olduğu kimi milliyətçi dünyagörüşə də sahibdir [106, s.279].

Lokman Taşkesenlioğlunun [285, s.96-132], Hüseyn Yılmazın [307, s.361-386] və digər tədqiqatçıların əsərlərində Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığının müxtəlif tərəfləri araşdırılmışdır.

Böyük demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığında Türkiyədə tədqiqat obyektı olmuşdur. Sedat Adıgözəl “Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflis ədəbi mühitində oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir [110, s.1-21].

Cəlil Məmmədquluzadənin dram əsərləri Taşkın İşgören tərəfindən təhlil edilmişdir [316, s.727-737]. Müəllif əsərlərdə daha çox ənənəvi məsələlərə diqqət yetirmişdir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, Azərbaycan romantizmi haqqında Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırmaları türk ədəbi mühitinə elmi düşüncə kontekstində təqdim edilmişdir. Həmin tədqiqatlar arasında özünün elmiliyi, dərinliyi ilə seçilənlər olduğu kimi, səthi, sadəcə məlumat xarakterli araşdırmalara da rast gəlinir. Bəzi araşdırmalar isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olan tədqiqatların xülasəsinə bənzəyir. Belə işlər hər hansı problemin tədqiqində yenilik gətirmədiyi kimi, yeni araşdırmalara da şərait yaratmır. Buna baxmayaraq, sovet dövründən kənarında Azərbaycan ədəbiyyatına dair mülahizələrin bir çoxu orijinallığı ilə seçilir. Ona görə də belə tədqiqat işlərinin sistemli şəkildə öyrənilməsi aktual və əhəmiyyətlidir.

3.4. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması məsələləri

XX əsrin əvvəllərini Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühitlərinin qovuşğunun o zamana qədərki ən zəngin bir dövrü hesab etmək olar. Mirzə Fətəli Axundzadənin

komediylarının, Mirzə Ələkbər Sabirin satirik şeirlərinin Türkiyədə rəğbətlə qarşılınması və qısa bir zamanda yayılaraq ədəbiyyata təsir etməsi, Azərbaycan şairlərinin türk ədəbi mühitində olması, Türkiyə poeziya nümayəndələrinin şeirlərinin Azərbaycanda dərc edilməsi qarşılıqlı əlaqələri şərtləndirmişdir. Azərbaycan ziyalılarının Türkiyədə təhsil alması, Türkiyə ziyalılarının Azərbaycana gəlməsi, işləməsi və tanınması hər iki ədəbi mühiti zənginləşdirən amillərdən olmuşdur. Nəticədə əsrin 20-ci illərində Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi məsələlərinə diqqət artmışdır. Bunun səbəblərindən biri ədəbiyyatların eyni kökdən olmasıdırsa, digər bir səbəbi sovet-Türkiyə münasibətlərinin yaxşı olması və bu münasibətlərdə Azərbaycanın oynadığı rol ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycanda türk müəllimləri ali məktəblərdə dərs vermiş, tədqiqatlar aparmış, azərbaycanlı tələbələr isə Türkiyə universitetlərində təhsil almışlar.

Türk tədqiqatçılarından Məhməd Fuad Köprülü hələ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin formalaşmadığı bir dövrdə tək-cə onun ayrı-ayrı klassikləri, ədəbi mühiti ilə bağlı tədqiqatlar yazmaqla kifayətlənməmiş, bu sahədə alimlər də yetişdirmişdir. Belə ki, İstanbul Universitetində təhsil alan azərbaycanlı Əmin Abid onun rəhbərliyi altında Azərbaycan ədəbiyyatının 1905-1920-ci illər dövründən bəhs edən diplom işi müdafiə etmişdir. Daha sonra üç cildlik ədəbiyyat tarixinin yazılmasında onun məsləhətlərindən yararlanmışdır. 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultaya Türkiyədən Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə Məhməd Fuad Köprülü də gəlmiş və məruzə etmişdir. Onun Bakıdan getdikdən sonra əlifba islahatından ötrü Türkiyədəki fəaliyyəti bu ölkənin 1928-ci ildə latın qrafikasına keçməsinə müəyyən zəmin hazırlamışdır. Ədəbiyyatşünasın Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmaları sistemli və davamlı xarakter daşmış, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığını, problemlərini öyrənmək baxımından zəngin elmi-nəzəri mənbə rolunu oynamışdır.

Məhməd Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında ilk araşdırması Şəhabəddin Süleymanla birgə yazdığı “Yeni Osmanlı Tarihi-Edebiyatı” adlı əsərində Qazi Bürhanəddin və Məhəmməd Füzuli haqqındakı yazısı ilə başlayır. Daha sonra yazdığı “Türk Edebiyatında ilk mütasavvıflar” əsərində isə problemə bir qədər də

geniş yanaşır [231]. Tədqiqatçı burada şair İzzəddin Həsənoğludan bəhs etmişdir. Bundan sonra Məhməd Fuad Köprülü “Azəri Edebiyatı Tarihi” adlı məqaləsini yazmışdır [223. s.12-28]. Müəllif burada Azərbaycanın coğrafiyası, xalqın mənşəyi və dili haqqında ətraflı məlumat vermişdir. Onun Türkiyə mətbuatında çap olunan daha bir neçə məqaləsi vardır. Həmin məqalələr haqqında tələbəsi, görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əmin Abid özünün Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixinə həsr edilmiş kitabında məlumat verərək yazırdı ki, Məhməd Fuad Köprülünün İstanbulda dərc edilən “İqdam” qəzetində 1919-cu ildə Həbibiyə aid iki məqaləsi vardır, sonradan bu məqalələr daha da genişləndirilərək İzzəddin Həsənoğlu haqqındakı məqaləsi ilə bərabər 1925-ci ilin aprelində Ədəbiyyat fakültəsinin məcmuəsində təkrar nəşr olunmuşdur. Məhməd Fuad Köprülünün Şərq kitabxanası tərəfindən 1924-cü ildə nəşr olunan “Füzuli” divanında Füzuliyə qədər olan ədəbi mühitdən və şairin həyatından qısa bəhs edilir.

Əmin Abidin yazdığına görə, Məhməd Fuad Köprülü bütün yazılarını “Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqatlar” sərlövhəsi altında çap etdirmişdir [1, s.48-49]. Bu tədqiqatların çoxu ilk dəfə işıq üzü görür və məlum olmayan faktlara aydınlıq gətirilirdi. Həmin tədqiqatlar həm də Məhməd Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatının tarixinə dair araşdırmalarında müəyyən rol oynamış və hər biri son variantda müəllifin külliyyatında nəşr edilmişdir. Kitab 1996-cı ildə Bakıda təkrar çap olunmuşdur [48].

Tədqiqatçı məlum məqaləsində Azərbaycana mənsub olan azəri sözünün etimoloji təhlilini verərək onun bir termin olaraq iki mənasını izah edir. Bunlardan biri keçmişdən bəri işlədilən yerli ləhcəyə X-XIII əsr islam müəllifləri Məsudidən Yakuti Həməviyə qədər azəri adını vermələridir. Müəllif Yakubiyyə əsaslanaraq bu ifadənin iranlı xalqın adı olaraq işləndiyini qeyd edir. Cənubi və Şimali Azərbaycanın (Arran və Şirvan) sahələri, XII-XV əsrlərdə azəri adı ilə buralarda yaşayan “türklərin ləhcəsi ifadə etmək istənmişdir”, - deyə XIX əsr İran və Avropa müəlliflərinin azəri sözünün Azərbaycanın əski türk ləhcəsi kimi götürdükələrinin yanlışlığını göstərir. Yazır ki, bu yanlışlığın nəticəsi olaraq şərqşünaslar arasında İran Azərbaycanı və Cənubi Qafqaz sahələrində yaşayan türklərin, hətta bütün İran

türklərinin ləhcələrinə azəri adı verilməyə başlanmışdır. İlk dəfə Dərbəndli Mirzə Kazım bəy 1839-da Kazanda rusca nəşr edilən “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası” adlı əsərində azəri adını verdiyi bu ləhcəni ilk dəfə olaraq Şimali, yəni, Qafqazda və Cənubi, yəni, İran Azərbaycanında olmaq üzrə iki yerə ayırmışdır [49, s.25-26].

Məhməd Fuad Köprülü ilk dəfə olaraq azəri-farscanı və azəri-türkcəni bir-birindən ayıraraq onların fərqli xüsusiyyətlərini izah etmiş, azəri-türkcənin Şimali və Cənubi Azərbaycanda işləndiyini, Şimali və Cənubi Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri baxımından türk zümrələrinə mənsub olmaqla yanaşı böyük əksəriyyətini Oğuz boylarının təşkil etdiyi qənaətinə gəlmişdir. Azəri adı altında tədqiq etdiyi ləhcənin daha geniş və miqyaslı olduğunu vurğulayan Məhməd Fuad Köprülü yazır ki, İranda və Cənubi Qafqazda olduğu kimi Anadolu və Rumelinin türkləşməsində də ən mühüm amilin Oğuzlar olduğunu və bir çox böyük Oğuz boyunun qismən İran, qismən də Anadoluda yerləşdiyini düşünsək, bu yaxınlığın etnik səbəbi özü-özündən aydın olur. İran və Şimali Azərbaycan türklərinin etnik mənşələri, siyasi və mədəni həyatları, xalq ədəbiyyatları, tarixi olaraq və türk mədəniyyət tarixinin ümumi çərçivəsi içində tədqiq edildikdə dil vəziyyətini daha açıq bir şəkildə anlamaq mümkün olar [229, s.33].

Tədqiqatçı türkləşmə hadisəsini ən qüvvətli şəkildə Cənubi və Şimali Azərbaycanda görür, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular kimi konfederasiya təşkil etmələrini, Səfəvilər, Avşarlar və Qacarlar zamanında da bu prosesin getdiyini bildirir. Göründüyü kimi, Məhməd Fuad Köprülü ədəbi prosesdə tarixi, ictimai-siyasi amilləri də nəzərə almış və araşdırmalarında həmin amildən yeri gəldikcə istifadə etmişdir. Onun Səfəvilər dövründən başlayaraq türkcənin yalnız danışıq dili deyil, həm də ədəbi dilə çevrilməsi fikrinin əsasında da məhz həmin amillər dayanır. Diqqətəlayiq cəhət odur ki, Məhməd Fuad Köprülü bu tədqiqatlarını apararkən Şərqi və Qərbi mənbələrindən eyni dərəcədə istifadə etmişdir. Təkcə onun əsərlərinin istifadə bibliografiyasına nəzər yetirmək araşdırmanın elmi mötəbərliyi və ciddiliyi barədə müəyyən təsəvvür yaradır. A.T.Vilson, J.Denu, M.Cohen kimi qərbi alimləri, Vladimir Qordlevski, Mirzə Kazım bəy, Yeqor Kovalski, Vladimir Minorski, Əhməd

Cəfəroğlu və digər rus, Azərbaycan alimlərinə edilən istinadlar problemi hərtərəfli araşdırmağa imkan vermişdir.

Məhməd Fuad Köprülü tədqiqatında problemə elmi və sistemli yanaşır, dövrləşdirmə məsələsinə də xüsusi fikir verir. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində dövrləşdirmə ilə bağlı müəyyən müzakirələrin getdiyi nəzərə alınarsa, onda bu araşdırmaların əhəmiyyəti bir qədər də artmış olur. Qeyd edildiyi kimi, tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatını Elxanilər və Cəlayirilər dövrü, Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü, Səfəvilər dövrü, Avşarlar, Zəndlər və Qacarlar dövrü, təcəddüd – yenilənmə dövrlərinə bölmüşdür. Sonuncu dövrü Məhməd Fuad Köprülü bir neçə mərhələyə ayırmışdır. Birinci mərhələ 1905-ci ilə qədər, ikinci mərhələ isə 1905-1920-ci illəri əhatə edir.

Göründüyü kimi, Məhməd Fuad Köprülünün bölgüsü sırf anadilli ədəbiyyatın inkişaf yolunu özündə ehtiva edir. Birinci dövrdə yazıb yaradan şairlər arasında İzzəddin Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah Qasım Ənvar və digərləri haqqında məlumat vermişdir. Bu şairlərin hər birinin dövrünü və Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqeni yığcam şəkildə təhlil edən ədəbiyyatşünas alim dövrü xarakterizə edən müəyyən qənaətlərə də gəlmişdir. Bu dövrün ən böyük şairi kimi İmadəddin Nəsimini götürməsi də aparılan həmin müqayisəli təhlillərdən yaranır. Yazır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının XIV əsrdəki ən böyük şəxsiyyəti təsirinin genişliyi və davamlılığı baxımından türk ədəbiyyatının ən yüksək nümayəndəsi İmadəddin Nəsimidir. Əlavə edir ki, bu əsrin son illərində İraq, Azərbaycan, Quzey İran və Anadolu ərazilərində sürətlə yayılan hürufilik təriqətinin banisi Fəzlullah Nəiminin xəlifələrindən və böyük şəxsiyyətlərindən olan bu şair səmimi bir vəcd ilə farsca və bilxassə türkcə şeirlər yazmışdır [229, s.53].

Müəllifin XV əsrin ən böyük şairi olaraq Həbibinin adını çəkməsi, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında ilk məlumatları verməsi də bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf mərhələsini obyektiv şəkildə göstərir. Bu dövrün şairi kimi səciyyələndirdiyi şirvanlı Hamidinin yaradıcılığı haqqında məlumatlar da Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni bir səhifə açır. Qeyd etmək lazımdır ki, Hamidinin görkəmli klassik Azərbaycan şairlərindən olması haqqında İsmayıl Hikmət Ərtaylan da

məlumat vermiş və onun əsərlərini Türkiyədə nəşr etdirmişdir. Lakin bundan sonra da Hamidi klassik Azərbaycan şairi kimi ədəbiyyat tarixinə daxil edilməmişdir. Məhməd Fuad Köprülünün yazdığına görə, farsca və azəricə şeirlər yazmış Şirvanlı Munisin oğlu olan Hamidi əvvəlcə saray şairlərindən olmuş, sonradan Kastamonu əmiri İsmayıl bəyin yanında olmuş və Fateh Sultan Mehmedin sarayına gələrək böyük iltifatlar görmüş, şeirlər, kitablar yazmış və nəhayət, gözü götürməyənlərin dedi-qodularından bezərək Bursada yerləşmiş və İkinci Bəyazid dövründə burada vəfat etmişdir [229, s.59].

Səfəvi dövrünün şairi kimi Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirən tədqiqatçının gəldiyi qənaətlər də əhəmiyyətlidir. Ədəbiyyatşünas onu bu dövrün ilk şairi olaraq qiymətləndirmiş, türkcə qəzəl, məsnəvi, rübailərdən ibarət mürəkkəb bir divanının, ayrıca “Dəhnamə” adlı məsnəvisinin olduğuna dair fikir söyləmişdir. Ancaq onun bəzi qənaətləri sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının fikri ilə üst-üstə düşmür. Yazır ki, Xətai İmadəddin Nəsimi və Həbibini kimi qatı hürufi idi, bir az Həbibinin və İmadəddin Nəsiminin təsiri altında əcəm əruzuyla yazdığı mənzumələrdən başqa, sırf dini təbliğat məqsədilə heca vəznilə qoşma şəklində dördlüklər də yaratmışdır. Bunlar Anadolu qızılbaşları ilə bəktəşi-hürufilər arasında son zamanlara qədər oxunmuşdur [229, s.64].

Məhməd Fuad Köprülü Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzuli haqqında yazarkən onun Azərbaycan ədəbiyyatı qədər Osmanlı ədəbiyyatının da təkamülündə böyük bir nüfuzu olan tayı-bərabəri olmayan şair kimi dəyərləndirmişdir. Tədqiqatçı bu dövrdə Azərbaycandan Osmanlıya gələn şairlərin də yaradıcılığına müraciət etmiş və onları Azərbaycan ədəbiyyatından ayırmamışdır. Müəllifin fikrincə, Azərbaycan ədəbiyyatının XVI əsrdə yetişdirdiyi Bidari, Şahabi, Məsihi, Pənahi, Məşrəbi, Şahi kimi şairlərin Anadoluya gəlməsi haqqında Osmanlı təzkirələrində kifayət qədər məlumatlar vardır.

Tədqiqatçı bir çox təzkirələrə istinadən Avşarlar, Zəndlər və Qacarlar dövrünün ədəbiyyatını da səciyyələndirmişdir. Onun fikrincə, İran ədəbiyyatını himayə edən Qacar hökmdarları ana dilləri olan azəricə əsərlər yazılmasını da təşviq etmişlər. Buna baxmayaraq, bu dövrdə ikidilli şairlərin üstünlük qazandıqlarına

diqqət çəkən ədəbiyyatşünas Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Xançobanı təxəllüslü Nəbati, təbrizli Heyran xanım, Qasım bəy Zakir kimi şairlərin həyat və yaradıcılığına da yer vermişdir.

Əsərinin Azərbaycan ədəbiyyatının yeniləşmə dövründən bəhs edən hissəsində özünə daha yaxın olan dövrün – XX əsrin əvvəllərinin bədii düşüncəsini tədqiq edən Məhməd Fuad Köprülü bu dövrü yeni Azərbaycan ədəbiyyatı və bədii düşüncənin təzələnməsi kimi səciyyələndirmişdir. Müəllifin fikrincə, Mirzə Fətəli Axundzadənin əsasını qoyduğu yeni Azərbaycan ədəbiyyatı yaradıcılıq baxımından daha çox ideoloji cəhətdən əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı həyatın bəzi gülünclüklərinə gülmək və əylənməyin Azərbaycan ədəbiyyatı üçün o qədər də yenilik olmadığını qeyd edərək yazırdı ki, Mirzə Fətəli Axundzadə bunu roman və pyes kimi Qərb ədəbiyyatlarında o zamana qədər bilinməyən yeni şəkillərə müraciət edərək həyata keçirdi. Fikrimizcə, bunun özü də bir yenilik idi. Çünki Mirzə Fətəli Axundzadəyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatında obyektə hər hansı bir formada gülüş hədəfinə çevirmək mümkün olmamışdır. Tədqiqatçının yazdığına görə, yazıçı o zamana qədər çox sadə halda olan Azərbaycan nəsrindən yeni ideologiyanın yayılmasında bir vasitə olaraq istifadə etdi [229, s.89].

Ədəbiyyatşünas alim Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərinin xalq dilinə yaxın olmasını və Azərbaycan cəmiyyətini qərbləşdirmək yolunda sərf etdiyi fəaliyyətini də yüksək qiymətləndirmişdir. O, bu araşdırmaları apararkən Mirzə Fətəli Axundzadəyə Azərbaycanın özündə olan münasibət hələ yenincə formalaşmaqda olduğundan çox əhəmiyyətlidir. Deməli, Məhməd Fuad Köprülü böyük sənətkarın ədəbi-bədii fəaliyyətini dərinlən öyrənməklə yanaşı həm də onun dəyərləndirilməsində səhvə və ideoloji yanlışlığa yol verməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatını təhlil edərkən Məhməd Fuad Köprülü daha çox Qafqaz türkləri terminindən istifadə etmişdir. Bu termini o, əsasən çar Rusiyasının Qafqazı işğal etməsindən sonrakı dövrlə əlaqədar olaraq işlədir. Həmin dövr ədəbiyyatına türk şairləri Əbdülhəq Hamid Tarhan, Namiq Kamal, Tofiq Fikrətin təsiri üzərində dayanır, İsmayıl bəy Qasıralının "Dildə, fikirdə, işdə birlik" siyasi fikirlərinin ədəbiyyata təsirinə nəzər yetirir. Tədqiqatçı aşağıdakı fikrində haqlıdır ki,

1908-ci il türk inqilabı və xüsusən, Balkan müharibəsindən sonra Türkiyədə birdən-birə güclənən milliyyətçilik cərəyanı Azərbaycan türklərinin gözlərini yeni və böyük bir ümidlərlə təkrarən Türkiyəyə çevirmələrinə səbəb oldu [229, s.93].

Məhməd Fuad Köprülü dövrün bədii düşüncəsini təhlil edərkən “Füyuzat”, “Molla Nəsrəddin”, “Həyat” kimi məcmuələrin və burada toplaşan yazıçıların yaradıcılığını da yüksək qiymətləndirmiş və bu dövr ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini təhlilə cəlb etmişdir. O, 1933-cü ildə yazdığı Türkiyə xaricindəki türk ədəbiyyatı tarixindən bəhs edən tədqiqatında da Azərbaycan ədəbiyyatı barədə müəyyən fikirlərini bildirmişdir. Əsərin Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş bölümü XII əsrdən başlayaraq xülasə şəklində verilmişdir. Müəllif daha sonra Yusif Vəzir Cəmənəminlinin “Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər” əsərinə münasibətini bildirir, əvvəlki məqaləsini təkrar verir. Aparılan araşdırma göstərir ki, Adnan Cahidin tərtib etdiyi bu mətn görünür, Məhməd Fuad Köprülünün 1920-30-cu illərdə oxuduğu mühazirənin mətnləridir. Çünki məqalənin sonunda belə bir qeyd yazılmışdır ki, Fuad bəy bu dərstdən sonra Həbibidən bəhs etdi [230, s.426].

Məqalədə müəllifin əvvəlki tədqiqatlarından fərqli fikirlərinə də rast gəlinir. Görünür, araşdırmalarının əsas problemini Azərbaycan ədəbiyyatı təşkil etsə də dediyi dərslərdə müxtəlif fikirlər səsləndirmişdir. Ona görə də məqalədə yazılır ki, Azərbaycan ədəbiyyatında yenilənmə ancaq rus hakimiyyəti altına keçdikdən sonra İran mədəniyyətindən imtina edərək türk mədəniyyətinə qiymət verən Qafqaz türkləri arasında yarandı, rus hakimiyyəti sayəsində Azərbaycan türkləri türklülüklerini anladılar.

Beləliklə, Məhməd Fuad Köprülünün Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalarını təhlil edərək bəzi qənaətlərə gəlmək mümkündür. Hər şeydən əvvəl, bu tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşması ərəfəsində zəngin məlumatlar olmaqla yanaşı ədəbiyyat tarixinin yeni konsepsiya ilə yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Çünki Azərbaycanda yazılan tədqiqatlardan Məhməd Fuad Köprülü vaxtında xəbər tutduğu kimi, araşdırmaları da Azərbaycanda oxunmuş və təhlil edilmişdir. Ona görə də tədqiqatçının yanaşmalarında yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin izləri aydın görünür. Həmin araşdırmalardan XX əsrin 20-30-cu

illərində istifadə olunmasına baxmayaraq, sonralar unudulmuşdur. Halbuki, onun tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi üçün vacib olan çoxlu yeni faktlar vardır. Haqqında danışdığı şairlərin bir qisminin yaradıcılığı hələ də Azərbaycanda araşdırılmamışdır. Məsələn, Ərzurumlu Zəririnin həyatı və yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə daxil edilməmişdir. Yaxud Azərbaycandan Osmanlıya gedən şairlərin yaradıcılığı haqqında tədqiqatçıdan sonra gələn ədəbiyyatşünaslar demək olar ki, maraqlanmamış, onların əsərləri nəşr olunmamışdır. Bu da onu sübut edir ki, Məhməd Fuad Köprülünün araşdırmaları ədəbiyyatşünaslıqda yeni tədqiqatların aparılması üçün əlavə imkanlar yaratmış və yol göstərmişdir.

Qeyd olunduğu kimi, keçən əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Türkiyə ilə müstəqil olmamasına baxmayaraq sovet Azərbaycanı arasında siyasi, mədəniyyət və iqtisadiyyat sahələrində əlaqələrin olması ədəbiyyat sahəsində də özünü göstərmişdir. Bakıda Türkiyə, Ankarada isə Azərbaycan nümayəndəliyinin açılması qarşılıqlı əlaqələrə təsir etmişdir. Məhz bu əməkdaşlığın nəticəsində azərbaycanlı tələbələr Türkiyəyə təhsil almağa göndərilmiş, Azərbaycan ali məktəblərində dərs vermək üçün Türkiyədən alimlər dəvət olunmuşdur. Bu alimlər arasında Muhiddin Birgən və İsmayıl Hikmət Ərtaylanın əsərləri ictimai fikrə təsir baxımından xüsusi yer tutur. Onların gəlişi 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının və ictimai fikrinin araşdırılmasında yeni əməkdaşlığın əsasını qoymuşdur. Bu dövrdə Azərbaycanda işləyən Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının əməkdaşlığını önə çəkən tədqiqatçılar Barat Osmanlı və Sədaqət Qasımlı yazırlar ki, o zaman Azərbaycan mətbuatında hələ türk ədəbiyyatına meyil güclü idi. Dövrünün məşhur mətbuat orqanları olan “Maarif və mədəniyyət” (“İnqilab və mədəniyyət”), “Qızıl qələm”, “Maarif işçisi”, “Şərq qadını”, “Qızıl Gəncə”, “Bilgi”, “Dan yıldızı”, “Xalq ədəbiyyatı həyatdan doğar”, “Gələcək”, “Yeni məktəb”, “Şərq qadını” kimi jurnallar səhifələrində Türkiyə ədəbiyyatının müxtəlif sahələrinə və problemlərinə həsr olunmuş məqalələrə geniş yer verirdi. Bu jurnallarda həm yerli, həm də Türkiyədən gəlmiş alimlər fəal iştirak edirdilər [83, s.6].

Bakıda işləyərkən Muhiddin Birgən və İsmayıl Hikmət Ərtaylan yalnız Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmamış, eyni zamanda burada ziyalı mühitinin

formalaşması prosesində yaxından iştirak etmişlər. Muhiddin Birgən mükəmməl təhsil görməklə yanaşı, bir neçə xarici dil bilirdi. Bundan başqa, o, Gənc Türklər hərəkatına yaxın olmuşdu və 1908-ci ildə İttihad və Tərəqqi Partiyasının tanınmış üzvlərindən idi. Onun redaktorluğu ilə “Tənin” (1913-1918), “Məslək” (1924-1925), “Xalq” (1925-1926), “Türk kooperativçisi” (1930-1934), “Son posta” (1936-1939) və digər qəzetlər dərc edilmişdi. Azərbaycana gəldikdən sonra Ali Pedaqoji İnstitutda (indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti – N.M.) dərs vermişdir. Burada çalışmaqla yanaşı Bakı Universitetində Osmanlı ədəbiyyatı tarixindən mühazirələr oxumuşdur. Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığında kollegiya üzvü təyin olunmuşdur. O, həm də mətbuat sahəsində çalışmışdır. Qeyd edildiyi kimi, “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan” – N.M.) jurnalının yaradılmasında onun da əməyi böyük olmuşdur. Bir il jurnalın çapına köməklik göstərmiş və demək olar ki, hər sayında müxtəlif yazılarla çıxış etmişdir. O, eyni zamanda “Maarif işçisi” jurnalında da məqalələr çap etdirmişdir. Həmin yazılar əsasən “Muhiddin” imzası ilə çap olunmuşdur. Jurnalın formalaşmasında etdiyi köməliyə görə hətta redaksiya onun şəklini jurnalın üz səhifəsinə çıxarmışdı. Bakı Universitetində oxuduğu mühazirəni Muhiddin Birgən “Maarif və mədəniyyət” jurnalında bir neçə məqalə formasında dərc etdirmişdir. Birinci məqalə jurnalın ilk sayında dərc edilmişdir. Bu isə tədqiqatçının jurnalla yaxınlığını təsdiq edir. Onun “Türkcəyi düzəltməkdə üsul” adlı məqaləsi jurnalın ardıcıl olaraq iki sayında dərc olunmuşdur. Özünün elmiliyi ilə seçilən “Türkcənin təkamülü tarixi” adlanan digər bir məqaləsində tədqiqatçı türk dilinin keçdiyi inkişaf yoluna nəzər salır, bu dilin yalnız Osmanlı türklərinə məxsus olmadığı fikrini irəli sürərək yazırdı ki, zənn edilməməlidir, bu hal yalnız Osmanlı türkcəsinə məxsusdur. Qeyd edir ki, hər tərəfdə xüsusən, azərbaycanlılar arasında da türkcə uzun zamanlar, XIX əsrin əvvəllərinə qədər eyni mahiyyətdə türkcə idi. Onun fikrincə, türk ədəbiyyatının ən böyük əsərlərini yaradan Məhəmməd Füzuli Osmanlı və Azərbaycan şivələrinin bütün xüsusiyyətlərini bir araya toplamış, o tarixlərdə türkcənin mahiyyət və kökü etibarilə hər iki tərəfdə də necə eyni halda olduğunu göstərməyə xidmət etmişdir [16, s.3].

Tədqiqatçı Məhəmməd Füzulidən sonra Molla Pənah Vaqifə və Seyid Əzim Şirvaniyə qədər Azərbaycan şairlərinin dillərində eyni xüsusiyyəti mühafizə etdiyini və bu fərq ilə Azərbaycanda idarəçilik dilinin az inkişaf etdiyini göstərmişdir. Bunun üçün tarixin yeni şərtlərində, yəni, çar Rusiyasının istilasının Azərbaycandakı türkcəni əzməyə asanlıqla müvəffəq olduğu qənaətinə gəlmişdir. Azərbaycan türklərinin zəngin, geniş xalq ədəbiyyatı olduğunu və bu ədəbiyyatın dil cəhətdən Anadolu türklərinin ədəbiyyatı ilə yaxınlıq təşkil etdiyini bildirən tədqiqatçı yazır ki, əlində olan bir Azərbaycan xalq şeirləri məcmuəsində rast gəldiyi şeirlərdən bir çoxu Anadolu kəndlisinin də şeirləridir. Vurğulayır ki, şeirlərdəki kəlmələr, şivələr və vəzn eynidir, arada yalnız iki kəndli ləhcəsinə aid məhdud bəzi kəlmə fərqləri gözə dəyir [16, s.4].

Osmanlı və Azərbaycan türklərinin XIX əsrdən başlayaraq ayrı-ayrı istiqamətlərə getdiyini qeyd edən Muhiddin Birgən türkcənin təkamülünü də bu baxımdan araşdırmışdır. Tədqiqatçı haqlı olaraq yazır ki, Türkiyədə müsəlman olmayanlar içində törəyən burjuaziya sinfinin dili necə fransız dili olmuşdursa, çar Rusiyasının işğal etməsindən sonra Qafqazda da türklər arasında yaranan burjuaziyanın dili həmin sürətlə rus dili olmuşdur [16, s.5].

Muhiddin Birgənin 20-ci illərdə yazdığı məqalələrindən biri “Ədəbiyyati-cədidə” adlanır. Məqalə onun Bakı Universitetinin Şərq fakültəsində payız aylarında oxuduğu mühazirənin ilki olduğu və burada söylənən fikirlərin yeniliyi səbəbindən dərc edilmişdir. Müəllif oxuduğu mühazirəni məqalənin başlanğıcında xatırlayır. Osmanlı ədəbiyyatı tarixində vacib bir mərhələni təhlil edir [14, s.4-10]. Yazır ki, Bakı Universiteti kürsüsündə tədqiqinə başlayacağımız Osmanlı ədəbiyyatı tarixi hələlik ədəbiyyat alimləri tərəfindən tamamilə işlənib bitirilmiş bir mövzu deyildir. İndiyə qədər bu ədəbiyyat tarixinin tədqiqinə dair həm İstanbulda, həm də Avropada bir çox kitab və məqalə yazılmışdır. Bununla belə mövzunu tam işlənmiş hesab etmək olmaz. Çünki Osmanlı ədəbiyyat tarixinə aid ciddi araşdırmalar yeni zamandan bəri başlayır. Son zamanlara qədər yazılmış əsərlərin çoxu Osmanlı ədəbiyyatı üzərində elmi baxımdan aparılan tədqiqatlardan çox sadəcə hadisələrin şərh və qeydindən ibarətdir.

Azərbaycanda bir neçə il qalan Muhiddin Birgən Bakıda yüksək dairələrlə əlaqələr qurmasına baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi mühitini İsmayıl Hikmət Ərtaylandan tez tərk etmişdir. Yazdığına görə Fövqəladə Komissiyanın rəhbəri onunla Maarif Komissarlığında rastlaşanda demişdi ki, Mühiddin əfəndi, sənın yaxşı müəllim olduğunu söyləyirlər. Biz də səni ondan ötrü buraya gətirmişik. Amma gərək sən bizim balalara İstanbulun qəliz türkcəsini öyrətməyəsən, öz xalq dilimizi öyrədəsən [15, s.156]. Onun siyasi fikirləri dövrün ideoloji meyilləri ilə üst-üstə düşmədiyi üçün pantürkizm kimi qəbul edilə bilərdi. Getməsi ilə bağlı sonralar xatirələrində yazdıqlarından aydın olur ki, onu sovet xüsusi xidmət orqanları izləmiş və fəaliyyətindən narahat olmuşlar. Xatirələrin Azərbaycana aid olan hissələri tariximizə, 20-ci illər Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinə baxış fərqliliyi ilə seçilir. O yazır ki, Qafqazda, yaxud İranda yaşamalarından asılı olmayaraq, Azərbaycan türkləri bir-birindən fərqlənmirlər. Mühiddin Birgən Azərbaycandan getdikdən sonra Türkiyədə bir neçə qəzetə redaktorluq etmiş, Azərbaycanı və buradakı ədəbi mühiti unutmamışdır. Ədəbiyyatşünas Vilayət Quliyev onun Azərbaycan ədəbi mühitini tez tərk etməsinin səbəbini buradakı siyasi şərait və orqanların onunla maraqlanması ilə əlaqələndirərək belə yazır ki, Azərbaycanda çoxlu dostlar tapmasına, xüsusən də yüksək dairələrlə əlaqələr qurmasına baxmayaraq, Muhiddin Birgən fəaliyyətini yarımçıq qoyub vətəninə dönmüşdür. Bu da həmin dövrdə Fövqəladə Komissiyanın müəllimin keçmiş və əlaqələri ilə maraqlanması, mənzilində aparılan axtarışlar və “söhbət” üçün Fövqəladə Komissiyaya çağırılması ilə bağlı idi [54, s.26].

Məsələ burasındadır ki, Muhiddin Birgən Fövqəladə Komissiyaya ilk dəfə çağırılan zaman qarşısına yaxın on gün ərzində ölkədən çıxmaq tələbi mədəni şəkildə qoyulmuşdur. Onun Azərbaycana Müsavat hakimiyyətinin deyil, sovet hökumətinin dəvəti ilə gəlməsini və fəaliyyətində daim Türkiyə-sovet dostluğunun əhəmiyyətini ön plana çəkməsini sovet xüsusi xidmət orqanlarının işçilərinə xatırlatması heç nəyi dəyişməmişdi. Əksinə, Bakıdakı digər türklərlə əlbir olaraq Türkiyə xeyrinə casusluq etməkdə ittiham olunmuşdu. Ona görə də Azərbaycanı tərk etmişdi. Sonralar bu dönüşün səbəblərini açıqlamış və Azərbaycan ədəbi mühitinin 20-ci illərini təsvir etmiş, o, burada olduğu günlərdə dərslik çətinliklərindən, əhalinin türk sevgisindən və

iki xalq arasındakı yaxınlıqlardan söhbət açmışdır. Azərbaycan gəncliyinə hörmətini ifadə edərək bir qisminin artıq həyatda olmadığını, repressiyaya məruz qaldığını bildirmiş, onlara dərs verməsini həyatının ən böyük sevinci adlandırmışdır. Yazırdı ki, tələbələrım dərs zamanı məni diqqətlə dinləyirdilər. Dərs başa çatan kimi yenidən başıma toplaşaraq suallar verir, danışır, fikirlərini bildirir, yaxud sadəcə dinləyirdilər. Əlavə edirdi ki, həyatımda bir ili Bakıda olmaqla on bir il müəllimlik etmişəm, ümumi səviyyə, elmə və biliyə yiyələnmə baxımından bu dərəcədə sürətlə inkişaf edən tələbələrə heç zaman, heç yerdə təsadüf etməmişəm. Belə tələbələrini bir də nə zaman görə biləcəyimi də təsəvvür etmirəm. Vurğulayırdı ki, bir neçə gün ərzində tələffüz fərqi istisna olmaqla hamısı mənim kimi danışmağa, türkcə kitabları tam mənası ilə anlamağa başladılar [15, s.164].

Muhiddin Birgən istedadlı və ən sevimli tələbələrini arasında Atababa Musaxanlı da xatırlamışdır. Yazmışdır ki, həyatımda çox ağıllı, çalışqan tələbə görmüşdüm. Amma bir neçə ayın içərisində Atababa Musaxanlı kimi böyük irəliləyişə nail olan tələbənin ortaya çıxacağı heç bir zaman ağılıma gəlməzdi. Bu tələbənin də repressiya qurbanı olduğunu qeyd etmişdir. Bildirmişdir ki, bir çoxları kimi türk olaraq və türklük duyğusunu həyatının ən böyük dəyəri kimi qəbul edərək həyata gözlərini qapamışdır [15, s.196]. Həqiqətən də Atababa Musaxanlı çox qısa bir müddətdə ədəbiyyatşünas kimi parlamış, məqalələr və dərsliklər yazmış, müəllim kimi də tanınmışdı. Ancaq bu yazı yazılarkən Atababa Musaxanlı artıq həyatda yox idi, amansız repressiyaya məruz qalmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin illərdə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanı haqqında Əmin Abid və İsmayıl Hikmət Ərtaylandan sonra məlumat verənlərdən biri məhz Atababa Musaxanlı olmuşdu.

20-ci illərdə Muhiddin Birgəndən bir qədər sonra İsmayıl Hikmət Ərtaylan da Bakı ədəbi mühitində işləmişdir. O, Azərbaycan SSR Maarif Komissarlığının dəvəti ilə Bakı Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və Bakı Teatr Məktəbində çalışmışdır. Dərhal ədəbi mühitə qaynayıb qarışmış, dərs deməklə yanaşı sərbəst vəzndə şeirlər yazaraq "Maarif və mədəniyyət" jurnalında dərc etdirmişdir. Eyni zamanda, arxivlərdə çalışmış, materiallar toplayaraq ədəbiyyat nəzəriyyəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə həsr edilmiş məqalələr yazmışdır. İsmayıl Hikmət

Ərtaylan türk dilləri ilə yanaşı fars, ərəb, italyan, fransız, ingilis dillərini də bilmişdir. Əsərlərini yazarkən istifadə etdiyi mənbələr üzərində işləyərkən bu dillər onun köməyinə gəlmişdir. O, Bakıya gələrkən Türkiyə ədəbi mühitində şair, müəllim və ədəbiyyatşünas kimi yaxşı tanınırdı, “Qiraət dərsləri”, “Hesab imtahanı”, “Visləti məmnunə” və “Atəş olur da yanmazmı” kitabları çap olunmuşdu.

İsmayıl Hikmət Ərtaylanın araşdırmaları həm öz dövründə, həm də sonralar ədəbiyyat tarixçiliyində ən yaxşı tədqiqatlardan olmuşdur. Təkcə 1923-cü ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında onun “Lirizm”, “Sənət və sənət əsəri”, “Sənət bəhsləri” (dörd məqalə), “Xalidə Ədib və ədəbiyyata təsiri”, “Rəcəizadə Mahmud Əkrəm və təsiri”, “Ədəbiyyatda yenilik və Rəcəizadə Mahmud Əkrəm”, “İsmayıl Səfa və ədəbiyyata təsiri”, “Əski ədəbiyyatda şəkil” (2 məqalə), “Xalq ədəbiyyatı” (4 məqalə) və digər məqalələri dərc olunmuşdu. Bir sözlə, İsmayıl Hikmət Ərtaylan 20-ci illərdə Azərbaycan ədəbi-ictimai, elm və təhsil mühitinin görkəmli simalarından və Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri kimi tanınmışdır. Ədəbiyyatşünas Fərhad Ağayev monoqrafiyasında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın Azərbaycandakı ədəbi fəaliyyətini, ədəbiyyat tarixçiliyinin yazılmasındakı rolunu bütün yönləri ilə araşdırmışdır [3].

Bakıda İsmayıl Hikmət Ərtaylanın davamlı şəkildə məşğul olduğu sahə Azərbaycan ədəbiyyatı, ədəbiyyat tarixçiliyi, nəzəriyyəsi və tənqidi problemləri olmuşdur. Onun məlum iki cildlik kitabı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutur. Bilindiyi kimi, o, bu əsərini şifahi xalq ədəbiyyatı ilə başlayır. Şifahi xalq ədəbiyyatı onun ədəbiyyat konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi idi. Tədqiqatçı bu fikirlərini “Əski ədəbiyyatda şəkil” və “Xalq ədəbiyyatı” silsilə məqalələrində təqdim etmişdir. O, “Əski ədəbiyyatda şəkil” məqalələrində tərkibbənd, müxəmməs, müsəddəs kimi formalardan bəhs etmiş və onların xüsusiyyətlərini nəzəri kontekstdə araşdırmışdır [37, s.21-25]. “Kommunist” qəzetinin əlavəsində dərc edilən “Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar” silsilə məqalələrində [38, s.1-2; 39, s.2-5] isə tədqiqatçı şifahi xalq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, forma və janrlarını, bayatılar, sayaçı sözlər, ağılar, mahnılar və sair formaların xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Onun fikrincə, şifahi xalq ədəbiyyatının ən məşhur və ümumiləşmiş formalarından

biri mahnılardır. Mahnıların növlərinin olduğunu, müxtəlif yerlərdə və vəziyyətlərdə oxunduğunu önə çəkən ədəbiyyatşünas yazır ki, toylarda, matəm mərasimlərində, ümumi və müştərək iş zamanlarında, sevinc anlarında, yas dəqiqələrində bu qədər misradan ibarət nəzmlər hər kəsin imdadına çatır, təsəlliyə möhtac olanlara təsəlli verir [39, s.2-5].

20-ci illərdə şifahi xalq ədəbiyyatı haqqında İsmayıl Hikmət Ərtaylanın söylədiyi fikirlər sonrakı ədəbiyyatşünaslıqda təsdiqini tapmış, elmi dövriyyəyə gətirdiyi fakt və materiallardan geniş istifadə olunmuşdur. Müəllifin məlum kitabı bütün cəhətləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin formalaşmasında böyük rol oyanmış və sonrakı ədəbiyyat tarixinin yazılmasında istiqamətverici olmuşdur.

İsmayıl Hikmət Ərtaylan Türkiyəyə geri döndükdən sonra da Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə məşğul olmuş və bir sıra məqalələr yazmışdır. Onun orta əsr Azərbaycan şairi Hamidinin həyatı və yaradıcılığı haqqında apardığı araşdırmalar ədəbiyyat tarixinin bilinməyən səhifələrini ortaya çıxarmışdır. Hamidinin əsərlərinin ilk dəfə toplanılaraq nəşr edilməsi də İsmayıl Hikmət Ərtaylanın adı ilə bağlıdır.

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycan ədəbi mühitində türk yazarları və ədəbiyyatşünaslarının fəaliyyəti əsasən iki istiqamətdə getmişdir. Birincisi, Məhməd Fuad Köprülü Türkiyənin özündə olsa belə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi haqqında əsaslı araşdırmalar aparmışdır. İkincisi, Türkiyədən Bakıya gələn bir neçə alim və müəllim dərs verməklə həm ədəbi-mədəni mühitin formalaşmasına müəyyən təsir etmiş, həm də ədəbiyyat tarixinə həsr edilmiş tədqiqatlar aparmışlar. Onların Bakıda pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olmaları və tədqiqatlar aparmaları elmi mühitin formalaşmasına təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur. Türkiyədən olan alimlər ali məktəblərdə dərs verməklə yanaşı həm də Azərbaycan dili, mədəniyyəti, ədəbiyyatına dair araşdırmalar aparmış, ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında vacib rol oynamışlar. Ona görə də bu dövr Türkiyə tədqiqatçılarının Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələləri və problemlərinə dair araşdırmalarının dərinlən öyrənilməsi, əsərlərinin yenidən nəşr edilməsi əhəmiyyətlidir. Bu, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında elmi dövriyyəyə

yeni materialların gətirilməsini şərtləndirəcək və ədəbiyyatşünaslığı daha da zənginləşdirəcəkdir.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ

ARAŞDIRILMASI PROBLEMLƏRİ

4.1. Mühacirət ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə və mərhələlərinə, eləcə də şəxsiyyətlərinin yaradıcılığına dair aparılan tədqiqat işləri məzmunca zəngin, formaca müxtəlifdir. Bu problemlərdən biri də mühacirət ədəbiyyatıdır. Məlum olduğu kimi, 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının böyük bir hissəsi Türkiyədə yaranıb formalaşmışdır. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Hər şeydən əvvəl, Türkiyə mühiti Azərbaycan milli, ictimai mühitinə çox yaxındır. İkincisi, orada formalaşan mühacirət ədəbiyyatı Azərbaycan ictimai-siyasi mühitinə təsir göstərmək imkanına malik olmuşdur. Vətəni tərk etmək məcburiyyətində qalan mühacirlər mümkün qədər SSRİ-yə yaxın coğrafiyada toplaşaraq gələcək istiqlal üçün zəmin hazırlayırdılar.

Türkiyə ədəbi-elmi mühitində yaranan mühacirət ədəbiyyatının araşdırılmasına başlanılması da elə həmin dövrdə və mühitdə baş vermişdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının da əsas tədqiqat obyektlərindən biridir. Azərbaycan mühacirətinin XX əsrin əvvəllərindəki dalğasının məşhur nümayəndələri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığı həm sağlıqlarında, həm də ölümlərindən sonra bu ədəbi, elmi mühitin diqqət mərkəzində olmuşdur. Hər iki ədibin həyatı və yaradıcılığı haqqında tədqiqat işləri aparılmış, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Lakin Azərbaycan mühacirətinin digər görkəmli nümayəndələri, bir qədər də konkretləşdirsək, bolşevik işğalından sonra gedən ikinci dalğa və ya siyasi mühacirət haqqında yalnız son illərdə tədqiqatlar aparılmışdır. Bundan başqa, mühacirət ədəbiyyatının problemləri haqqında da az yazılmış, əsasən ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin yaradıcılığına diqqət yetirilmişdir. Əli Yavuz Akpınar [119], Adəm Can [148, s.109-122], Ömər Özcan [252, s.59-60;

253, s.213-223], Ufuk Özcan [254], Yılmaz Özkaya [255, s.247-259] və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan mühacirətinin müxtəlif problemləri tədqiqat obyektinə olmuşdur. Həmin araşdırmalarda Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, Cabbar Ərtürkün yaradıcılığı, eləcə də "Yeni Kafkasya" məcmuəsi müxtəlif problemlər baxımından dərinlən tədqiq edilmişdir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Yavuz Akpınarın Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərini, o cümlədən mühacirət ədəbiyyatını araşdırmışdır. Uzun illər əvvəl babaları Qarabağ bölgəsindən Qarsa köç edən bu alim Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə Ərzurum Universitetində təhsil alarkən başlamışdır. Onun Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmaları Türkiyə azərbaycanşünaslığının inkişafında xüsusi yer tutur. Müəllifin Azərbaycan ədəbiyyatı araşdırmalarından bəhs edən monoqrafiyasında Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələləri və problemləri sistemli şəkildə tədqiq edilmişdir [119]. Monoqrafiyada başlanğıcdan XX əsrin sonlarına qədərki Azərbaycan ədəbiyyatının problem, mərhələ və şəxsiyyətləri araşdırma obyektidir. Əli Yavuz Akpınarın digər araşdırmalarında Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin yaradıcılığının məlum olmayan tərəflərinə işıq salınmış, yeni fakt və materiallar elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Tədqiqatçı Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatı və yaradıcılığına dair müxtəlif sənədlər əldə etmiş, onun bir çox məqalələrini yeni əlifbaya çevirmişdir. Xüsusilə, onun "Yeni Kafkasya" məcmuəsini bütünlüklə transliterasiya etməsi bu sahədə görülən ən əhəmiyyətli işlərdən biridir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin bir çox məqaləsi məhz həmin məcmuədə işıq üzün görmüşdür.

Məlum olduğu kimi, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Türk Ensiklopediyası"na Azərbaycan, İran və Rusiya ədəbi-mədəni həyatı haqqında çoxlu sayda məqalələr və məlumatlar yazmışdır. 1943-cü ildə "İnönü Ensiklopediyası" olaraq nəşr edilməyə başlayan və beş cildi işıq üzün görən həmin nəşr sonralar "Türk Ensiklopediyası" kimi tanınmışdır. Əli Yavuz Akpınar bu ensiklopediyada Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin nəşr edilən məqalələrini nə qədər çətin olsa da yalnız müəyyənləşdirməklə qalmamış, əlyazmaları ilə bu mətnləri müqayisə etmiş, əlyazmaların çapı barədə məktublarını tədqiq etmişdir. Həmin məktublar Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məsələyə nə qədər

həssas yanaşdığını göstərməklə yanaşı şəxsi həyatının da bəzi səhifələrini açmağa imkan verir. Araşdırmaçı bu məktublardan onun hansı ünvanlarda yaşamasını təsbit etmişdir. Tədqiqatçının müəyyənləşdirdiyinə görə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "A" hərfi ilə bağlı "Azərbaycan" (8 s.), "Azərbaycan Cümhuriyyəti" (17 s.), "Astarxan" (4 s.), "Arran" (1, 5 s.), "Arşın mal alan" (1, 5 s.), "Azneft" (yarım səhifə), "Bakı" (3 s.), "Aşura" (yarım səhifə), "Cəfər Cabbarlı" (1 s.), "Cavad Axundzadə" (2 s.), "Mirzə Fətəli Axundzadə" (5 s.), "Sovet İttifaqına daxil türk elləri" (6 s.), "Şirvanlı Xaqani" (4 s.) və digər oçerklərini yazmışdır. Bundan başqa, o, aprel çevrilişi, Arif Ərdəbili, Abşeron, artsaqlar, Astrabad, Atəşi, Azəri Çələbi, Azəri Hamza, Bədrəddin Lalavi və digərləri haqqında kiçik məlumatlar yazmışdır ki, onların bəziləri özü belə o zaman Azərbaycan ədəbi-elmi mühiti üçün məlum olmamışdır. Oçerklərin yazılması Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin fəaliyyətinin, gördüyü işin miqyasını aydın göstərir. Əli Yavuz Akpınarın araşdırmalarının üstünlüyü onların Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin arxivindən geniş istifadə edilməklə təhlil edilməsindədir. Arxivin böyük bir hissəsinin görkəmli alimdə olması aparılan araşdırmaları daha dəyərli və mötəbər edir. Tədqiqatçı bu əlyazmalara istinad edərək həm Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin özünün məqalədə etdiyi dəyişiklikləri üzə çıxarmış, həm də ona məxsus olmayan dəyişiklikləri çap materialları ilə müqayisədə aydınlaşdırmışdır. Əli Yavuz Akpınar 2016-cı il oktyabrın 10-11-də Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda etdiyi və məcmuədə dərc olunan məruzəsində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Azəri ədəbiyyatı" məqaləsi haqqında yazır ki, məqalə mətndən də asan anlaşıldığı kimi tamamlanmamışdır və son halında olan deyildir. Bəzi yerlərin bir neçə dəfə yazıldığı açıq görünür. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin məqaləni işləyib son şəklini verdiyi şübhəsizdir. Lakin biz həmin mətni bilmirik. Ensiklopediyaya tamamlanıb göndərilən mətni əldə etmək üçün çox çalışsaq da nəticəsi olmadı [6, s.30].

Göründüyü kimi, daha çox faktlara üstünlük verən tədqiqatçı bir sıra arxiv materiallarını əldə etməyə çalışmış, mövcud mətnin dəyişilən hissələrini də tədqiqata cəlb etməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderinin mətn üzərində necə işləməsi barədə aydın təsəvvür yaratmışdır. Həmin qeydlərdən görmək çətin deyildir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycan ədəbiyyatının bütün dövrləri haqqında

zəngin biliyə malik olmuş, onun ayrı-ayrı şəxsiyyətlərinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixindəki yerini və mövqeyini düzgün qiymətləndirmişdir. Hələ "Kitabi Dədə Qorqud" haqqında fundamental tədqiqat işlərinin yazılmadığı bir zamanda Məhəmməd Əmin Rəsulzadə dastanın meydana çıxması, yayılma coğrafiyası və tarixi haqqında dəqiq fikirlər irəli sürmüşdür. Əli Yavuz Akpınar bununla bağlı olaraq yazır ki, əlindəki rəvayəti ilə XVI yüzilin izlərini daşıyan və əfsanəvi dastana əlavə olunan hekayələr, hələ X və XI yüzilliklərdə oğuzlardan gələn rəvayətlər təkamüldən ibarətdir. Müəllifin fikrincə, bu hekayələr Azərbaycan türkcəsinin bütün özünəməxsusluqlarını mühafizə etdikləri kimi coğrafi Azərbaycan sahəsinin də tam şərtlərini əks etdirir [6, s.33].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin digər oçerklərini təhlil edən Əli Yavuz Akpınar belə qənaətə gəlir ki, o, məsələyə məsuliyyətlə yanaşmış və Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verdiyini təsdiq edən faktları təqdim etmişdir. Bu, həm də onu göstərir ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin tərcümeyi-halına dair materiallara və əlyazmalarının araşdırılması problemlərinə Türkiyədə geniş yer verilmişdir. Məsələn, Səbahəddin Çağ özünün "Mehmet Emin Resulzade`nin Stalin`e Mektubu" əsərini bu mövqedən yazmışdır. Əsərdə məktubda qoyulan problemlər təhlil olunmuşdur [151, s.21].

Tədqiqatçı Ömər Özcanın məqaləsi İkinci Dünya müharibəsi illərində nasist Almaniyasına qarşı döyüşərkən əsir düşən azərbaycanlı Cabbar Ərtürkün yaradıcılığına həsr edilmişdir [253, s.213-223]. Problem yeni, tədqiqatın obyektinə isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının nadir hallarda müraciət etdiyi mühacir yazardır. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında legion ədəbiyyatı haqqında çox az araşdırmalar aparılmışdır. Bəzi tədqiqatlarda isə Cabbar Ərtürkün yaradıcılığı diqqətdən kənar qalmışdır. Bu mənada Ömər Özcanın Azərbaycanda az tanınan Cabbar Ərtürkün yaradıcılığına müraciət etməsi, onun əsərlərində vətən duyğusunun ifadəsi problemini qoyması və tədqiq etməsi yenidir. Tədqiqatçı Azərbaycan legionunun üzvü kimi müharibə başa çatanda sovetlərə təhvil verilməkdən son anda qurtularaq böyük çətinliklə Misirdən Türkiyəyə gələn Cabbar Ərtürkün həyat və yaradıcılığı haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir. Araşdırmadan

məlum olur ki, Cabbar Ərtürk 1915-ci ildə İrəvanda yerləşən Qarabağdan buraya gələn bir ailədə doğulmuşdur. Onun atası sovet orqanları tərəfindən 1937-ci ildə repressiya edilmişdir. Doğulduğu kəndin əhalisinin Qacar boyuna mənsub olduğu bildirilir. Cabbar Ərtürk ilk təhsilini aldıqdan sonra İrəvanda fəaliyyət göstərən Kənd Təsərrüfatı Texnikumuna qəbul olmuş və oranı müvəffəqiyyətlə bitirmişdir. Daha sonra Azərbaycan Dövlət Universitetinin Kimya-biologiya fakültəsini bitirmişdir. Orduya çağırılana qədər bu universitetdə dosent vəzifəsində işləmişdir. 1941-ci ildə Ukraynanın Mariopol şəhəri yaxınlığındakı döyüşlərdə almanlara əsir düşmüş, bundan sonra legionara qatılmışdır. Ədəbi fəaliyyətə legionerlərin "Azərbaycan" qəzetində başlayan Cabbar Ərtürk "İbrahimov" imzası ilə məqalələr yazmışdır. Cabbar Ərtürkün müharibədən sonrakı həyatı Türkiyə ilə bağlı olmuşdur. O, Türkiyənin müxtəlif yerlərində işləmişdir. Araşdırma göstərir ki, Cabbar Ərtürk legioner olarkən təkcə "Azərbaycan" qəzetində deyil, yerli türk qəzetlərində də çıxış etmişdir. Onun məqalələrini dərc etdirdiyi mətbuat orqanları arasında "Türk yurdu", "Ocaq", "Ərciyəs", "Vətən" və digər qəzet, məcmuələr əsas yer tutmuşdur. Bu məqalələrin əksəriyyəti türklük və vətəncilik ideyalarını yaşatmaq məqsədi ilə yazılmışdır. Ömər Özcanın araşdırmalarından belə məlum olur ki, Cabbar Ərtürk İstanbul və Ankara kimi qəzet və məcmuələrin çıxdığı böyük mədəniyyət mərkəzlərindən uzaq ellərdə yaşamasına baxmayaraq, mətbuat orqanları ilə daim əlaqə saxlamış, məqalələrini dərc etdirməyə nail olmuş, ədəbi prosesdə iştirak etmişdir. 2016-cı ildə Bakıda keçirilən beynəlxalq konfransda Ömər Özcanın etdiyi məruzəsindən bəlli olur ki, Cabbar Ərtürkün oğlu tərəfindən mühafizə edilən arxivində mətbuatda yayılmayan əsərləri də mövcuddur [13, s.217]. Həmin əsərlər Azərbaycan mühacirətinin siyasi, ədəbi və mədəni fəaliyyətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir.

Ömər Özcan tədqiqatında Cabbar Ərtürkün məqalələrindəki problematik məsələlərə diqqəti yönəldir. Aydın olur ki, müəllifi türk dünyasında gedən proseslər dərinlən düşündürmüş və çıxış yolları barədə mülahizələrini bildirmişdir. Onun "Üçüncü Dünya savaşının zəngləri çalırımı?", "Türkiyə türkləri və Anayurddakı türklərin qurtuluşu", "Türk millətçiliyi" və digər məqalələrində dünyada gedən

proseslər kontekstində türklərin düşdüyü acınacaqlı vəziyyət və ondan çıxış yolları axtarılır. Ancaq nədən yazır-yazsın Cabbar Ərtürkün başlıca mövzusu vətəni Azərbaycan və onun problemlərini qabartmaq olmuşdur. Həmin problemə diqqət çəkən Ömər Özcan yazır ki, Cabbar Ərtürk Azərbaycandan uzaqlarda yaşadığı illərdə həmişə vətəni düşünmüşdür. Hətta kitablarında və yazılarında əks etdirdiyi torpaqlar Azərbaycanın da daxil olduğu qədim türk torpaqlarıdır. Yazılarının ana mövzusu rus hakimiyyəti altında sərhədlərini müəyyən etmədiyi türk torpaqlarıdır. Bunun ilk nümunəsini mühacirətdə olan Türküstan Milli Birlik komitəsi başçısı Vəli Kəyyum xanın 1956-cı ildə Türkiyəyə etdiyi səfər zamanı verdiyi bəyanatında dediyi İkinci Dünya müharibəsindən sonra ruslar Şimali Türküstana 36 milyon rus yerləşdirmişlər sözlərindən sonra duyduğu narahatlıq nəticəsində dərc etdiyi yazıda görünür [13, s.220].

Tədqiqatçının “Atsızın Cabbar Ərtürkə bir məktubu” adlı məqaləsində Nihal Atsızla Cabbar Ərtürkün türklük ideyası ətrafındakı yazışmaları təhlil edilmişdir [252, s.59-60]. Araşdırmadan aydın olur ki, Cabbar Ərtürkün türklüyün güclənməsinə dair aydın baxışları olmuşdur. O, bu məsələdə türk birliyini zəruri hesab etmişdir.

Türkiyə tədqiqatçıları Azərbaycan mühacirət mətbuatında dərc edilmiş yazıları da geniş araşdırmışlar. İstiqlal fikrini unutturmağa imkan verməyən bu mətbuat orqanları arasında “Yeni Kafkasya”, “Odlu Yurd” və “Azərbaycan Yurd Bilgisi” xüsusilə fərqlənmişdir. Həmin nəşrlərdə Azərbaycan xalq ədəbiyyatı və şairləri haqqında qısa məqalələr dərc edilmişdir [192, s.84-87; 203, s.247-248; 269, s.130-135; 270, s.5; 273, s.97-100; 274, s.167-169; 275, s.209-214].

Araşdırmaların içərisində “Yeni Kafkasya” məcmuəsinə dair tədqiqatlar üstünlük təşkil edir. Bunun başlıca səbəbi fikrimizcə, məcmuənin siyasi mahiyyət daşması və Azərbaycan mühacirətinin bəzi görkəmli nümayəndələrinin milli istiqlal ideyasını unutmamaq uğrunda mübarizə mahiyyətli məqalələrlə çıxış etmələridir. Digər səbəb isə məcmuənin Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin başçılığı altında dərc olunmasıdır. Bütün bunlar “Yeni Kafkasya” məcmuəsinin əhəmiyyətini daha da artırır. Məcmuənin materiallarını və fəaliyyətini geniş tədqiq edən müəlliflər nəşrin

əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirmiş, həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın siyasi həyatında vacib rol oynadığını yazmışlar.

Adəm Canın "Yeni Kafkasya məcmuəsi" adlı məqaləsi məcmuənin nəşri tarixi, mövzu və problematikası, müəllifləri haqqında zəngin araşdırma olması ilə seçilir [148, s.109-122]. Məqalədə məcmuənin nəşrə başlamasından bağlanmasına qədərki fəaliyyətinin əsas məsələləri əksini tapmışdır. Tədqiqatçı məcmuənin bütün saylarındakı yazıları təhlil edərək nəşr problemləri, məqalələrin forma zənginliyi və müəllifləri haqqında geniş statistik məlumatlar vermişdir. Onun araşdırmasına görə, dörd il fasiləsiz nəşr edilən məcmuəyə yalnız bircə dəfə - 1925-ci il dekabrın 15-dən 1926-cı il fevralın 6-dək ara verilmişdir. Tirajı haqqında məlumat əldə etməyin mümkün olmadığına diqqəti yönəldən tədqiqatçı yazır ki, "Yeni Kafkasya" 15 gündən bir ədəbi, ictimai-siyasi məcmuə olaraq çap edilmişdir. Yayın tarixi olaraq ayın 1-i və 15-i əsas götürülməklə birlikdə bu tarixlərdə bəzi sapmalar da olmuşdur. Xüsusilə, Azərbaycanın 28 may istiqlal və 27 aprel (bu tarix sovetlər tərəfindən aprelin 28-i Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulması günü kimi göstərilmişdir. Mühacirət mətbuatında isə həmişə aprelin 27-si işğal günü kimi yazılmışdır. Fikrimizcə, işğal tarixinin 27 aprel göstərilməsi gerçəkliyə daha uyğundur. Ona görə ki, sovet işğalçı ordusu Azərbaycana aprelin 27-də daxil olmuşdur - N.M.) işğal günləri münasibəti ilə hazırlanan özəl saylar bu tarixlərin ildönümündə nəşr edilmişdir. Dördüncü ilə aid 5-6, 8-9 və 11-12 səhifəlik bir həcmi olan məcmuənin ölçüsü 20.5X 28 sm-dir [148, s.110-115].

"Yeni Kafkasya"nın müəllifləri haqqında araşdırma aparən Adəm Can məcmuədəki bəzi örtülü imzalara və adlara ilk dəfə olaraq aydınlıq gətirmişdir. Məcmuədəki Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Abdullah Cövdət, Abdulla Battal, Əhməd Zəki Vəlidi, Əli Mənsur, Əli Mərdan, Əli Usta, Ayaz İshaki, Əli Kamal, Başqırdıstanlı Əbdülqadir, Cəfər Seyid Əhməd, Mirzə Bala Məmmədzadə və digər onlarla imzanın tanındığı halda, tanış olmayan imzaların da üzə çıxarılmasına səylər edilmişdir. Müəllifin təqdim etdiyi 50-dən çox imza arasında Azərbaycan mətbuatı üçün son dərəcə vacib olan imzalara rast gəlinir. Həmin imzalardan bəzilərinin kimliyi məlum olduğu halda, bir neçəsi hələ də aydınlaşdırılmamışdır. Belə imzaların

arasında adları baş hərflərilə adlandırılan imzalar çoxluq təşkil edir. Bunlardan “A.B.”, “A”, “B.R.”, “B...”, “D.Ş.”, “K.K” və digərlərini göstərmək olar. Aydınır ki, gizli imzalarla yazanlar öz gerçək adlarını açıq yazmaqdan çəkinirdilər. Çünki işğalçı qüvvələr və sovet rejimi əleyhinə yazanlar və onların ölkədə qalan qohumları bolşeviklər tərəfindən daim təqib edilirdi.

Jurnalın nəşr siyasətini də tədqiq edən müəllif məcmuənin ictimai-siyasi xəbərlərə xüsusi yer ayırmasına, eləcə də Azərbaycanla kifayətlənməyib türk elləri və Qafqazı da əhatə etməsinə xüsusi nəzər yetirmişdir. O, Rusiya ilə qonşu olan İrandakı hadisələri diqqətində saxlayan məcmuənin səbəbini göstərməsə də yeni qurulmuş Türkiyə Cümhuriyyəti dövləti haqqında məqalələr çap etməkdən bilərək uzaq dayandığını, lakin Türkiyənin dünya siyasətini maraqlandıran məsələləri haqqında az sayda məqalə yazdığını vurğulamışdır [148, s.114]. Aydınır ki, belə mövqenin tutulmasında başlıca məqsəd Türkiyənin daxili işlərinə qarışmamaq idi. Çünki bu dövrdə özünün yeni quruculuq mərhələsini yaşayan Türkiyənin daxili ictimai-siyasi həyatında müəyyən ziddiyyətlər özünü göstərirdi. Əgər məcmuə bu məsələlərə qarışsaydı, həm dövlət hakimiyyəti tərəfindən düzgün başa düşülməyəcək, həm də özünün başlıca siyasi hədəfindən uzaqlaşacaqdı. Başlıca hədəf isə Azərbaycan istiqlal fikrini unutturmamaq və vətəndə yürüdülmən qəddar siyasəti, acınacaqlı vəziyyəti türk ictimaiyyətinə çatdırmaq idi. Çətin şəraitdə nəşr edilən məcmuəni cəsarət nümunəsi hesab edən Adəm Can sonda belə bir qənaətə gəlir ki, dörd illik nəşr həyatında o, bütün heyəti ilə bolşeviklərə qarşı siyasi mübarizə aparmış, bolşeviklərin ittihamlarına və təhdidlərinə baxmayaraq, başda Azərbaycan olmaqla bütün türk dünyasında milli şüuru qorumağa davam etmiş, rusların əsl simasını və türk dünyasındakı işğal əməllərini dünyaya çatdırmağa çalışmışdır [148, s.115].

Yılmaz Özkayanın “Yeni Kafkasya” məcmuəsində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri” adlı məqaləsi məcmuədəki ədəbiyyat məsələlərinə həsr edilmişdir [255, s.247-259]. Qeyd etmək lazımdır ki, məcmuə nəşrə başladığı dövrdən etibarən səhifələrində çoxlu şeirlər və az sayda hekayələr nəşr edilmişdir. Xüsusilə, ilk saylarından etibarən məcmuədə şeirlərin nəşr edilməsi təbliğat baxımından bu poetik formadan istifadəni şərtləndirmişdir. Buna səbəb şeirlərin milli ruhu təsvir etməsi və

oxucularına təsir göstərmək imkanları idi. Yəni, ədəbiyyat, xüsusilə şeirlər xalqda siyasi düşüncəni yaşadan amillərdən biri kimi təsir gücünü qoruyub saxlayırdı. Yılmaz Özkayanın araşdırmasına görə, məcmuədə 50 şeir nəşr olunmuşdur. Məlumdur ki, burada Azərbaycan şairlərindən Əhməd Cavadın və Hüseyn Cavidin də şeirləri dərc edilmişdir. Lakin ən çox şeirləri dərc edilən şair Gültəkin olmuşdur. Gültəkinin əsl adı bu zaman İstanbul Universitetində təhsil alan, sonralar Azərbaycana qayıdan, görkəmli ədəbiyyatşünas, repressiya qurbanı olmuş Əmin Abiddir. Dərgidə onun 22 şeiri yer almışdır. Yılmaz Özkaya isə Gültəkinin 21 şeirinin nəşr edildiyini yazmışdır. Araşdırmalar göstərir ki, həqiqətən də Gültəkin imzası ilə 21 şeir dərc edilmişdir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onun bir şeiri “K.T.” imzası ilə çap olunmuşdur. Həm Adəm Can, həm də Yılmaz Özkaya həmin şeirin Gültəkinə aid olduğunu müəyyənləşdirə bilməmişlər. Şübhəsiz, bu imza Gültəkin adının qısaldılmış formasıdır. Sadəcə olaraq, “G” hərfi “K” kimi getmişdir. Həmin imza ilə çap olunan "Qorx" şeirinin Gültəkinə aid olmasından belə bir qənaətə gəlmək mümkündür. Məsələn burasındadır ki, bu şeir çap edildiyi zaman məcmuənin demək olar ki, hər sayında Gültəkinin bir şeiri dərc edilirdi. Bundan başqa, şeir Gültəkinin İstanbulda nəşr edilən "Buzlu cəhənnəm" kitabına da daxil edilmişdir [199, s.32]. Bu isə həmin imzanın Gültəkinə aid olduğunu deməyə əsas verir.

Məcmuədə dərc edilən şeirləri təhlil edən tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, onlar ədəbi qayədən uzaqdır, burada vətən və bayraq sevgisinin dilə gətirildiyi şeirlər bir kənara qoyularsa, digər bir əsas mövzu əsasən rus işğalı, ÇK (rusca Çrezviçaynaya Komissiya, Azərbaycan dilində Fövqəladə Komissiya – N.M.) zülmünün təsviridir. Azərbaycan başda olmaqla Qafqazın azadlığı uğrunda mübarizənin əsas mövzu olaraq işləndiyi şeirlər məcmuənin nəşr siyasətinə uyğundur [255, s.253]. Əlbəttə, şeirlərin ədəbi qayədən uzaq olduğu barədə tədqiqatçının fikri mübahisəlidir. Çünki həmin şeirlər müəyyən siyasi məzmun daşısa da ədəbi-bədii qayədən uzaq deyildi. Hətta bu şeirlər arasında elələri vardır ki, poetik forma baxımından sonralar Azərbaycan poeziyasında geniş şəkildə istifadə olunmağa başlanmış və digər yazarlara da təsir etmişdir.

Yılmaz Özkaya məcmuədə dərc edilən hekayələri və ədəbi məsələləri də araşdırmışdır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, məcmuədə hekayələrə son dərəcə az yer verilmişdir. Bəzən hekayələr tarixə aid olan bölümlərdə dərc edilmişdir. Məsələn, Mirzə Bala Məmmədzadənin "İldırım" hekayəsi "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixindən bir epizod" başlığı ilə təqdim edilmişdir. Məcmuədə yer alan "On dəfə öldürülən" hekayəsi də Mirzə Bala Məmmədzadəninindir. Lakin müəllifin üçüncü hekayəsi "Ana gördüm" "M" imzası ilə çap olunduğundan Yılmaz Özkaya onun kimə mənsub olduğunu müəyyənləşdirə bilməmişdir. "M" imzasının Mirzə Bala Məmmədzadəyə aid olduğunu qeyd etməklə bu hekayənin ona olduğunu söyləmək mümkündür.

Tanınmış tədqiqatçı Sebahattin Şimşir Türkiyədəki Azərbaycan mətbuatı məsələlərini, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyat və fəaliyyətini daha çox tarixi baxımdan araşdırmışdır [280; 281, s.61-62]. Bu isə Türkiyədəki Azərbaycan mühacirət mətbuatının müxtəlif problemlər baxımından geniş tədqiqat obyektini olduğunu göstərir.

"Yeni Kafkasya" məcmuəsində Azərbaycan ədəbiyyatının ümumi məsələlərinə də müəyyən yer verilmişdir. "Azərbaycanda əmələ mədəniyyəti", "Azəri türk ədəbiyyatının dünü və bugünü", "Azəri mətbuatının müxtəsər tarixçəsi" kimi məqalələrdə Azərbaycan ədəbi-bədii fikrinin müxtəlif problemləri və şəxsiyyətlərinin yaradıcılığı təhlil edilmişdir. Hər üç məqalənin müəllifinin Mirzə Bala Məmmədzadə olduğunu söyləmək olar. İkinci məqalədə Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad kimi milliyyətçi şairlərin yaradıcılığı təqdir edilir və bu ədiblərin bolşevik siyasətinə uyğunlaşmadığı yazılır. Mirzə Bala Məmmədzadənin məqaləsini təhlil edən tədqiqatçı yazır ki, bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra bir müddət milliyyətçi-mühafizəkar ziyalılara toxunmamışlar. Çünki dini və Allahı qəbul etməyən bir sistemin belə əsərlərə göz yumması o dövr üçün qəbul ediləməz idi. Bunu 1930-cu illərdən sonra sosialist-realist ədəbiyyatın mahiyyətindən də asanlıqla başa düşmək olar [255, s.258].

Türkiyə tədqiqatçıları "Yeni Kafkasya" məcmuəsində geniş yer verilən "Qafqaz evi" problemini də təhlil etmişdir. XX əsrin 20-ci illərində mühacirətdə

yaranan bu ideya o vaxta qədər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. Bir neçə il əvvəl meydana çıxmış Qafqaz xalqlarının milli muxtariyyət arzuları daha sonra müstəqillik ideyaları ilə əvəz olunmuş və gerçəkləşmişdir. Fikrimizcə, müstəmləkəçilik əleyhinə xalqların eyni məqsəd və ideya uğrunda apardıqları mübarizə bir çox məsələlərdə onların birliyini şərtləndirirdi [249, s.237-241]. Məhz qarşılıqlı birlik və bərabərlik şəraitində bu xalqlar azadlıq qazanmaqla yanaşı müstəqil dövlətçilik arzularını da reallaşdırdı. Lakin müstəqillik uzun çəkmədi və həmin xalqlar bolşevik işğalına məruz qaldılar. Bundan sonra Qafqaz xalqlarının nümayəndələri özlərinin milli dövlətçilik uğrunda mübarizəsini, istiqlal fikrini vətəndə gizli və mühacirətdə isə bu və ya digər formada davam etdirdilər. Müstəqil Qafqaz respublikalarının bolşevik işğalı nəticəsində süqutundan sonra bu paradigma daha da aktual oldu, xalqların bolşevik işğalına qarşı birgə mübarizəsinin rəmzinə çevrildi. Hesab edirik ki, Qafqaz xalqlarının milli mücadiləsini özündə birləşdirən bu ideyanın gerçəkləşməsi üçün müəyyən zaman və hazırlıq prosesi lazım olmuşdur. Bu baxımdan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təşəbbüsü və redaktorluğu ilə İstanbulda dərc edilən "Yeni Kafkasya" məcmuəsinin rolu böyük olmuşdur [76, s.512].

Şəraiti qiymətləndirən Mirzə Bala Məmmədzadə yazırdı ki, o, bu məcmuədə böyük bir inam və imanla işə başlamış, Qafqazda və Azərbaycanda olan əsir türklərin milli istiqlal mübarizəsinin təbliğinə və tanıtılmasına çalışmışdır [243, s.174]. Məcmuə elə ilk saylarından başlayaraq yalnız Azərbaycan türklərinin deyil, ümumən Qafqaz xalqlarının kürsüsü rolunu oynamışdır. Məcmuənin birinci sayında "Azəri" imzası ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dərc edilən "Atəş çalan Prometey" adlı proqram xarakterli baş məqaləsində Qafqaz xalqlarının birləşməsinin zəruriliyi ideyası irəli sürülmüşdür. Bu ideya məqalənin adında və mətnində də özünü göstərirdi. Qafqaz xalqlarının azadlığını təmin edəcək qüvvənin rus əsgərinin qiyafəsindəki yenilik ola bilməz deyən müəllif bu coğrafiyanın xalqlarının azadlığını nəzərdə tutaraq yazırdı ki, bugünkü Qafqaz qartal Rusiyasının deyilsə də, oraq Rusiyasıdır. Azərbaycan, Dağıstan, Gürcüstan millətləri qara imperializmi təmsil edən qartal işarəsi ilə deyil, qızıl rus imperializmin əlaməti olan çəkiclə əzilir və oraqla kəsilirsə, bunların yeni Qafqaz üçün heç bir faydası yoxdur [137, s.2].

Bu məqalədə mühacirlərin bir neçə il sonra gerçəkləşdirəcəyi həm “Qafqaz evi” paradigmasının, həm də “Prometey” ideyasının cizgiləri var idi [311, s.177-181]. Müəllif Xəzər sahilindən səmalara doğru yüksələn atəşi yunan əsatinin qəhrəmanı Prometeyə bənzətmişdir. Bununla əlaqədar olaraq tarixçi Xaləddin İbrahimli yazır ki, “Prometey”in yaradılmasında ilk təşəbbüs Başqırdıstan mühaciri professor Əhməd Zəki Vəlidi Toğana və Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə məxsusdur [44, s.131].

Məcmuənin materialları məzmunca müxtəlif, əhatə etdiyi coğrafiya isə daha da genişdir. Belə ki, məcmuədə Qafqaz xalqlarına aid həm xəbər, həm ictimai-siyasi məqalələr, həm də bədii mətnlər dərc edilirdi. Məcmuənin birinci sayında “Gürcü” imzası ilə bir məqalə verilmişdir. Məqalədə Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından doqquz ay sonra Rusiya tərəfindən Gürcüstanın da işğal edilməsindən, işğala qarşı baş qaldıran üsyanların rus işğal ordusu tərəfindən amansızlıqla yatırılmasından, burada yaşayan müsəlmanların bir hissəsinin Rusiyaya sürgün edilməsindən bəhs edilir. Gürcüstanın iqtisadi cəhətdən də talan edildiyi barədə müəllif yazır ki, Moskvadan gələn bəla yalnız həbslərlə və edamlarla məhdudlaşmır. İşğalın əvvəlindən Rusiyaya vaqonlar dolusu Gürcüstan sərvəti daşınır. Cəza dəstələri isə qəzaları tar-mar edirlər [201, s.10; 321, s.291-312]. Məcmuədə dərc edilən bu məqalədə vurğulanır ki, Rusiya hərbi qüvvələrinə qarşı Gürcüstanın qüvvəsi zəif olsa da millət qələbənin onların olacağına ümidini heç bir zaman itirmir.

Həmin sayda dərc olunmuş Şimali Qafqaz Cümhuriyyətinə həsr edilmiş məqalədə bolşevik Rusiyasının işğalına məruz qalan bu respublika haqqında vacib məlumatlar verilir. Müəllif Elif Çelik Dağıstanda işğalın uzun müddət davam edə bilməyəcəyinə diqqət çəkərək bu vəziyyətin onları məyus edə bilmədiyini, dağlı ürəyinin dağlardakı qayalar qədər mətin olduğunu və əsrin ən böyük neməti olan azadlıq haqqından qətiyyənlə vaz keçməyəcəklərini yazır. O, Dağıstanda yaşayan inqış, çeçen, kabardin və başqa xalqların yaratdıqları cümhuriyyətlərin onların əsl haqqı olduğunu və bunun uğrunda mübarizə apardıqlarını vurğulayır. Dağıstanlıların iqtisadi cəhətdən özünü saxlamağa qadir olduğunu bildiren müəllif bolşeviklərin Qafqaz xalqlarını parçalamasının daim davam etməyəcəyini qeyd edərək yazır ki, Şimali Qafqaz xalqları təkrar birləşəcək və tək bir cümhuriyyət həyatına

qovuşacaqlar. Vurgulayır ki, azadlıq günəşinin təkrarən parlayıb Qafqaz dağlarında əks olunacağı o gün yaxındadır. Belə müqəddəs bir saatin gələcəyinə inanırıq [152, s.13].

Məcmuənin saylarında Acarıstanda xalq maarifi, Ermənistanda da rəsmi dil və digər məsələlərə həsr edilmiş məqalə və xəbərlərdə Qafqazda baş verən ictimai-siyasi, maarif problemləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, məcmuədə Ermənistan haqqında nadir hallarda məlumat dərc olunmuşdur. Bunun da başlıca səbəbi mühacirətdə olan ermənilərin “Qafqaz evi” ideyasının əleyhinə çıxmaları və bu istiqamətdə aparılan işi daim pozmaları idi. Məcmuədə Gürcüstanda ziyalıların, maarifpərvərlərin, zabidlərin milli azadlıq üçün canlarını fəda etdikləri və bir çoxlarının rus gülləsinə tuş gəldiklərinə dair xəbərlər dərc edilirdi. Burada generalların, zabidlərin, ziyalıların adları çəkilir, gürcü xalqının rus işğalından məmləkəti qurtarmaq üçün çox böyük əziyyət çəkdiyi bildirilirdi. Fövqəladə Komissiya edam etdiyi zaman gürcülər son sözlərində Gürcüstanın müstəqilliyini dilə gətirərək deyirdilər ki, siz özünüz çox gözəl bilirsiniz ki, bizlər haydut deyilik. Biz Vətən üçün ölürük! Yaşasın Gürcüstan! [152, s.9]. Bununla onlar güllədən, ölməkdən qorxmadıqlarını, ölümlərinin Gürcüstan zəfərinin rəhni olduğunu cəsarətlə bəyan edir, bu prosesin qarşısının alınma bilməyəcəyini söyləyirdilər. Yaranmış ağır vəziyyətin faktlarla təsvir olunduğu məqalədə yazılırdı ki, gürcü vətənpərvərləri belə məhv oldular. Onların öldürülməsi bütün Gürcüstana çox böyük təsir etdi. Vurgulayırdı ki, millət sevgisi ilə həlak olan qəhrəmanların xatirəsi əbədi olaraq gürcü millətinin yaddaşında qalacaqdır [152, s.10].

“Yeni Kafkasya”nın səhifələrində Şimali Qafqazda bolşeviklərin etdiyi haqsızlıqlar barədə müntəzəm məlumatlar verilir, burada yaşayan xalqların birliyi ideyası və şüarları daim vurğulanır və dəstəklənirdi. Belə məqalələrin dərcinin böyük əhəmiyyəti olurdu. Özünü fəhlə-kəndli hökuməti adlandıran bolşevik hakimiyyətinin mahiyyəti açılırdı. Bu cəhətdən Elif Çelikin Şimali Qafqazda bolşeviklərin söylədiklərindən və etdiklərindən bəhs edən məqaləsi əhəmiyyətlidir. Müəllif bolşeviklərin maskasını yırtmaq məqsədilə onların etdiklərinin və söylədiklərinin bir-birinə uyğun gəlmədiyinə dair çoxlu nümunələr gətirmişdir. Qeyd edirdi ki,

bolşeviklərin bir vaxt və indi söylədikləri ilə etdikləri tamamilə bir-birinin əksinədir. Müəllifin yazdığına görə, bolşeviklərin vaxtilə millətlərin özü-özünü idarəetməsi haqqında verdikləri bəyanatın bu gün əleyhinə getmələri onların mahiyyətindən irəli gəlir, bunun bariz sübutu Şimali Qafqazın idarə olunmasıdır. Müxtəlif vaxtlarda Şimali Qafqaz xalqlarının özünüidarəetməsi barədə fikirlər söyləyən bolşeviklər indi sözlərini dəyişərək tamamilə başqa şeylər danışirlar. Məqalədə yazılırdı ki, bolşeviklər vətəndaş müharibəsində ağıqvardiyaçıların komandirlərindən biri olan general Anton Denikinə qarşı mübarizələrində Şimali Qafqazın cəngavər əhalisini özlərinə tərəf çəkmək və bu mübarizədən imtina etdirmək üçün xalq xarici işlər komissarı Georgi Çiçerinin vasitəsi ilə Qafqaz dağlılarına müraciətlə nəşr etdikləri bəyannamədə milli istiqlal vəd etdilər. Daha sonra bu haqqın veriləcəyi Sovet İttifaqının rəhbərliyində təmsil olunan doktor Nəriman Nərimanovun Dağıstan şeyxi Nəcməddin Mollaya yazdığı xüsusi məktubunda da vəd edilirdi. Sovet dövləti məqsədinə nail olmaqdan ötrü dini mənsubiyyət amillərindən istifadə etdi. Nəticədə general Denikin məğlub edildi [153, s.12]. Lakin bolşeviklər verdikləri vədləri yerinə yetirmədilər. Bu fakt sovet hakimiyyətinin türk və müsəlman xalqlara qarşı riyakar siyasət yürütdüyünü göstərirdi.

Məcmuə dərc etdiyi qısa xəbərlərlə Qafqazda baş verən bu hadisələrdən oxucularının tez xəbər tutmalarına imkan yaradırdı. Məlumat xarakterli informasiyaların verilməsində başlıca məqsəd ölkədə müxalifönlü qüvvələrə qarşı terror və həbs təhlükəsini mühacirlərin və xarici ölkələrin mətbuatının diqqətinə çatdırmaqdan ibarət idi. Bu informasiyaların bir çoxu sovet mətbuatında dərc edilən məlumatlardan götürülür, bəzisi isə etibarlı kanallar vasitəsilə alınır. Bolşevik mətbuatı senzura şəraitində hər şeyi gizli saxladığından bəzi informasiyalar mətbuatda yayılmırdı. “Gürcüstanda” başlığı altında verilən xəbərdə belə bir məzmunlu gizli informasiya yer almışdı. Qeyd edilirdi ki, alınan məlumata görə, son günlərdə Fövqəladə Komissiya tərəfindən Tiflisdə bir çox hadisə baş vermişdir. Bu zaman məşhur gürcü xadimlərindən menşevik firqəsinin tanınmış şəxslərindən biri, Gürcüstan Demokratik Respublikasının kənd təsərrüfatı naziri olmuş Noy Homeriki də həbs edilmişdir. Onun tutulmasının həyəcan və təsir doğurduğu yazılırdı.

Bir neçə gün sonra məcmuə Noy Homerikinin 1923-cü ildə necə və hansı şəraitdə həbs edilməsini Gürcüstandakı həbslərdən bəhs edən məqaləsində geniş şəkildə işıqlandırmışdı. Məqalədən məlum olur ki, Noy Homeriki Gürcüstanın müstəqilliyi illərində torpaq islahatı haqqında yazdığı və fransız dilinə tərcümə edilən əsərini qanuni şəkildə nəşr etdirmiş, bolşeviklərin gəlişindən sonra isə bu proses dayandırılmışdı. Məqalədə çar Rusiyası əleyhinə mübarizə aparan Noy Homerikin bolşevik istilasına qarşı mübarizə apardığı və bolşeviklərin onu həbs etmək üçün böyük bir qüvvədən istifadə etdikləri yazılırdı.

Acarıstanda rus bolşeviklərinin hərəkətləri barədə verilən xəbərdə yazılırdı ki, 1921-ci ildə Moskvada Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin imzalandığı zaman rus bolşevikləri Batum və Acarıstanı işğal etmişdilər. Müəllif özlərini acarlara yaxın göstərən, əslində isə acar xalqının milli hüquqlarını pozan bolşevik hakimiyyətinin tamamilə başqa bir siyasət yeritməsinə diqqət çəkirdi. “Kafkasyalı” imzası ilə neftə, Rusiyanın Qafqaz cümhuriyyətlərinə münasibətinə həsr edilmiş məqalədə bolşeviklərin Azərbaycan, Gürcüstan və Şimali Qafqazdakı qaz və neft siyasətinin əsl mahiyyəti açılmışdır. Rusiyanın Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl və sonra qaz hasilatını müqayisə edən müəllif buna baxmayaraq, yerli əhalinin neft və qaz ehtiyaclarının getdikcə artmasını diqqətə çatdırır. Həmin siyasətin altında Rusiyanın Cənubi Qafqaz iddiasının gizləndiyi barədə müəllif yazırdı ki, Azərbaycan qazı olmasa bolşevik Rusiyasının yaşamayacağına dair oxunan mahnılar nə şəkildə olursa-olsun işğalçı ölkənin məqsədlərini gizlətməyə yarayan maskalardır. İqtisadi baxımdan Rusiya heç bir zaman Azərbaycan neftçiliyində əsas bir üzv olmamışdır. Dünya müharibəsi başlayana qədər bu yolda sərf edilən sərmayənin yüzdə doxsanı xaricilərə aid olmuşdur [210, s.10].

“Yeni Kafkasya” məcmuəsində Qafqazda dərc edilən kommunist qəzetlərində verilən materiallara da münasibət bildirilir, aparılan sovet təbliğatının yalan olduğu əsaslandırılır və bolşevik siyasətinin mahiyyəti üzə çıxarılırdı. Azərbaycanda “Kommunist”, “Bakinski raboçiy”, Gürcüstanda “Zarya Vostoka”, eləcə də Şimali Qafqazda və Moskvada dərc olunan qəzetlərdə aparılan təbliğata həsr edilmiş məqalələrdəki fikirlər konkret faktlarla təkzib edilirdi. Qafqazdakı bolşevik

mətbuatında dərc edilən məqalələrdəki rəqəmlərin saxtılığı, bir-birinə zidd fikirləri ifadə etməsi təhlil və tənqid olunurdu. Belə ziddiyyətlər və bolşevik yalanları daha çox Bakı, Tiflis və Moskvada edilən məruzələrdə ortaya çıxırdı. Bolşeviklərin özlərinin nitqlərinə və məruzələrinə əsaslanan bu cür təhlillər peşəkarlığı, bolşevik siyasətinin əsl mahiyyətini ifşa etməsi ilə seçilir, onların yalanlarını üzə çıxarır, hansı siyasəti yürütdüklərini ortaya qoyurdu [321, s.291-312].

Araşdırmalar göstərir ki, məcmuədə “Qafqaz evi” paradigmasının təbliği mühacirət ədəbiyyatına da öz təsirini göstərmişdir. Dərc edilən şeir və hekayələrdə Azərbaycan xalqının milli istiqlal duyğuları ifadə olunmaqla yanaşı Qafqaz xalqlarının qardaşlığı və sovet hakimiyyəti əleyhinə birgə mübarizə əzmi tərənnüm edilirdi. Məsələn araşdıran bəzi müəlliflərin yazdığına görə, dərgidə dərc edilən şeirlər uzun müddət Azərbaycan mühacirləri arasında nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür [25, s.164]. Bu şeirlərin bir çoxunda Qafqaz xalqlarının dostluğundan danışılır, onların milli azadlıq mübarizəsi əzmi poetik təsvir obyektinə çevrilirdi. Məsələn, Gültəkinin “Qafqaz türküsü” adı altında dərc etdirdiyi “Gürcü qardaş” şeirində Azərbaycan və gürcü xalqlarının eyni amal və ideal uğrunda mübarizəsində birlik, bərabərlik çağırışları aşağıdakı kimi ifadə edilmişdi:

*“Çıx dağların başında yat,
At üstündə qılinc oynat.
Sarsılsın ta təməmindən,
Sağır olan bu kainat.
Ver əlini gürcü qardaş,
Kafkaslarda doğsun günəş”* [200, s.9].

Göründüyü kimi, məcmuənin ana xətti Azərbaycan mövzusu və istiqlalı olsa da ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mətbuat orqanı olaraq bütövlükdə Qafqaz mövzusunun yaddan çıxarmamış və gündəlikdə saxlamamışdır. Çünki müəlliflər yaxşı başa düşürdülər ki, yalnız bu xalqların bir-birini dəstəkləməsi, bərabər hərəkət etmələri onların gələcək istiqlalını təmin edə bilər. Ona görə də məcmuədə “Qafqaz evi” paradigması həm ictimai-siyasi, həm ədəbi-bədii cəhətdən daim diqqət mərkəzində saxlanılmış, bununla da xalqların birliyi sayəsində yenidən istiqlala qovuşacaqlarına

inam ifadə olunmuşdur [76, s.512-517]. Bu isə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının istiqlal fikri məsələsində öndə olduğunu göstərir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında “Azərbaycan Yurd Bilgisi” dərgisi də araşdırılmışdır. Bu baxımdan Bedirhan Gelmemin əsəri əhəmiyyətlidir [185]. Dərgini dərindən araşdıran müəllif onu elmi baxımdan lider, ensiklopedik özəlliklərə sahib kimi qiymətləndirmişdir. Belə hesab edir ki, sovet hakimiyyətinin qurulması ilə ölkələrindən ayrılmağa məcbur olan mühacir türk ziyalıları ətrafına toplayan dərgi həm zəngin müəllif heyəti, həm də məqalələrin məzmunu ilə sadəcə dərgi olmaqdan çox kənara çıxır. Jurnalda dərc edilən məqalələri müəllif öz tədqiqatında xırdalığına qədər təhlil etmiş, təsnifləşdirmiş və bir sıra ümumiləşdirmələr aparmışdır.

Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemləri və ayrı-ayrı şəxsiyyətləri tədqiq edilmişdir. Həmin araşdırmaların bir çoxu həm mövzu və problematikasına, həm də tədqiqat səviyyəsinə görə orijinal xarakter daşıyır və mühacirətşünaslıqda mühüm yer tutur. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, mühacirətin fəaliyyətinə dair bir çox materiallar, sənədlər və şəxsi arxivlər Azərbaycanda yoxdur. Türkiyə tədqiqatçılarının həm həmin arxivlərdən, həm də mətbuat orqanlarından geniş istifadə etmək imkanları vardır. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatına həsr edilmiş bu tədqiqat işləri müstəsna əhəmiyyət daşıyır. Həmin araşdırmaları sistemləşdirmək və təhlil etmək Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının başlıca vəzifələrindən biridir.

4.2. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində yaradıcılığına və şəxsiyyətinə diqqət yetirdiyi şəxsiyyətlərdən biri Əli bəy Hüseynzadədir. Onun yaradıcılığına bu qədər geniş yer ayırmasının səbəbləri əsasən aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- Əli bəy Hüseynzadə bir müddət Türkiyədə təhsil almış və ədəbi-ictimai mühitə yaxından bağlı olmuşdur;

- yaradıcılığı yalnız Azərbaycanla məhdudlaşmamış, bütün türk dünyasını əhatə etmişdir;
- əsərlərinin dilində İstanbul şivəsi əsas olmuş, ortaq türkcənin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir;
- Türkiyədə təhsil aldıqdan sonra Bakıya gəlmiş və altı il qaldıqdan sonra yenidən geri qayıdaraq ömrünün axırına kimi burada yaşamış və ictimai-siyasi mühitlə bağlı olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Əli bəy Hüseynzadəni Türkiyə ədəbi-ictimai mühitinə bağlayan bir sıra tellər vardır. Bu amillər onun şəxsiyyətini və yaradıcılığını Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı üçün daha da aktual etmişdir. Ancaq bir məsələni mütləq qeyd etmək lazımdır ki, Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə köçdükdən sonra yaradıcılıqla az məşğul olmuşdur. Əgər təxminən eyni vaxtda Türkiyəyə mühacirət etmiş Əhməd Ağaoğlu aktiv ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuş və çoxlu publisistik əsərlər yazmışdırsa, onun haqqında bunu demək çətindir. Türkiyədə Əli bəy Hüseynzadənin irsini bir neçə şeir, məqalə və "Qərbin iki dastanında türk" əsəri təşkil edir. Ona görə də Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı bu mütəfəkkirin daha çox şəxsiyyəti, Türkiyədəki fəaliyyəti və Azərbaycandakı yaradıcılığının müxtəlif, xüsusən türkcülük, turançılıq problemlərini və s. araşdırmaya cəlb etmişdir [66, s.133-135].

Əli bəy Hüseynzadə haqqında Türkiyədə aparılan tədqiqat işlərini əsasən üç qrupda sistemləşdirmək olar: şəxsiyyəti və fəaliyyəti barədə olan araşdırmalar; əsərləri haqqında olan tədqiqatlar; "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulu ilə bağlı olan araşdırmalar. Heç şübhəsiz, bəzən bu tədqiqatları mahiyyətinə görə bir-birindən ayırmaq çətin olur. Ona görə ki, Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyəti və yaradıcılığı bir-birinə sıx şəkildə bağlıdır.

Türkiyə tədqiqatçılarının Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının ayrı-ayrı problemlərinə həsr edilmiş araşdırmalarının böyük bir qismi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün zəngin mənbə rolunu oynayır. Çünki onun Türkiyədəki yaradıcılığı və fəaliyyəti haqqında sovet ədəbiyyatşünaslığına az şey məlum olmuşdur. Ən başlıcası isə mövcud ideologiya və sistem Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığını araşdırmağa imkan verməmişdir. Bu baxımdan Türkiyə

ədəbiyyatşünaslığının ədibin həyatı, mühiti və yaradıcılığına dair araşdırmaları həm faktoloji, həm də elmi-nəzəri baxımdan əhəmiyyətlidir. Həmin tədqiqat işlərindən aydın olur ki, o, Türkiyə ədəbi-ictimai mühitinə tez uyğunlaşmış, burada baş verən ictimai-siyasi proseslərə dərinlən nüfuz etmişdir. Eyni nəticəyə öz tədqiqatında Bilgə Ercilasun da gəlmişdir [163, s.10-19]. Müəllifin fikrincə, Əli bəy Hüseynzadənin ictimai-siyasi prosesləri təhlil etməsi, bir neçə dil bilməsi və ensiklopedik biliyə malik olması tezliklə onu İstanbul mühitində önə çıxarmışdır. Məlumdur ki, bu zaman Türkiyədə mürəkkəb ictimai-siyasi hadisələr baş verirdi. Həmin hadisələr onun yaradıcılığında da özünün əksini tapmışdır. Əli bəy Hüseynzadə Türkiyəyə daimi yaşamaq üçün köçməzdən əvvəl də yaradıcılığında Türkiyə mövzusu başlıca yer tutmuşdu. O, "Həyat" qəzetində hissə-hissə dərc etdirdiyi "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?" əsərində türklərin keçmişi, ayrı-ayrı adlarla adlanmasına baxmayaraq, bir kökdən olması haqqında elmi fikirlərini yazmışdı. "Həyat" qəzeti bağlandıqdan sonra dərc etdirdiyi "Füyuzat" jurnalında da Türkiyə mövzusunda geniş yer vermişdi. O, jurnalın birinci sayında Midhət Paşa haqqında məqalə ilə çıxış etmişdi. Məcmuənin ikinci sayında Əli bəy Hüseynzadə Türkiyə haqqında iki məqalə dərc etmişdi. Məqalələrdən biri Midhət Paşaya həsr olunmuş məqalənin davamı, ikincisi isə müəllifi olduğu "Təraneyi-qəmpərvəranə" şeiridir. Şeir "Abdullah Cövdət həzrətlərinə peyrov ola bilir miyəm?" müraciəti ilə dərc edilmişdi. Məcmuənin sonrakı səhifələrində Əhməd Kamal, Abdullah Cövdət, Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Xalid Ziya Uşaqlıgil, Əbdülhəq Hamid Tarhan və digər türk yazarlarının ya əsərləri çap olunmuş, ya da özləri məqalə ilə çıxış etmişdilər. Məcmuənin üçüncü sayında Abdullah Cövdət haqqında məlumat verdikdən sonra onun bir qitəsini və farsca bir qəzəlini dərc etmişdi. Dördüncü sayda isə Abdullah Cövdətin yenə bir qitəsi və farsca bir qəzəli dərc edilmişdi. Əli bəy Hüseynzadə "Füyuzat" dərgisinə Türkiyədən Əhməd Kamalı dəvət etmiş, hətta onun gəlişi barədə oxucularına [43, s.4] məlumat vermişdi. Mahmud Əkrəm Rəcəizadənin "Yad et məni" şeirini dərgidə dərc etməklə onu Azərbaycan oxucularına ilk dəfə təqdim etmişdi. Ümumiyyətlə, məcmuənin sonrakı saylarında da Türkiyə mövzusunda və türk müəlliflərinə geniş yer verilmişdi. Bütün bunlar onu göstərir ki, Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbi mühitini

mümkün qədər türk yazarları ilə tanış etmək istəmişdi. Onu Türkiyə ədəbi mühiti daha çox cəlb etmişdir. Ola bilər ki, bunu onun düşüncə genişliyi və fəaliyyət sahəsi tələb edirdi. Ona görə də o, Azərbaycan mühitində çox qala bilmir, dostu, həkim, sonralar 1913-cü ildə Təşkilati-məxsusənin siyasi bölümünün rəisi vəzifəsinə gətirilən Bahəddin Şakirin və digər ittihadçıların dəvəti ilə İkinci Məşrutə dövründə İstanbula köçür. Əli bəy Hüseynzadə kimi tibb məktəbini bitirmiş Bahəddin Şakir də İkinci Məşrutə dövrünün ən məşhur simalarından biri idi. Onların sıx dostluq münasibətləri var idi. Dəvəti qəbul edən Əli bəy Hüseynzadə Türkiyə ədəbi, ictimai-siyasi mühitinə daxil olmuşdur. Mütəfəkkirin Türkiyədəki fəaliyyətini fakt və materiallar əsasında təhlil edərək yüksək qiymətləndirən Bilge Ercilasunun fikrincə, Əli bəy Hüseynzadə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrində özünəməxsus yer tutmaqla yanaşı Türkiyə ictimai həyatında da vacib rol oynamışdır [163, s.10-19].

Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal edildikdən sonra Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığı araşdırmalardan kənar qalmışdır. Onun yaradıcılığının tədqiqinin qadağan edilməsinin əsas səbəbi yazdığı mövzuların, problemlərin türk dünyasını əhatə etməsi, türkçülük, müasirlik anlayışlarını daha geniş ölçüdə şərh etməsi və sovet ideologiyasına zidd olması ilə bağlı idi. Ona görə də görkəmli ədibin həyat və yaradıcılığının Türkiyə dövrü haqqında məlumatlar da Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektindən kənar qalmışdır. Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanda Əli bəy Hüseynzadənin həyatı, şəxsiyyəti və yaradıcılığı haqqında tədqiqatların aparılmasına qadağa qoyulduğu bir zamanda Türkiyədə onun barəsində araşdırmalar aparılmış, əsərləri və fikirləri dəyərləndirilmişdir. Həmin araşdırmalardan məlum olur ki, Əli bəy Hüseynzadə hələ tibb məktəbində təhsil alarkən tələbələr arasında böyük nüfuza malik olmuşdur. Uzun müddət onunla bir yerdə fəaliyyət göstərmiş məsləkdaşlarından biri olan Yusuf Akçura Əli bəy Hüseynzadənin bu dövrdə tələbələrə təsirini, Qərb düşüncələrini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini tanıtmaqda xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir [5, s.207].

Yusuf Akçura “Gökəlp Ziya Bey Hakkında Hatıra və Müləhazalar” [116, s.156-162], “Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi” [118], “Hüseynzadə Əli bəy”

[117, s.159-162] əsərlərində Əli bəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı əhəmiyyətli məlumatlar vermişdir.

Tədqiqatçı Dündar Akünal Əli bəy Hüseynzadəyə həsr etdiyi məqaləsində yazır ki, türklər arasında dil birliyini qurmaq məqsədi ətrafında yaranan türkcülük, Qafqaz ərazisində aparılan milliyyətçi cərəyanların ən güclüsüdür [122, s.21]. Ancaq o da əlifba islahatı ilə dil birliyi ideyasını qarışdırmışdır.

Zəngin mənbələr əsasında yazılmış, böyük mütəfəkkirin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən və 1998-ci ildə Ankarada nəşr olunmuş əsərin müəllifi Əli Heydər Bayat vurğulayır ki, Əli bəy Hüseynzadənin gəlməsinə qədər tibb məktəbində bir çox şeydən xəbərsiz olan öyrəncilər ondan Mendeleev sistemini, Xəyyamın rübailərinin Qərb metodları ilə təhlilini öyrəndilər. Tələbələrin əllərində fəlsəfə, sosiologiya kitabları və türklüyə aid romanlar olurdu. Tibbiyyə gəncləri türklərin artıq təkcə Türkiyədə olmadıqlarını, Rusiyada, İranda, Çində də çoxsaylı türkün yaşadığını öyrəndilər və könüllərində yeni bir ruh - türkcülük ruhu oyanmağa başladı [139, s.25].

Əli Heydər Bayatın tədqiqatlarından məlum olur ki, Tibbiyyə məktəbi Osmanlı yüksək tədris müəssisələri arasında Qərbə açılan ilk qurumlardan olmasına baxmayaraq, Avropa səviyyəsindən uzaq idi. Ölkənin müxtəlif yerlərindən gələn zəkalı, lakin dünyanı tanımayan tələbələr Peterburq Universitetinin məzunu, dünya elm və ədəbiyyatından xəbərdar, ərəb, fars, rus, alman, ingilis, fransız və yunan kimi bir çox dilləri onların ədəbiyyatlarını təqib edəcək dərəcədə bilən, özlərindən daha yaşlı bu Azərbaycan türkünün ətrafında toplaşırdılar. O, yaşayış və davranışları ilə tam bir avropalı olması ilə bərabər dərin, yeni, gözəl, mənalı sözləri, yazdığı şeirləri, Şərq-Qərb ədəbiyyatı haqqında söhbətləri ilə dostları arasında dünyanın bütün dillərini, elmlərini və ədəbiyyatlarını, gözəl sənətlərini öz şəxsində cəmləşdirən və bunları bacarıqla tətbiq edən fəvqəladə bir insan kimi əfsanələşmişdi. Müəllifin yazdığına görə, Əli bəy Hüseynzadənin dostları və müasirləri olan Abdullah Cövdət və Ziya Göyöl kimi böyük ziyalılar da onu Türkiyə ictimai-siyasi mühitinə böyük təsir edən ədib kimi qiymətləndirmişlər.

Əli Heydər Bayat yazır ki, Əli bəy Hüseynzadənin 1910-cu ildən etibarən ölümünə qədər Türkiyədəki təxminən 30 illik həyatı Tibb fakültəsində müəllim olaraq keçmişdir [139, s.24].

Tədqiqatçı Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyə cəmiyyətindəki nüfuzunu da araşdırmışdır. Çünki o, burada olduğu illərdə ictimai-siyasi fəaliyyət göstərmiş, müəyyən konfranslarda iştirak etmiş, hətta bir müddət İttihad və Tərəqqi Partiyasının üzvü olmuşdur. Bu zaman Türkiyədə siyasi proseslər çox sürətlə dəyişirdi. Lakin o, siyasi proseslərdə sonadək aktiv iştirak etməmişdir. Türkiyə tədqiqatçılarının yazdıqlarından aydın olur ki, 1911-ci ildə yaradılan "Türk yurdu" dərnişinin qurucuları arasında Aqil Muxtar, Məhməd Emin Yurdaqul, Arif Hikmət, Əhməd Ağaoğlu, Yusuf Akçura ilə birlikdə Əli bəy Hüseynzadə də olmuşdur. Əli bəy Hüseynzadənin siyasi proseslərdəki iştirakını təhlil edən Əli Heydər Bayat yazır ki, o, Rusiyadakı təzyiqlərdən qaçaraq İstanbulda məskunlaşan ziyalıların 1908-ci il yanvarın 18-də qurduqları və məqsədi türk dünyasını tanımaq, tanıtmək olan Türk dərnişinə Bakıdan geri dönmək kimi üzv olmuşdur.

İttihad və Tərəqqinin 1911-ci ildə keçirilən konqresində Tələt Paşanın təklifi ilə idarə heyətinə yenidən üzv seçilmişdir. Bu üzvlük sonralar İstiqlal məhkəməsində onun mühakimə olunmasına gətirib çıxaracaqdı [139, s.25].

Türkiyənin Birinci Dünya müharibəsinə qatılmasına qarşı çıxanlar arasında Əli bəy Hüseynzadənin də adı vardır. Həmin illərdə o, Qızıl ay xətti ilə müxtəlif xəstəxanalarda həkimlik etmiş, yaralıların və xəstələrin müalicəsi ilə məşğul olmuşdur. Bu zaman müəllimlik fəaliyyətindən ayrılmış, müharibənin başa çatmasından sonra əvvəlki vəzifəsinə geri dönmüşdür. O, türklərin gələcək fəaliyyəti üçün qurulan Türk-tatar millətlərinin hüquqlarını müdafiə edən cəmiyyətin xətti ilə Yusuf Akçura, Məhməd Əsəd Çələbizadə, Mukiməddin Beycan və digərləri ilə birlikdə Avropaya getmiş, Sofiya, Budapeşt, Vyana, Berlin və Lozannada olmuş, müəyyən danışıqlar aparmışdır. O, bir heyətlə Rusiyada da olmuş və Rusiya müsəlmanlarının dini, mədəni vəziyyəti ilə maraqlanmışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda iştirak etdikdən sonra Türkiyəyə qayıtdıqda Mustafa

Kamal Paşaya qarşı sui-qəsdə şübhəli bilinərək həbs edilmişdir. Lakin bu işdə iştirakı təsdiq olunmadığı üçün azadlığa buraxılmışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin şəxsiyyəti kimi yaradıcılığı da Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının tədqiqat obyektlərindən olmuşdur. Həmin tədqiqat işlərinin çoxunda ədibin yaradıcılığı müxtəlif istiqamətlərdə qiymətləndirilmiş və şəxsiyyəti hərtərəfli şəkildə təhlil olunmuşdur. Türkiyə tədqiqatçıları əsasən Əli bəy Hüseynzadənin türkçülüüyü barədə geniş tədqiqat aparmış və onun "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" formulunun yaranması haqqında fəaliyyətini tədqiqata cəlb etmişlər. Məlumdur ki, sonralar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövlət ideologiyası kimi formalaşan və bayrağın rəngində də əks olunan bu formulun müəllifi olaraq ən çox adı çəkilən Əli bəy Hüseynzadədir. Ədibin müasirləri XX əsrin əvvəllərində türk dünyasını maraqlandıran bu formulun yaranmasında onun yaradıcılığını yüksək qiymətləndirmişlər. Yusuf Akçura onu üçlü düsturun – türkləşməyin, islamlaşmağın və müasirləşməyin atası hesab etmişdir [117, s.159]. Onun üçlü düsturun atası olması haqqında Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı ortaq fikirdədir. Tədqiqatçı İlham Qurtulan Əli bəy Hüseynzadəni Azərbaycan milli bayrağında əks olunan üç amilin ideoloqu və böyük mütəfəkkir kimi səciyyələndirir [56, s.3].

Üçlü formulun nəzəriyyədən düstur şəklinə salınmasında başlıca rol oynayan Ziya Göyalp da Əli bəy Hüseynzadənin bu istiqamətdəki fəaliyyətinə yüksək qiymət vermişdir. O, Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərdə Əli bəy Hüseynzadənin geniş fəaliyyətinin olduğunu yazmışdır. Mütəfəkkirin türkçülük və turançılıq məsələlərində öndə getdiyinə xüsusi diqqəti çəkərək vurğulayır ki, İstanbula gələn Əli bəy Hüseynzadə Tibbiyyədə türkçülüyn əsaslarını öyrədirdi. Ziya Göyalp Əli bəyin "Turan" adlı şeirini Turançılıq ideyasının ilk bəyanı adlandırmışdır [29, s.28]. Başqa bir məqaləsində isə üçlü düsturda onun xidmətlərini və bu düsturun türk dünyasında yeni üfüqlər açdığını yazmışdır [188, s.140]. Xalidə Ədib Adıvarın 2019-cu ildə nəşr edilmiş "Yeni Turan" əsəri də məhz Əli bəy Hüseynzadənin turançılıq ideologiyasından qaynaqlanmışdır [111].

Əli bəy Hüseynzadənin üçlü formuluna həsr edilmiş digər tədqiqatlarda belə bir fikir vurğulanır ki, Azərbaycan bayrağını dalğalandıran üç ümdə amilin ideoloqu məhz o, olmuşdur. Əslində, bu fikri irəli sürərkən tədqiqatçılar Əli bəy Hüseynzadənin həmin formulu prinsip kimi ilk dəfə ortaya atmasını ifadə etmək istəmişlər. Lakin bundan yanlış nəticələr çıxararaq Əli bəy Hüseynzadənin "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" üçlü formulunu sistem halına salması kimi qələmə verilməsi doğru deyildir. Çünki onun əsərlərində türklük, islamçılıq, müasirlik kimi əsas prinsiplər ayrı-ayrılıqda mövcud olsa da bunların sistemli şəkildə təhlili mümkün olmamışdır. Əli Heydər Bayatın yazdığına görə, bu formulun ideya müəllifi Əli bəy Hüseynzadə, sistemləşdirən isə Ziya Göyaldır. Bununla bağlı olaraq tədqiqatçı yazır ki, Türkiyədə 1911-1918-ci illər arasında Ziya Göyalp tərəfindən sistemləşdirilən "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" prinsiplərini ilk dəfə ortaya atan və yazılarında müdafiə edən Əli bəy Hüseynzadədir. O, 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində dərc etdirdiyi "Bizə hansı elmlər lazımdır?" məqaləsində xalqın yaşaması və inkişaf etməsi üçün əsas olaraq türkləşməyin, islamlaşmağın və avropalaşmağın mütləq olduğunu müdafiə etmişdir [139, s.33]. Fikrimizcə, bu ideya Türkiyə tədqiqatçılarının ümumi baxışını əks etdirir.

Ədibin həyatı və şəxsiyyəti haqqında Əhməd Ağaoğlunun övladları - oğlu Səməd Ağaoğlu [114], qızı Sürəyya Ağaoğlu [115] xatirələrində müəyyən məlumatlar verilmişdir. Onların hər ikisi Əli bəy Hüseynzadə və onun ailəsi haqqında maraqlı xatirələri təsvir etmişlər. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlu Azərbaycanda ailəliklə yaxın olmuş, bir yerdə "Həyat" qəzetini dərc etmiş və birlikdə fəaliyyət göstərmişlər. Bu yaxınlıq Türkiyədə də saxlanılmışdır. Dostluq və əməkdaşlıq onların ömürlərinin sonuna qədər davam etmişdir. Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Əli bəy Hüseynzadə xaraktercə anasına bənzəyirdi. O, ağ üzlü, saqqallı, iri gözləri, ahəngli səsi, ağır, yavaş hərəkətli, bütün insanları sevən biri idi. Lakin onun müşahidələrinə görə, Əli bəy Hüseynzadə xeyli dərəcədə Əhməd Ağaoğlundan fərqlənmişdir. Səməd Ağaoğlu Əli bəy Hüseynzadənin türk düşüncə tarixində tutduğu mövqe barədə yazırdı ki, türk düşüncəsinə etdiyi böyük xidmətlərə sahib çıxılmamış, İttihad və Tərəqqinin qurucularından olduğu halda adsız bir üzv

kimi qalmaqdan, Ziya Göyalpın irəli sürdüyü fikirlərin ən önəmlilərinin sahibi ikən universitetdə sadə bir dəri xəstəlikləri professoru kimi çalışmaqdan zövq alırdı. Hər mənada böyük bir humanist idi. Rəsm çəkir, mahnı söyləyir, yüksək əhval ruhiyyəsi və zarafatlarıyla ətrafında olan hər kəsi özünə bağlayırdı [114, s.83].

Səməd Ağaoğlunun xatirələrindən məlum olur ki, atası Əhməd Ağaoğlu Maltada ingilislər tərəfindən sürgündə saxlanılarkən Əli bəy Hüseynzadə bu ailəyə mənəvi yardımlar etmişdir. Lakin onun maddi imkanları olmamışdır. Hətta onu da qeyd edir ki, o, ailəyə maddi yardım edə bilməyəcək qədər kasıb olmuşdur. Yazır ki, Qara Kamal dost əlini uzatmasaydı, öz evini belə saxlaya bilməyəcək vəziyyətdə idi. Buna baxmayaraq, Əli bəy Hüseynzadə Əhməd Ağaoğlunun evinə tez-tez gələr, uşaqları yanına toplayar, maraqlı hekayələr danışar, onlar xəstələnəndə zorla ağızlarını açıb dərman verərmiş. Bu xatirələrdən Əli bəy Hüseynzadənin həlim, yumşaq və kövrək bir insan olduğu aydın görünür.

Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən Əli bəy Hüseynzadənin əsərləri ilə yanaşı arxivindəki sənədlər, onun haqqında xatirələr və məktublar da tədqiq edilmişdir. Araşdırmalarda Əli bəy Hüseynzadənin həyatı və şəxsiyyəti haqqında sənədlərə geniş yer verilmişdir. Həmin sənədlər arasında onun məktubları özünəməxsus yer tutur. Məlum olduğu kimi, ədibin arxivinin bir hissəsi qızı Feyzavər Alpars tərəfindən Ege Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsinin Türk dili və ədəbiyyatı bölümünün arxivinə bağışlanmışdır. Bundan sonra məktublar elmi tədqiqata cəlb edilmişdir. Əli Yavuz Akpınar həmin məktubları araşdıraraq mətbuatda məqalələrlə çıxış etmişdir. O, eyni zamanda Əli bəy Hüseynzadənin yazdıqları və ona gələn məktubları tədqiq etmiş, çap etdirmişdir. Həmin məktublarda Əli bəy Hüseynzadənin həyatı və yaradıcılığı, eləcə də şəxsiyyəti barədə son dərəcə əhəmiyyətli faktlar vardır. Sənədlərin bir hissəsini tədqiqatçı böyük bir topluda çap edilən "Mektupları, Kartpostalları və Bazı Belgelere Göre Hüseynzade Ali Turan Beyin Hayatı Hakkında Bilgiler" məqaləsində təhlilə cəlb etmişdir [17, s.85]. Məktublar əsasında ədibin Turan heyəti tərkibində Avropaya getməsi, 1923-cü ildə Nuru Paşanın İstanbuldakı evində Azərbaycan Məclisi-Millinin üzvlərinə verdiyi ziyafətdə iştirak etməsi və digər faktlar dəqiqləşdirilmişdir. Məktublarnın bir çoxu elmi dövriyyəyə ilk dəfə olaraq gətirilmişdir. Tədqiqatçı 1918-

ci ildə Əli bəy Hüseynzadənin Əhməd Ağaoğlu ilə birlikdə Nuru Paşanın siyasi müşaviri olaraq Qafqaza gəlməsini arxiv sənədlərinə əsaslanaraq qeyd edir. Onun yazdığına görə, Rusiya inqilabından sonra Əhməd Ağaoğlu "Tərcümani-həqiqət" qəzetində Rusiya və Qafqaz haqqında bir çox yazılar yazmışdır. Əli bəy Hüseynzadə isə İstanbulda verdiyi konfranslarda Qafqazda mövcud vəziyyət haqqında fikirlərini açıqlamışdır. Tədqiqatçı qeyd edir ki, Əhməd Ağaoğlu və Əli bəy Hüseynzadənin Ənvər Paşaya göndərdikləri teleqramda son dərəcə vacib faktlara rast gəlmək mümkündür. Teleqramda Qafqazdakı vəziyyət təhlil edilmişdir. Görünür, onların qarşısında Qafqazdakı ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil etmək və müəyyən qənaətlərini Ənvər Paşaya çatdırmaq vəzifəsi qoyulmuşdur. Onlar da göndərdikləri teleqramda yaranmış vəziyyəti Azərbaycan türkləri üçün əlverişli, "ikinci Makedoniya" olaraq qiymətləndirmişlər. Meydanda sıxılmış vəziyyətdə qalan ermənilərin Qafqaz Federasiyasına daxil olması təklifini onlara Osmanlı dövlətinin lütfü hesab etmişlər. Əli Yavuz Akpınar məktubu təhlil edərək yazır ki, bu iki şəxsiyyətin siyasi müşaviri olaraq Qafqaza göndərilməsi, Nuru Paşanın yanında Gəncədə fəaliyyət göstərmələri, İttihad və Tərəqqi Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Təşkilati-məxsusənin işidir. Ənvər Paşanın bu işdən xəbərdar olduğu, bəlkə də şəxsən bunu istədiyi də təxmin edilə bilər. Haqqında danışılan teleqramı Ənvər Paşaya göndərmələri onların Ənvər Paşa ilə birbaşa əlaqələrinin olduğunu, ən azından daha əvvəllər də onunla bu mövzularda müzakirə apardıqları ehtimalını artırır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Əli bəy Hüseynzadənin Abdullah Cövdətlə də yaxın münasibətləri olmuşdur. Abdullah Cövdətin ona yazdığı məktublarda bu münasibətlərin kökü və onların hansı amal uğrunda mübarizə apardıqları aydın görünür. Misirdən yazdığı məktublarında Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə heyranlığı və vurğunluğu ifadə olunmuşdur. Həmin məktublarda onların səmimi münasibətlərinin olduğu bilinir. Abdullah Cövdətə yazılan məktublar qorunub saxlanılmamışdır. Ancaq Abdullah Cövdətin yazdığı məktublarda hər iki tərəfin səmimiyyəti və münasibəti aydın görünür. Onun 1905-1923-cü illərdə İsveçrə, Fransa, Misir və Türkiyədən göndərdiyi, ümumi sayı 20-yə çatan məktub və poçt kartları saxlanılmışdır. Əli bəy Hüseynzadənin digər arxiv sənədləri kimi həmin

qiymətli irsinin üzə çıxarılmasında Əli Yavuz Akpınarın böyük xidməti olmuşdur. Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı və həm şəxsi münasibətlərini, həm də qarşılıqlı maraqlarını, birgə ədəbi-ictimai fəaliyyətlərinin müxtəlif aspektlərini ortaya qoyan məktubları ilk dəfə Ege Universitetinin Türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının dosenti Şərifə Çağ tərəfindən ərəb əlifbasından transliterasiya olunaraq “Yeni türk ədəbiyyatı” dərgisinin 2010-cu il mart ayında çap olunmuş sayında dərc edilmişdir [306, s. 195-232].

Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə yazdığı məktubları bir qayda olaraq “Ya Əli!”, “Qardaşım”, “Qardaşım sevgili Əli”, “İki gözüm Əli”, “Gözlərimin işığı Əli”, “Gözlərimin nuru Əli”, “Şahi-mərdanım Əli” kimi fərqli, lakin səmimi müraciətlərlə başlayır. Məktublardan aydın olur ki, Abdullah Cövdət məslək və əməl dostunun başına xeyli müsibətlər gəldiyini onun cavab məktublarından öyrənmişdir. Hər iki dost Türkiyə və türklük üçün səmimi qəlbdən çalışmağı qarşılıqlı məqsəd qoyduqları üçün kiçik bir uğursuzluqdan təəssüf hissələrini gizlədə bilməmişlər. 1905-ci il aprelin 10-da yazılmış növbəti məktubdan aydın olur ki, bütün bu vədlər əslində gecikmiş təsəllidir. Həmin məktubda Abdullah Cövdət öz taleyinin zərbələrindən şikayətlənir və ağır sınaqlardan keçdiyindən bəhs edir. Bütün bunları nəzərdə tutaraq Əli bəy Hüseynzadənin məşəqqət çəkdiyini, özünün isə işgəncə gördüyünü yazır. O, zülmə dolu həyat səhnələrini xatırlayaraq qeyd edirdi ki, Avropada iki il ərzində yediyim çörək və pendir oldu, ehtiyac və səfalət içində əzildim [306, s.197-198].

Məktubların Türkiyə ədəbi mühitində dərc olunması hər iki sənətkarın həyatı, tərcümeyi-halı ilə bağlı bir çox faktları üzə çıxarmışdır. Həmin faktların elmi ictimaiyyətə təqdim edilməsi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının bu istiqamətdəki araşdırmalarına təsirini göstərmişdir. Məhz bu məktubların Türkiyədə dərc olunmasından sonra tanınmış ədəbiyyatşünas alim Vilayət Quliyev “Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə məktubları” adlı silsilə məqalələr yazaraq “525-ci qəzet”in 2016-cı il 5, 12, 19 mart tarixli saylarında dərc etdirmişdir [53, s.10-11; 14-15; 16-17]. Tədqiqatçı məqalələrində həmin məktublara əsasən hər iki şəxsin həyatı və fəaliyyətinə dair bir çox faktları dəqiqləşdirmiş, Abdullah Cövdətin ziddiyyətli həyat yolunu və yaradıcılığını araşdırmış, bolşevik rejiminin təqibləri səbəbindən

vətənindən aralı düşmüş bu şəxsi ölkəsinə baş ucalığı gətirən şəxsiyyət kimi dəyərləndirmişdir. “Füyuzat” jurnalının İstanbulda hakimiyyət tərəfindən diqqətlə oxunduğunu yaxşı bilən Əli bəy Hüseynzadə onu Şərqi yetişdirdiyi şəxsiyyətlərlə müqayisə etmiş, istibdad rejiminə qarşı çıxdığını vurğulamışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi dünyasını araşdıran Sedat Adıgözəl onu bütün türk dünyasının böyük mücahidi, mütəfəkkiri, elm adamı və ədəbiyyatçısı kimi qiymətləndirmişdir. Yazır ki, o, Türkiyədə yazdığı məqalə, şeir və hekayələri ilə ədəbiyyat və mətbuatda önəmli şəxs olmuşdur [104, s.155].

Aparılan tədqiqatlar Əli bəy Hüseynzadənin həyat və yaradıcılığının Türkiyədə geniş şəkildə araşdırıldığını göstərir. Həmin araşdırmalarda Türkiyə tədqiqatçılarından Yusuf Akçura, Ziya Göyalt, Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar, Səməd Ağaoğlu və digərlərinin əsərləri çoxluq təşkil edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki yaradıcılığı hələ tam olaraq tədqiq edilməmişdir. Onun haqqında yazılanların əksəriyyəti əsərlərindən bəhs etmir, daha çox şəxsiyyətini araşdıran tədqiqat işləridir [66, s.133-135]. Bu da müəyyən dərəcədə başa düşüləndir. Çünki Əli bəy Hüseynzadə Türkiyədə yaradıcılıqla çox az məşğul olmuşdur. Onun yazdığı bəzi əsərlər, o cümlədən “Qərbin iki dastanında türk” əsəri Türkiyədə yazılmasına baxmayaraq, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Digər tərəfdən, ədibin Türkiyə mətbuatında dərc edilən yazıları da hələ tam olaraq üzə çıxarılmamışdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, Əli bəy Hüseynzadənin Türkiyədəki ədəbi-elmi və ictimai-siyasi fəaliyyətinin sistemli şəkildə yenidən tədqiqinə ehtiyac vardır.

4.3.Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində

XX əsr Azərbaycan ədəbi, ictimai-siyasi fikrində görkəmli rol oynamış Əhməd bəy Ağaoğlu həyat və yaradıcılığının böyük bir hissəsini Türkiyədə keçirmişdir. O, burada elmi, ictimai-siyasi həyatda fəal olmaqla yanaşı yazıb-yaratmış və Türkiyə mühitinə daxil olmuşdur. Həm sağlığında, həm də ölümündən sonra onun əsərləri haqqında çoxlu məqalələr yazılmış və tədqiqat işləri aparılmışdır. Ötən əsrdə elə bir

Azərbaycan doğumlu şəxsiyyət yoxdur ki, o, Türkiyədə bu qədər məşhur olsun, əsərlərinə və şəxsiyyətinə dair fundamental araşdırmalar aparılsın. Bu, əsasən aşağıdakı amillərlə bağlıdır: Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə gedən ictimai-siyasi proseslərin mərkəzində olmuşdur; özünü türk mühitindən ayrı hesab etməmiş və dərhal proseslərdə fəal iştirak etmiş, Türkiyənin gələcəyi naminə müəyyən işlər görmüşdür; Türkiyəni sevmiş və onun gələcək siyasi həyatının qurulmasında yaxından iştirak etmişdir; yazılarında qaldırdığı problemlər özünün mövzu və problematikası baxımından son dərəcə əhatəli olduğu kimi müasirlik nöqtəyindən nəzərindən də əhəmiyyətlidir; yazılarında və siyasi fəaliyyətində milliyyətçi, müasir və islamçı düşüncəsini birləşdirən nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Bu amillərin sayını daha da artırmaq olar. Çünki onun yaradıcılığı zəngin olmaqla yanaşı əhatəli və müxtəlifdir. Əhməd Ağaoğlu ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Atatürkün yanında olmuş və ideyaları ilə ona yardım göstərmişdir. Bütün bu səbəblər onun yaradıcılığının daim Türkiyə ədəbi mühitində aktual olduğunu şərtləndirmiş, həyatı, şəxsiyyəti, ayrı-ayrı əsərləri haqqında çoxlu məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalar yazılmışdır. Həmin araşdırmaları şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: həyatı və şəxsiyyəti haqqında aparılan araşdırmalar; ayrı-ayrı əsərlərinə dair aparılan tədqiqat işləri; jurnalistlik fəaliyyətinə və Türkiyə mətbuatının yaradılmasındakı roluna dair araşdırmalar; yaradıcılığında demokratiya anlayışı; din və islamla bağlı düşüncələri; dövlət və cəmiyyət haqqında fikirləri; siyasi fəaliyyəti və siyasi düşüncələrinə həsr edilmiş araşdırmalar; türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoğlunun yeri və rolu məsələləri; liberalizmi və Türkiyə müxalifət institutunun yaradılmasındakı rolu və sair.

Bütün bunlar barədə “Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində” adlı məqaləmizdə də müəyyən qənaətlərə gəlmişik [65, s.141-147].

Türkiyə tədqiqatçıları Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığını həm də türk dünyasında milli düşüncənin formalaşması kontekstində araşdırmışlar. O, Azərbaycan türklərinin milli tarixinin ana xətlərini müəyyənləşdirən fikir adamı olaraq tanındılmışdır. Fahri Sakal [177], İsmail Kayabalı [216], David Kuşner [235] və

başqa tədqiqatçılar araşdırmalarında türk millətçiliyində Azərbaycan düşüncə adamlarının oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişlər. Həmin tədqiqat işləri böyük bir dövrü əhatə edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu araşdırmalar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər öyrənilmədiyindən tədqiqi aktualdır. Həmin işlərin dərinlən araşdırılması, sistemləşdirilməsi və elmi-nəzəri ümumiləşdirmələrin aparılması vacibdir.

Əhməd Ağaoğlu haqqında araşdırmalarda onun həyat və fəaliyyətinə dair Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni olan faktlar, materiallar və fikirlər yer alır. Məlum olduğu kimi, XX əsrin 80-ci illərinin ortalarına qədər kommunist ideologiyasının tələblərinə uyğun olaraq Əhməd Ağaoğlunun fəaliyyəti Azərbaycanda ancaq mənfi olaraq qiymətləndirilir və o, burjua ziyalısı, qatı millətçi hesab edilirdi. Türkiyədə isə Əhməd Ağaoğlu Ufuk Özcanın yazdığı kimi, müasir türk düşüncəsində müəyyən bir yer tutmuş, siyasi mexanizmlərin əsas nöqtələrində yer tutmasa da vacib siyasi vəzifələri yerinə yetirmiş bir ziyalı olaraq qiymətləndirilmişdir [254, s.23].

Azərbaycanda doğulmuş publisistin Türkiyəyə getdikdən sonra daha böyük bir mühitə düşməsi və burada fəaliyyət göstərməsi həm gördüyü işin miqyasını, həm də yaradıcılığının əhəmiyyətini artırırdı. Əhməd Ağaoğlu nadir ziyalılardan biri idi ki, qərbləşmə ilə xalqçılığı işində və yaradıcılığında uğurla birləşdirmişdir. Məsələ burasındadır ki, Əhməd Ağaoğlu hələ Azərbaycanda olarkən bu amillərə böyük önəm verirdi. Türkiyə tədqiqatçıları həmin məsələlərə diqqət çəkərək onu Qafqazdakı fəaliyyətinin davamı olaraq qiymətləndirmişlər. Belə qiymətləndirmə düzgündür. Çünki görkəmli publisist hər iki ölkədə demək olar ki, eyni məqsədi yerinə yetirmişdir. Tədqiqatçılar onun Azərbaycandan getməsinin səbəbini də məhz bu amildə axtarırlar. Məsələn, Fəhri Sakal Qafqazda Əhməd Ağaoğlunun gördüyü milli işin əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazır ki, "Difai"nin gizli bəyannaməsində qanlı hadisələrdə Rusiya günahlandırılır, ermənilər zorakılıq göstərdikləri halda onların qarşılığını alacaqları şəkildə xəbərdarlıq olunurdu. Üçüncü xəbərdarlıq isə rus-erməni əməkdaşlığını quran xain və satılmışlara idi [177, s.22].

Müəllifin fikincə, Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycandan Türkiyəyə mühacirət etməsinin bəlli ictimai-siyasi səbəbləri var idi. Azərbaycandakı son fəaliyyəti, xüsusən ictimai-siyasi proseslərə qoşulması, erməni terror-siyasi təşkilatlarının müsəlmanlara qarşı qırğınlarının qarşısını almaq üçün “Difai” təşkilatını yaratması və fəaliyyəti onun vətəninə qalmasını mümkünsüz edirdi. O, ictimai-siyasi məsələlərdə xalqın maraqları mövqeyində dayanırdı. Belə ki, təşkilatın proqramında siyasi-hərbi məsələlər öz əksini tapmışdı. Silahlı ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qanlı terror aktlarına yalnız bu yolla cavab vermək olardı. Proqramda Rusiyanın nəzarətə aldığı məscid, mədrəsə və məktəblərin əmlakının xalqa verilməsi, kəndlilərin torpaq haqlarının onlara qaytarılması, kəndlilərin mülklərini satıb istədiyi yerlərə getməsinə icazə verilməsi, eləcə də Qafqazda xristianlara verilmiş hüquqların eyni ilə azərbaycanlılara verilməsi kimi məsələlər əksini tapmışdı. Başqa bir məsələ müsəlmanların hüquqlarının bütün mümkün vasitələrlə qorunması idi. Bunlar gizli şəkildə həyata keçirilirdi. Müəllifin yazdığına görə, sonuncu amil “Difai”nin ciddi siyasi təşkilat olduğunu göstərdi. Qısa bir zamanda erməni silahlı dəstələri təşkilatın fəaliyyətinin nəticələrini gördülər və layiq olduqları cavablarını aldılar. Bundan sonra hökumət orqanları Əhməd Ağaoğlunun izlənilməsi və həbs edilməsindən ötrü tədbirlər gördülər. Bu zaman Türkiyədə məşrutənin elan edilməsi və Parisdəki türk dostlarından bir neçəsinin hakimiyyətə gəlməsi onu İstanbula aparən əsas səbəblərdən olmuşdur.

Əhməd Ağaoğlunun təşkilatdakı fəaliyyətini digər araşdırmaçılar da yüksək qiymətləndirmişlər. Tədqiqatçı Fəxrəddin Gülsevən yazır ki, “Difai”nin proqramı geniş formada Müsavat Partiyası və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən tutulmuş, Azərbaycanın müstəqilliyində böyük rol oynamışdır. Əhməd Ağaoğlunun Türkiyəyə getməsindən sonra da təşkilat dağılmamış, 1905-1917-ci illər arasında fəaliyyət göstərərək bir müddət keçmiş Azərbaycan ordusunun özəyini təşkil etmişdir. “Difai” Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycanda qurduğu sonuncu təşkilat olmuşdur [198, s.90-96].

Əhməd Ağaoğlunun Türkiyədəki həyatı və fəaliyyəti də hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Çünki həm onun övladları Səməd Ağaoğlu və Sürəyya Ağaoğlu, həm də

tədqiqatçılar Qafqazdan İstanbula gəldikləri vaxtdan bəri daim həyatı və fəaliyyəti haqqında yazmışlar. O, İstanbula gələr-gəlməz ilk növbədə, özünə ev və iş axtarmışdır. Fəxrəddin Gülsevən Əhməd Ağaoğlunun məşrutıyyətin fikir həyatı içində istəklərinə asanlıqla çata bildiyini yazmışdır. Bu onun türk həyatını dərinləndirən və hakimiyyətdə dostlarının olması ilə bağlıdır. Müəllifin belə qənaəti digər tədqiqatçıların baxışları ilə üst-üstə düşür. Qısa bir müddət sonra Əhməd Ağaoğlu Süleymaniyyə kitabxanasına müdir təyin edilmişdir. O, İstanbul mətbuatı ilə tanış olmuş və “Le Yeune Turc” (Gənc türk), “Tərcümani-həqiqət”, “İslam”, “Sirat-ül müstəqim”, “Türk yurdu”, “İctihad” və digər qəzet və məcmuələrə məqalələr yazmışdır. İlk vaxtlar məqalələrini “Ahmet Ağayef” imzası ilə dərc etdirmişdir. 1912-ci ildə məmurluqdan çıxaraq İttihad və Tərəqqi Partiyasının idarə heyətinə gətirilmiş və millət vəkili seçilmişdir. Bununla bağlı olaraq Fəxrəddin Gülsevən yazır ki, o, hələ Osmanlı Məclisi Məbusanında milli hakimiyyətdən danışmış, millət vəkillərinin toxunulmazlığı, sürgün edilməməsi və hər kəsin məclisdə danışmaq haqqına sahib olmasına dair təkliflər irəli sürmüşdür. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Əhməd Ağaoğlu gərgin işləmiş və türk milli düşüncəsinin inkişafında böyük xidmətlər göstərmişdir. Tədqiqatçı Zafər Tunayanın yazdığına görə, millət vəkilliyi ilə yanaşı jurnalist fəaliyyətini davam etdirən Əhməd Ağaoğlu Türk yurdu cəmiyyətinin, “Türk yurdu” məcmuəsinin, daha sonra isə Türk bilgi dərnəyinin və Türk Ocaqlarının qurucularından biri olmuşdur. Müəllif yazır ki, Türk Ocaqlarının ilk təsis yığıncağı Əhməd Ağaoğlunun mənzilində keçirilmişdir [289, s.205]. Tədqiqatçı Hüseyin Tuncərin də tədqiqatlarında bu fikir yer almışdır [290, s.14-15].

Türkiyədə aparılan tədqiqat işlərində Əhməd Ağaoğlunun ədəbi, ictimai-siyasi mühitdə fəallığı, yeni cəmiyyət quruculuğunda yaxından iştirakı, Türk-tatar heyəti dərnəyinin ən fəal üzvü olması, 1916-cı ildə Rusiya müsəlmanlarının haqqlarının qorunması barədə Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Vilsona teleqram göndərənlərin arasında olması, hərbi müşavir kimi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycana gəlməsi, evinin yanması xəbərini aldıqdan sonra İstanbula geri dönməsi, Maltada sürgündə olması, sürgündən yazdığı məktublar, həbsxana nəzarətçiləri ilə tez-tez mübahisələr etməsi, sürgündən azad edilməsi, Cümhuriyyətin

qurulması uğrunda mübarizəsi, müxalifətə keçməsi, həyatının son günləri və digər məsələlər haqqında aparılan geniş tədqiqatlar onun böyük işlər gördüyünü sübut edir. Bu təhlillər arasında Əhməd Ağaoğlunun hökuməti tənqid etməsi də başlıca yerlərdən birini tutur. İstiqlal məhkəmələri dostlarını mühakimə edən zaman Əhməd Ağaoğlunun onları açıq şəkildə müdafiə etməsi Türkiyə siyasi mühiti üçün gözlənilməz olmuşdur. Günahları olmadığı halda böhtanlara məruz qalan Hüseyn Cahid Yalçın, Əli Çətinkaya, Şükrü Yenibahçeli, Seyyid Tahir Əfəndi, Doktor Nazim, Topçu İhsan və digərlərini Mustafa Kamal Paşanın hüsurunda birmənalı olaraq müdafiə etməklə yanaşı Əhməd Ağaoğlu onların ailələrinə maddi və mənəvi dəstək də vermişdir. Dəniz qüvvələri komandanı Topçu İhsanın mühakiməsindən ötrü qurulan komissiyaya sədrlik etmiş və səsini onun lehinə vermişdir. İsmət İnönünün əmri ilə Topçu İhsan evindən məcburi şəkildə aparıldığı zaman onun ailəsini təsəlliyyə ilk olaraq gedənlər Əhməd Ağaoğlunun qızları olmuşdur. Həmin hadisəyə görə ertəsi gün “Hakimiyyəti-Milliyə” qəzetində “Ağaoğlunun karısı və qızları eski bahriyyə vekilinin karısını təsəlliyyə koşdular” adlı məqalə dərc edilmişdi. Məqalədə Əhməd Ağaoğlunun ailəsi sanki cinayət törətmiş kimi qələmə verilmiş, yaxud belə bir ab-hava yaradılmağa çalışılmışdı. Əhməd Ağaoğlu yazının müəllifi olan gənc müxbiri tutmuş və demişdi ki, bir gün sənin də başına belə bir iş gəlsə, həyat yoldaşının və uşaqlarının köməyinə, təsəllisinə mən gedəcəyəm. Bu tənbehdən utanan gənc yazını məcburən yazdırdıqlarını deyərək üzr istəmişdi [114, s.126]. Belə faktlar o dövrdə mətbuat üzərində siyasi hakimiyyətin güclü təsirinin olduğunu göstərir.

Əhməd Ağaoğlunun Türkiyə həyatı və fəaliyyətinin ən mühüm səhifələrindən biri Mustafa Kamal Paşanın istəyinə uyğun olaraq türk hərbiçisi, diplomatı və siyasətçisi Fethi Okyar tərəfindən qurulmuş Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin yaradılmasında oynadığı roldur. Məlum olduğu kimi, bu illərdə Türkiyədə təkpartiyalı sistem mövcud idi. Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsi yaradılarkən Mustafa Kamal Paşanın məsləhətləşdiyi və bu partiyanın başına gətirdiyi ziyalılardan biri Əhməd Ağaoğlu olmuşdur. Lakin Əhməd Ağaoğlu ölkədə gedən bir sıra proseslərlə razılaşmamış və yeni yaranan partiyanın hakimiyyət tərəfindən idarə olunmasına qarşı çıxmışdır. Təşkilat qurulduqdan qısa müddət sonra xalq arasında böyük hörmət

qazandığından seçkilərdə qalib gəlmək şansı yaranmışdır. Lakin yaradıldıqdan üç ay sonra partiya buraxılmışdır. Əhməd Ağaoğlu bütün bunları "Sərbəst Firqə xatirələri" əsərində geniş şəkildə təsvir etmiş, baş verən prosesləri oyun – komediya kimi səciyyələndirmiş, bu cür hərəkətlərdə əsas məqsədin əslində müxalif fikri kökündən yox etmək olduğunu yazmışdır. Həmin proseslərdən nəticə çıxararaq Əhməd Ağaoğlu vurğulayırdı ki, bundan sonra uzun müddət heç kəs müxalif partiya təsis etmək cəsarətini göstərə bilməz. Lakin o, ümidini itirmir, xalqı oyatmaq yolunda düşünməyin vacibliyini qeyd edərək yazırdı ki, Sərbəst Firqənin qısa ömrü xalqa hürriyyətin nəşə və zövqünü azacıq da olsa daddırmış, onun az-çox sərbəst nəfəs almasına imkan vermişdir [2, s.309].

Partiya bağlandıqdan sonra onun üzvləri, xüsusilə də idarə heyətinin üzvləri ərizə yazaraq gəldikləri yerə, yəni Cümhuriyyət Xalq Partiyasına keçmələrinə baxmayaraq, Əhməd Ağaoğlu nəyinsə müqabilində bunu etməyi öz şəxsiyyətinə sığışdırmamışdır. O, hakim partiyaya daxil olmamış, "Akın" qəzetini təsis etməklə ölkədə müxaliflik institutunun yaradılmasında müəyyən rol oynamışdır. Lakin müxalifət qəzetinin dərci uzun müddət davam etməmişdir. Hakimiyyəti kəskin tənqidlər etdiyinə görə iqtidar tərəfindən az sonra bağlanmışdır. Tədqiqatçı Hakkı Uyarın fikrincə, qəzetin xüsusilə sonuncu sayında "Hakimiyeti-Milliyə" qəzetinin kəskin şəkildə tənqid olunması hökuməti bu addımı atmağa vadar etmişdir. Bununla əlaqədar olaraq yazır ki, Cümhuriyyət Xalq Partiyasının rəsmi mətbuat orqanı olan "Hakimiyeti Milliye"yə yönəlmiş bu tənqidlər "Akın" qəzetinin bağlanması əsas səbəblərindən biridir. Prokurorluq tərəfindən məqalənin müəllifi Əhməd Ağaoğlu, redaksiyanın sahibi və məsul katibi Yusif Ziya haqqında tədqiqat işinin başlandırılması qəzetin uzun müddət çap həyatına davam etməyəcəyindən xəbər verirdi [302, s.45]. Bu araşdırmalar Əhməd Ağaoğlunun həyat və fəaliyyətini, xüsusən siyasi baxışlarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Aparılan tədqiqatlarda Əhməd Ağaoğlunun ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı yaradıcılığı da fundamental şəkildə araşdırılmışdır. Bu baxımdan da Ufuk Özcan, Hakkı Uyar, Fahri Sakal və Fəxrəddin Gülsevənin tədqiqatları öz yeniliyi və əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, Əhməd Ağaoğlunun həyatı, ictimai-

siyasi fəaliyyəti və yaradıcılığı üç mərhələni və coğrafiyanı əhatə edir. Onun fəaliyyəti gənc ikən Fransada başlamış, Azərbaycanda davam etmiş və Türkiyədə tamamlanmışdır. Buna görə də bütün yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmək, araşdırmaq və müəyyən ümumiləşdirilmiş elmi nəticələrə gəlmək sistemli yanaşma tələb edir. Həm də ona görə ki, mürəkkəb və ziddiyyətli siyasi hadisələrin və Birinci Dünya müharibəsinin davam etdiyi bir zamanda ictimaiyyətdə də müəyyən fikir ayrılıqları olmuşdur. Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığındakı bu fikir ayrılıqları ictimai-siyasi proseslərin gedişində yaranmışdır. Tədqiqatçılar onun yaradıcılığını təhlil edərkən məhz bu amili əsas götürmüşlər. Yaradıcılığının ilk dövründə İran, din mövzusu, sonralar isə təhsil aldığı mühitin və ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında qərbçilik, milliyyətçilik, mədəniyyət kimi problemlər əsas yer tutmuşdur. Parisdə olarkən gənc Əhməd Ağaoğlu İran, Avesta, yaxud din mövzuları üzərində çalışmışdır. Şərq təfəkkürü ilə böyümüş, ailədə dini tərbiyə görmüş gənc Əhməd Ağaoğlu Avropada Şərqi və onun özəlliklərini tanıtmaya səylər etmişdir. Ufuk Özcanın fikrincə o, yazılarında özünün fars kimliyini, Osmanlı-Türk və Ərəb-İslam kimliyinə nisbətən daha üstün tutduğu gözə çarpmaqdadır [254, s.24].

Əhməd Ağaoğlunun tələbə olarkən müəllimi, fransız şərqşünası, filoloq, dilçi və tərcüməçi Ceyms Darmsteterin vasitəsi ilə 1892-ci ildə Londonda keçirilən IX Beynəlxalq Şərqşünaslar Simpoziumunda etdiyi "Şiə dinində məzdəkçi inanclar" adlı məruzəsi böyük maraq doğurmuşdu. XIX əsrin sonlarında Azərbaycanda milli kimliyin hələ müəyyənləşmədiyi, gənc Əhməd Ağaoğlunun türk kimliyinə kifayət qədər hakim olmadığı bir dövrdə mövzuların dinlə əlaqədar olması təbii idi. Ona görə də onun bu dövr yaradıcılığında və fəaliyyətində türk millətçiliyi də nəzərə çarpmır. Ancaq bunu heç də kimlikləri qarşı-qarşıya qoymaq, yaxud fars kimliyinə üstünlük vermək kimi də qəbul etmək doğru deyildir. Onun çıxışlarında dini mövzulara üstünlük verməsi vətəndən getdikdən sonra malik olduğu islami bilikləri nümayiş etdirmək, Avropadakı ziyalıları, tələbələrini islam dininin dəyərləri ilə tanış etmək məqsədi daşmışdır. Ufuk Özcan bunu yanlış olaraq müəllimi Renanın təsiri altına düşməsi ilə əlaqələndirərək yazır ki, həqiqətən Paris illərində Əhməd Ağaoğlunun türklüklə bağlı bəlkə də müəllimindən təsirlənərək mənfi düşüncələrin onun fikir və

kimliyinin təməlini təşkil etmişdir [254, s.25]. Fikrimizcə, bu mərhələdə Əhməd Ağaoğlunun düşüncəsində hələ türk kimliyinin formalaşmamasının başlıca səbəbi uşaq yaşlarında aldığı tərbiyə, Azərbaycanda dinin təsirinin güclü olması, böyüdüyü ailədə dini dünyagörüşün daha çox hakim olması ilə bağlı idi. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, bu zaman türklük, türkçülüklə bağlı Osmanlının özündə müəyyən sistemli siyasi düşüncə mövcud deyildi. Şuşada dindar ailədən çıxaraq Avropaya getmiş və tamamilə fərqli bir mühitə düşmüş gənc Əhməd bəy Ağaoğlunun dini mövzuya müraciət etməsi başa düşüləndir [65, s.141-147; 74, s.229]. Yusuf Akçuranın onun tərcümeyi-halından verdiyi aşağıdakı istinad bunu deməyə əsas verir. Yazır ki, gün olmurdu ki, evimizin geniş divanxanasına bir çox elm və irfan sahibi toplanıb, plovla nargilə arasında müxtəlif dini məsələlər barədə uzun-uzadı söhbətlər etməsin. Lakin bunu da yaddan çıxarmaq olmaz ki, özünün də dediyi kimi, Əhməd Ağaoğlu uzun illər davam edən bu kimi münaqişələrin (dini söhbətlər nəzərdə tutulur - N.M.) içində böyümüşdür [2, s.215]. O, Şuşada fəaliyyət göstərən gimnaziyada çarizm tərəfindən müstəmləkəçilik siyasətindən ötrü Azərbaycan torpaqlarına gətirilib yerləşdirilmiş ermənilər və ruslarla yanaşı təhsil almış, bütün çətinliklərə, müsəlmanlara, türklərə olan fərqli münasibətə baxmayaraq, oranı bitirən bir neçə yerli gəncdən biri olmuşdu. Ona görə də ola bilməzdi ki, onda olan milliyyətçilik hissi Azərbaycanda, türkçülük hissi isə Türkiyədə formalaşsın. Sadəcə olaraq, Əhməd Ağaoğlu Avropada yaşadığı illərdə hələ çox gənc olduğu, ictimai-siyasi proseslərə yenidən qoşulduğu üçün özünə yaxın və dərinə bildiyi mövzuda yazmağı və danışmağı daha üstün tutmuşdur. Həm də bəllidir ki, həmin illərdə azərbaycanlılar hələ ümmətçilikdən milli kimliyə, millətçiliyə keçməmişdir.

Əhməd Ağaoğlunun Azərbaycandakı ictimai-siyasi fəaliyyətində və məqalələrində milli kimliyin, milliyyətçiliyin izləri aydın görünür. Dünyada gedən proseslərin milli kimlikləri müəyyənləşdirməsi ilə bağlı problemi dərk edən gənc publisist hələ "Kaspi" qəzetində yazdığı məqalələrində xalqı yeni inkişaf prosesinə hazırlamaq yolunu üstün tuturdu. Onun şiə-sünni məsələləri barədə məzhəb mübahisələrinin aradan qaldırılması haqqında məqalələri yeni cəmiyyət

quruculuğunda başlıca rol oynamışdır. "Həyat" və "İrşad" qəzetlərində dərc edilən yazıları da bunu deməyə əsas verir.

Türkiyədə yaşadığı illərdə Əhməd Ağaoğlunun həm fəaliyyətinin, həm də yazılarının mövzu və problematikası keyfiyyətcə dəyişir, onun Qərb mədəniyyətinə dair görüşləri aydın şəkildə üzə çıxır. O, "İslam dini və İslam aləmində qadın", "Üç mədəniyyət", "Hindistan və İngiltərə", "Dövlət və fərd", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Mən kiməm?", "Könülsüz olmaz", "İxtilal mı, inqilab mı?", "Sərbəst firqə xatirələri", "Tanrı dağında" əsərlərində və digər məqalələrində yeni mədəni, hüquqi və siyasi düşüncə kimliyini ortaya qoyur.

Əhməd Ağaoğlu Türkiyədə hüquqşünas olaraq da tanınmış və tədqiq edilmişdir. Onun Türkiyədəki siyasi fəaliyyətinin və yazdığı əsərlərin ana xəttini hüquq, demokratiya, liberalizm kimi anlayışlar təşkil edir. Əhməd Ağaoğlunun hüquqa dair fikirlərini ayrı-ayrı məqalələrindən və universitetdə dərs verdiyi tələbələrin yazdıqlarından da öyrənmək mümkündür. O, Türkiyə Cümhuriyyətinin ilk illərində qadına seçmə və seçilmə haqqının verilməsi barədə bir neçə məqalə yazmış, hətta daha irəliyə gedərək qadınların millət vəkili və vali olacağı fikrini irəli sürmüşdür [113]. Ancaq Əhməd Ağaoğlunun narahatlığı ondan ibarət idi ki, türk qadını bu hüququ mübarizə edərək almamış, ona bu hüquq Cümhuriyyətin qurucusu Mustafa Kamal Paşa tərəfindən verilmişdir, Avropa qadını isə haqqını mücadilə yolu ilə qazanmışdı. Mübarizə nəticəsində alınmayan bu azadlığın qiymətinin bilinməyəcəyi Əhməd Ağaoğlunu narahat edirdi. O, belə düşünürdü ki, türk qadınları vaxtlarını və enerjilərini sadəcə əylənməyə xərcləyərlərsə əllərindəkilərini də itirərlər. Əhməd Ağaoğlunun hüquq sistemindəki fikirlərini təhlil edən tədqiqatçı Ebru Kayabaş onun başqa məsələlərə nisbətən hüquq mövzusunda topluma bəzi güzəştlərə getdiyi qənaətindədir [217, s. 441-452]. Əhməd Ağaoğlunun "Üç mədəniyyət" əsərində və digər məqalələrində hüquqa aid fikirlərini təhlil edən tədqiqatçı yazır ki, yenə Ağaoğluna görə haqq mücadilə ilə alınmalı və hüquq o mübarizədən çıxarılacaq dərslərlə formalaşmalıdır. Şərq cəmiyyətləri bu mübarizəyə öyrənmədikləri üçün dəyişkən olan İslam hüququnu belə dondurmuşlar. Son min ildə yeni hökmlər

gətirməyərək hüququ sultanların ihsan və ədalətnamələrinə buraxmışlar. İslam hüququna inqilab gərəkdir [217, s.450].

Araşdırmalardan aydın olur ki, Əhməd Ağaoğlunun Türkiyədəki yaradıcılığının xarakterini müəyyənləşdirən üç amildən biri dünyəvilik anlayışıdır. Türkiyə tədqiqatçıları arasında Əhməd Ağaoğlunun ən çox müzakirə olunan fikirlərindən biri də məhz dünyəvilik məsələsidir. O, həm əsərlərində, həm də ictimai-siyasi fəaliyyətində həmişə bu düşüncələri müdafiə etmişdir. Bu barədə ayrıca yazı yazmasa da həm məqalələrində, həm də "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərində dünyəvi cəmiyyəti alternativsiz olaraq görmüşdür. O, Türkiyə cəmiyyətinin hər hansı bir problemini təhlil edərkən dünyəviliyə istinad etmiş, Avropa dəyərlərini müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Əhməd Ağaoğlunun dinlə bağlı fikirlərində dünyəviliyə yer verdiyini vurğulayan tədqiqatçı Fahri Sakal yazır ki, bir vaxtlar təriqətlərin müsbət rol oynadığını xatırladan yazara görə, bu qurumlar son illərdə pozulmuşdur. Məzhəbcilik türkləri böldüyündən dinin pozulmuş ünsürləri çoxalmışdır. Tək çarə dini əslinə döndərmək, siyasətçilərin müdaxiləsindən uzaq tutmaq və siyasətə qarışmasına imkan verməməkdir [177, s.181].

Türkiyədə Əhməd Ağaoğlu haqqında aparılan tədqiqatlarda onun cəmiyyət və ictimai-siyasi proseslərlə bağlı fikirlərinə də geniş yer verilmişdir. Azadlıq və liberalizm anlayışları haqqında düşüncələri türk elmi fikrində ən böyük dəyər qazanan problemlərdəndir. O, dövlət, fərd, cəmiyyət məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət vermiş, müvafiq fikir və mülahizələrini bildirmişdir. Yuxarıda adı qeyd edilən əsər fərd, cəmiyyət, dövlət, idarəetmə barədə nəzəri və praktik prinsiplərdən ibarətdir.

Əhməd Ağaoğlu "Dövlət və fərd" əsərində yaşadığı zamandan çox irəli gedən fikirlər söyləmişdir. Bu fikirləri təhlil edən həm müasirləri, həm də çağdaş tədqiqatçılar onun dünyagörüşü etibarilə fərdiyyətçi və azadlıqsevər bir insan olduğunu bildirmişlər. Əhməd Ağaoğlu ilə partiyadaşları arasında müəyyən fikir ayrılıqları olmuşdur. O, Cümhuriyyət ideallarına bağlı olmasına, sadıq qalmasına, kamalizmi müdafiə etməsinə baxmayaraq, dövlət və fərd anlayışlarında tutduğu prinsiplial mövqeyini daim müdafiə etmişdir. Mütəfəkkirin fərdlə bağlı fikirlərini yüksək qiymətləndirən Ufuk Özcan yazır ki, Əhməd Ağaoğlu Qərb cəmiyyətlərinin

siyasi, iqtisadi və texniki üstünlüklərini fərdin inkişafı ilə paralel getdiyini, bir çox yeniliyin təməlində fərdin olduğunu bildirmişdir. O, fərdi cəmiyyət daxilindəki dəyişmənin təkanverici və yaradıcı gücü olaraq göstərmişdir [254, s.204].

Əhməd Ağaoğlunun ictimai-siyasi fəaliyyəti və yaradıcılığı haqqında Türkiyədə aparılan araşdırmaların öyrənilməsindən belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiqatçılar bu məsələlər barəsində bir sıra əsərlər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün qaranlıq olan bəzi məsələlərə aydınlıq gətirmişlər. Həmin tədqiqat işlərində görkəmli publisistin həyatı, ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə yanaşı əsərlərində qaldırdığı ictimai-siyasi problemlərə də geniş yer verilmişdir. Araşdırmaların bəzilərində Əhməd Ağaoğlunun ədəbi, publisist irsinə rəğbət olsa da bir çoxunda dünyagörüşündəki ziddiyyətli məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu da təbiidir. Çünki dövrün özü mürəkkəb, ziddiyyətli və qarışıq olmuşdur. Hətta bu ziddiyyətlərdə də Əhməd Ağaoğlunun taleyüklü məsələlərdə cəmiyyəti irəli aparan, mütərəqqi siyasi düşüncəyə sahib olduğu görünür.

4.4. Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində

Bolşevik işğalı nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut etməsi ədəbi prosesə də təsirsiz qalmadı. Azərbaycan ədəbiyyatı üçün ağır ictimai-siyasi və ideoloji şərtlər meydana çıxdı. Milli düşüncə zor gücünə kommunist düşüncəsi ilə əvəzləndiyi kimi milli ruhlu ədəbi nümunələrin də yerini kommunist ideologiyasını təbliğ edən bədii əsərlər tutmağa başladı. Doğrudur, sovet hakimiyyətinin ilk illərində proletar ədəbiyyatı ilə yanaşı milli ruhu ifadə edən bəzi əsərlərə də rast gəlinirdi. Lakin bolşevik hakimiyyəti möhkəmləndikcə, senzura sərtləşdirildikcə belə əsərlərin sayı azalır və onların nəşrinə icazə verilmirdi. Senzuradan keçdikdən sonra belə, müxtəlif qəzet və ədəbi dərgilərdə dərc olunan əsərlərdə millətçilik elementləri axtarılır, tapıldığı halda müəllifləri amansız repressiyalara, təhqirlərə və təzyiqlərə məruz qalırdılar. Yazıçı və şairlərin qarşısında yeni rejimi tərənnüm etmək bir vəzifə və tələb kimi qoyulurdu. XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın milli ruhlu onlarla yazıçı və şairinin repressiya edilməsi, sürgünə göndərilməsi, güllələnməsi də bununla

bağlı idi. Repressiyalardan canını qurtarıb qaçanlar ömürlərinin qalan hissəsini müxtəlif ölkələrdə mühacirətdə yaşayıb, yazıb-yaradırdılar. Bütün bunları nəzərə alıqda demək olar ki, sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatı faktiki olaraq iki fərqli ideoloji sistemdə və məkanda inkişaf etmişdir: işğal altında olan vətəndə və mühacirətdə. Azərbaycan ədiblərinin mühacirətdə yaratdıqları ədəbiyyat bütün çətinliklərə və məhrumiyyətlərə baxmayaraq, XX əsrdə milli ədəbi-bədii fikrin zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, əgər XX əsrə qədər mühacirətlə bağlı tarixi, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii baxımdan müəyyən işartılara rast gəlmək mümkündürsə, son yüzillikdə mühacirət daha çox ictimai-siyasi və ədəbi-bədii səviyyələrdə özünü göstərir [25, s.358].

İşğaldan sonra ölkədən mühacirət etməyə məcbur olan ictimai-siyasi xadimlərin və ədiblərin üz tutduğu ölkə əsasən Türkiyə idi. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri yaradıcılıqlarını türk ədəbi mühitində davam etdirmişlər. Belə şairlərdən biri olan Almas İldırımın həyat və yaradıcılığının böyük hissəsi Türkiyə ədəbi mühitində keçmişdir. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq mühacir həyatı yaşayan Almas İldırımın şeirləri və kitabları Türkiyədə nəşr edilməklə yanaşı onun haqqında bəzi məqalələr yazılmış, tədqiqat işləri aparılmışdır. O qədər də çox olmayan həmin araşdırmalarında şairin həyatı, mühiti, yaradıcılığı öyrənilmiş, əsərlərinin Azərbaycanda və Türkiyədə çap problemlərinə aydınlıq gətirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mühacirətə getdikdən sonra sovet dövründə şairin ölkəsində nə əsərləri çap olunmuş, nə də həyat və fəaliyyətinə dair tədqiqatlar aparılmışdır. Bu səbəbdən Almas İldırımın yaradıcılığı haqqında Azərbaycandakı araşdırmalar 80-ci illərin sonlarına, əsasən də müstəqillik dövrünə təsadüf edir.

Türkiyədə görkəmli mühacir şairin həyat və yaradıcılığına dair uzun müddət tədqiqatlar aparılmamış, yalnız Azərbaycan mühacirətinin nümayəndələrinin məqalə və xatirələrində təhlilə cəlb edilmişdir. Bu təhlillərin bir qismi şair haqqında məlumat, digər bir hissəsi isə tədqiqat xarakterli olmuşdur. Məsələn, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin kitabında şair haqqında kiçik məlumatlar verilmişdir [89]. O, əsərində XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi

proseslərindən bəhs edərkən əvvəllər sovet Azərbaycanını əsərlərində tərənnüm edən Almas, Əbdül, Müşfiq, Hüseynzadə və digər gözəl proletar şairlərinin bir-bir millətçi olaraq Proletar Yazıçılar İttifaqından və Kommunist Partiyasından çıxarılmalarına kəskin etiraz etmişdir [89, s.10]. Həmin etirazlar Almas İldırımın sovet dövrü fəaliyyətinə aid idi. O, bu zaman hələ Azərbaycanda yaşayırdı. Azərbaycandan Türkiyəyə getdikdən sonra şairin yaradıcılığı haqqında geniş və əhatəli məqalələr dərc olunmamışdır. Sağlığında onun haqqında yalnız məlumat xarakterli kiçik yazılara rast gəlinir. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ilk yazılar şairin ölümündən sonra yazılmışdır. Azərbaycan siyasi mühacirətinin nümayəndələrindən olan Abdulvahab Yurdsevərin “Elmas Yıldırımın edebi Şahsiyyəti və Şiir Sanatı” adlı məqaləsi çap olunmuşdur [308, s.3-25]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra Azərbaycanda şairin yaradıcılığına artan maraq Türkiyəyə də təsir göstərmiş və bəzi tədqiqatlar aparılmışdır. Günerkan Aydoğmuşun “Azerbaycanın Vatan Şairi Elmas Yıldırım” məqaləsində onun milli və türkçü bir şair olduğu yazılmışdır [136, s.66-68].

Tədqiqatçı Reha Oğuz Türkkən 1975-ci ildə İstanbulda nəşr edilən "Tabutlukdan qürbətə" kitabında 1939-1943-cü illərdə əvvəlcə "Bozkurd", sonra isə "Gök-Börü" adı ilə dərc edilən məcmuədə Almas İldırımın şeirlərinin dərc edildiyi barədə məlumat versə də hansı şeirinin orada yer aldığını göstərməmişdir [293, s.166]. Digər bir tədqiqatçı İlhan Darendelioğlu isə 1977-ci ildə İstanbulda nəşr edilən və Türkiyədə milliyyətçilik hərəkatlarından bəhs edən kitabında şairin 1946-cı ildə "Özleyiş" məcmuəsində şeirlərinin dərc edildiyini yazır [157, s.127].

Almas İldırımın Türkiyədə nəşr edilən müxtəlif antologiyalarda dərc olunan şeirləri haqqında məlumatlar göstərir ki, şairin yaradıcılığına diqqət o qədər də çox olmamışdır. Feyzi Aküzüm şairin müəllifi olduğu ədəbi nümunələrdən ibarət bir kitab çap etdirmiş və yazdığı ön sözdə tərcümeyi-halı barədə müəyyən məlumatlar vermişdir [124]. Əsərdə həmçinin bir neçə şeir də təhlil edilmişdir. Bu kitab Almas İldırımın ölümündən sonra çap olunan və onun tanındılması istiqamətində olduqca əhəmiyyətli nəşrdir. Xüsusilə, Feyzi Aküzümün şairin tərcümeyi-halı barədə bəzi faktları təqdim etməsi onun məlum olmayan ömür yoluna işıq salır. Müəllif yazır ki,

buradan Almas İldırımın 1951-ci ilə qədər o vaxtlar Elazığa bağlı Tuncelinin Nazimiyyə ilçəsində Dallıboxça Bucak müdiri vəzifəsində çalışdığını öyrənirik [124, s.12].

Qeyd edildiyi kimi, XX yüzilliyin 80-ci illərindən etibarən Almas İldırımın həyatı və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar Azərbaycanla yanaşı Türkiyədə də genişləndi və müntəzəm xarakter almağa başladı. Hər iki ölkədə bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarla bağlı məqalələrimizin birində müqayisəli təhlillər aparmış və belə bir qənaətə gəlmişik ki, Azərbaycanda aparılan tədqiqatlar, istər-istəməz Türkiyədəki tədqiqatlara da öz təsirini göstərmişdir [58, s.11]. Məhz Azərbaycandan sonra Türkiyədə araşdırma işləri artmışdır.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər şair haqqında ilk məqalələrdən birini Türkiyədə Səlahəddin Kılıç yazmış və 1975-ci ildə Ankarada “Türkçü” dərgisinin 1975-ci il 8-ci sayında dərc etdirmişdir. Burada şairin məşəqqətli mühacir həyatı barədə məlumat verilmiş və Türkiyədə yazdığı şeirlər oxuculara təqdim edilmişdir. Aydınır ki, belə araşdırmalar və epizodik xarakterli kiçik məlumatlar mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Almas İldırımın geniş və çoxşaxəli yaradıcılığını dərinlən başa düşmək üçün kifayət deyildir. Türkiyə ədəbi mühitində zəngin yaradıcılığa malik olsa da şairin bir müddət siyasi mühacirətlə əlaqəsinin olmaması onun şeirlərinin İstanbulda geniş yayılmamasının səbəblərindən biridir.

Almas İldırım yaradıcılığı haqqında ən sanballı tədqiqatlardan biri Ənvər Arasın "Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım" kitabıdır [129]. Bu əsər demək olar ki, şairin bütün şeirlərini əhatə edir. Müəllif kitabda onun bir çox şeirinə izahlar və şərhlər vermiş, həyatı və mühiti haqqında araşdırmalar aparmış, mühacirətə getməsinin səbəblərini, yaradıcılığını bütün istiqamətlər üzrə təhlil etmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycan alimlərinin məqalə və monoqrafiyalarından geniş istifadə etmişdir. Araşdırmanın əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ədəbiyyatşünas o zamanadək məlum olmayan, Azərbaycan alimlərinin bu dövrə qədər araşdırma bilmədiyi bəzi faktları aşkara çıxarmışdır. Almas İldırımın mühacirət yolunu təhlil edən Ənvər Aras onun 1934-cü ildə çox çətinliklə İrandan Türkiyənin Van şəhərinə gəldiyini, burada

Ahat (Ural) bəy adında bir şəxsin evində 10-15 gün qaldıqdan sonra Elazığa yollandığını yazmışdır. Həmin məlumat Elazığda şairin şeirlərinin dərc edilib-edilməməsi məsələsini araşdırmağa imkan verir. Tədqiqatdan aydın olur ki, Almas İldırım "Van səsi" qəzetinin işlər müdiri Əli Laləci bəylə tanış olmuş və şeirlərini ona oxumuşdur. Bu tanışlıq sayəsində Almas İldırımın "Van səsi" qəzetinin 1941-1942-ci il nüsxələrində bir neçə şeiri dərc olunmuşdur. Həmin şeirlərdən birini Ənvər Aras şairin kitabına daxil etmişdir. "Bir səs gəlir uzaqdan" şeiri "Van səsi" qəzetinin 1942-ci il 21 fevral tarixli sayında dərc edilmişdir. Ənvər Aras bu şeirin Azərbaycanda çap olunmasına da münasibət bildirmişdir. Qeyd edir ki, tədqiqatçı Maarif Teymur bu şeiri şairin Azərbaycanda nəşr edilmiş "Qara dastan" kitabına daxil edərkən səhvən onu sürgün şeirləri kimi göstərmişdir. Ənvər Aras "Bizim Hüseyn Baykaraya" ithafı ilə çap edilmiş bu ədəbi nümunənin Elazığda yazıldığını düzgün olaraq qeyd etmişdir. Üç bənddən ibarət olan şeirin məzmununun təhlilindən aydın olur ki, Almas İldırım onu sürgündə deyil, mühacirətdə yazmışdır. Çünki Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Hüseyn Baykara ilə Almas İldırımın münasibəti Türkiyədə yaranmışdır. Ənvər Arasın tədqiqatlarından o da məlum olur ki, şair Azərbaycan siyasi mühacirətinin digər görkəmli nümayəndəsi Mirzə Bala Məmmədzadə ilə də əlaqə saxlamış və məktublaşmışdır. "Bir səs gəlir uzaqdan" şeirində Azərbaycandan ötrü axıdılan göz yaşlarının doğma yurda çatdırılması arzusu aşağıdakı kimi ifadə olunmuşdur:

"Bir səs gəlir uzaqdan, o yarmı gəldi dilə?

Bir xəbərimi yolladı şu yaralı bülbülə?

Bülbül, yolun düşərsə bənim doğduğum elə,

Bu yanıq iniltimi dağlarına sal da gəl,

Qəlbimə salmaq üçün qadasını al da gəl.

Mən gəlirkən o yurdun mövsümü son bahardı,

Gülşəndə gül yerinə qızıl dikənlər vardı.

Durma bülbül, bu hicran dərdli bağrımı yardı,

Get, bir an olsa o göy sinəsində qal da gəl,

Könlümə salmaq üçün dərdlərini al da gəl “[129, s.487].

Ənvər Aras Almas İldırımın tərcümeyi-halını da araşdırmışdır. Məlum olur ki, şairin oğlu, tədqiqatçı Azər Almasın yazdığına görə, şairin iki əkiz qızı dünyaya gəlmişdir. Bu hadisədən çox sevinən şair idealına uyğun olaraq qızlarının birinə İldəgəz, digərinə isə Yurdavar adını vermişdir. Bununla şair bir gün mütləq şəkildə vətəninə dönəcəyinə inamını ifadə etmişdir. Tədqiqatçı yazır ki, lakin ağır bir faciə baş verir, şairin əkiz övladlarının hər ikisi eyni gündə vəfat edir. Bu hadisə Almas İldırıma böyük mənəvi zərbə vurur. Həmin faktlar şairin həyatının məşəqqətlərini öyrənmək baxımından qiymətlidir.

Almas İldırım yaradıcılığının təhlilinə keçməzdən əvvəl Ənvər Aras Azərbaycan sözünün mənasını, mahiyyətini, eləcə də onun coğrafi sərhədlərini, Güney, Quzey Azərbaycan məfhumlarını izah edir. Daha sonra şairin yaşadığı son dövr Azərbaycan ədəbi mühitinə nəzər salır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra bu ideyaları poeziyada yaşadan Almas İldırımın olduğunu nəzərdə tutan tədqiqatçı "İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal!" deyən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin 1918-ci il 7 dekabr tarixində Azərbaycan parlamentinin açılışında söylədiyi və Azərbaycanın siyasi tarixində milli bir şüar halına gələn "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!" sözlərinin unudulmamasına və bu ideyanın Almas İldırım poeziyasında öz əksini tapdığına diqqət çəkmişdir. Yazır ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ucaltdığı üçrəngli bayrağı səmalardan enməyə qoymayan, onun fikir və düşüncələrinin işığında yazıb-yaradan, istiqlal məşəlini şeirində yaşadan abidə şəxsiyyətlərdən biri də Almas İldırımdır. Daha sonra tədqiqatçı şairin aşağıdakı iki misrasını nümunə kimi göstərir:

“Qazardım könüllərdə yalnız bir tək ideal:

“İnsanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal” [129, s.57].

Ənvər Aras kitabında Almas İldırımın keçdiyi həyat yolu, sürgündə olduğu illəri, o zaman qələmə aldığı ədəbi nümunələri, Dağıstan və Aşqabad həyatını, əvvəlcə İrana, oradan məşəqqətlə Türkiyəyə gəlməsini araşdırmışdır. Tədqiqatçı Almas İldırımın 20-ci illərdəki fəaliyyətini təhlil edərkən onun müxtəlif dərnəklərdə

iştirakına və Qızıl Qələm Cəmiyyətinin Azərbaycan Proletar Yazıçıları Cəmiyyətinə birləşdirilməsindən sonrakı proseslərə münasibətinə toxunmuşdur. Tədqiqatını apararkən müəllif demək olar ki, Azərbaycandakı bütün mətbuat orqanlarını araşdırmış, şairin həyatının, ədəbi fəaliyyətinin ən vacib faktlarını ortaya qoymuş, yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslıq nöqteyi-nəzərindən tədqiqindən bəhs edərkən Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərindən geniş yararlanmışdır. Ənvər Arasın bu araşdırması bütün tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirən dəyərli əsər kimi qəbul edilə bilər. Həmin faktlar şairin yaşadığı dövrü, ictimai-siyasi və ədəbi mühiti dərk etmək üçün əhəmiyyətlidir.

Almas İldırımın Türkiyədəki fəaliyyətinin açılmamış səhifələrini də öyrənən Ənvər Aras onun buraya gəldikdən sonra ədəbi yaradıcılığını davam etdirməsi barədə şahidlərin söhbətlərinə yer verərkən bəzi qaranlıq məsələlərə də aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçı yazır ki, Almas İldırım ədəbi fəaliyyətlərini Türkiyəyə gəldikdən sonra da davam etdirir. Başda Ağın (Elazığ nəzərdə tutulur - N.M.) olmaqla vəzifədə olduğu yerlərdə bir çox sosial fəaliyyətlər göstərir [129, s.65]. Əsərdən məlum olur ki, Almas İldırım Elazığda müxtəlif toplantılar təşkil etmiş, onlarda Osman Gülər kimi müəllimlər və Məhməd Atalay kimi şagirdlər də müəyyən rol oynamışdır. Bu faktlar şairin ədəbi və ictimai fəaliyyəti haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Ənvər Arasın tədqiqatlarının bir hissəsi Almas İldırımın şeirlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatçı ədibin şeirlərinin məzmununa, problematikasına, ideyasına, poetik obrazlarına dair təhlillər aparmış, poeziyanın əsas leytmotivi olaraq istiqlal ideyasını müəyyənləşdirmişdir. Şairin əsərlərində vətən həsrəti motivləri ilə istiqlal mövzusu paralellik təşkil edir və ana xətt hesab olunur. Almas İldırım Bakıya müraciətlə istiqlal uğrunda mübarizədə olduqlarını yazır və üzünü imperiya mərkəzi olan Moskvaya tutaraq tez-gec onu silib-süpürəcəklərini poetik etirazla belə ifadə edirdi:

*“Bir gün istiqlal dedin, biz atıldıq kavğaya,
Sən bağırdın qanlı bir yer açdın Moskovaya.
Kim dedi çevrilsin leş qoxan bir yuvaya?
Kim dedi bir mujikin əmrini dinlə Bakı?”*

*Sən zümrüd bir tac ikən, bizim qoca Qafqaza,
Düşmana sevinc verdin, bizi düşürdün yasa.
Aşkımı kanla boğdu, bən dostmu deyim Rusa,
Odlu göğsüm qabarmış, daşan bir kinlə Bakı” [129, s.467].*

Almas İldırımın “A dağlar!”, “Əfsunlu yalan”, “Əsir Azərbaycanım”, “Qərib quşum”, “Gənclərdə ümidim var”, “Gölcüklə həsbi-hal”, “Qürbət məktubları”, “Qürbətdə”, “Hanı?”, “İlərləyən Əlazığa” və digər şeirlərini təhlil edən Ənvər Aras qürbətdə və vətən həsrətində olan ədibin yaradıcılığının başlıca xəttini müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçının fikrincə, Almas İldırımın müəllifi olduğu ədəbi nümunələrdə dağa müraciət və dağların poetik obrazının yaradılması xüsusi mənə daşıyır, həm Azərbaycanda, həm Dağıstanda, həm Aşqabadda, həm də mühacirətdə qələmə aldığı ədəbi nümunələrdə başlıca obrazlardan biridir.

Məlumdur ki, Almas İldırım poeziyasının başlıca mövzularından biri vətən və türklükdür. Tədqiqatçı yazır ki, şair üçün vətən bəzən ulu dədələrin uyuduğu, hər qarışı qızıldan qiymətli olan müqəddəs bir məkan, bəzən aşiq olduğu, vurulduğu sevgili, bəzən isə azadlığın tənəffüs edildiyi bir coğrafiyadır, yerdir. O daima Azərbaycanın, doğma millətinin həsrəti ilə yaşayır, dərdlərinə yanır, onu arzulayır və qələmə aldığı ədəbi nümunələrdə vətənin obrazını yaratmağa çalışır.

Ənvər Arasın tədqiqatında Almas İldırımın həyat və yaradıcılığı bütün tərəfləri ilə dərinlən tədqiq edilmişdir. Araşdırmanın daha bir üstün cəhəti onun əsərlərinin akademik nəşridir. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, ədəbiyyatşünas alim Azərbaycanda bu istiqamətdə yazılan əsərlərdən faydalanmışdır. Onun Almas İldırımın həyatı, mühiti və yaradıcılığı haqqında tədqiqatlar aparan Bəkir Nəbiyev, Nazif Ələkbərli, Maarif Teymur, Məti Osmanoglu, Anar və başqalarının əsərlərinə də müraciət etməsi nəşrin yüksək elmi dəyərini göstərir. Ənvər Aras XX əsrin 20-30-cu illərinin müxtəlif qəzet və jurnallarında dərc olunan proletar tənqidlərini də təhlil edərək onları yeni mövqedən qiymətləndirmişdir. Lakin bütövlükdə götürdükdə Almas İldırımın həyatı və yaradıcılığının sistemli və əhatəli öyrənilməsinə heç də qənaətbəxş hesab etmək olmaz.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində özünəməxsus yer tutmuşdur. Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığına bir sıra əsərlər həsr edilmişdir. Türkiyə ədəbi mühitində Almas İldırım yaradıcılığı müəyyən qədər öyrənilsə də hələ geniş araşdırılmamışdır. Bu isə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı problemlərinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında gələcəkdə də araşdırılmasının vacibliyini və aktuallığını göstərir.

V FƏSİL. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏDQIQI

5.1. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində yeni mərhələ kimi

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın mədəni inkişafı və zənginləşməsi digər xalqlarla qarşılıqlı əlaqədə baş verir. Qardaş Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri də uzun tarixi keçmişə malik olmaqla bu baxımdan inkişaf etmişdir. SSRİ-nin qurulmasının ilk illərində bu əlaqələr mövcud olmuşdur. Lakin ortaq mədəniyyətə və ədəbi-bədii düşüncəyə malik olan xalqlarımız arasında əlaqələr sonradan uzun illər boyu kəsilmişdir. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq SSRİ və Türkiyə arasında münasibətlərin inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi ədəbi əlaqələrin də genişlənməsinə təsir etdi. Sərhədlərin açılması ilə türk xalqları arasında əlaqələrdə yeni imkanlar yarandı. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra ədəbi-mədəni sahədə əlaqələr daha geniş vüsət aldı və yeni mərhələyə daxil oldu. Buna səbəb hər şeydən əvvəl, hər iki xalqın eyni tarixi, mədəni köklərə, ictimai-siyasi, ədəbi-bədii düşüncəyə sahib olmasıdır. Yeni mərhələdə münasibətlər ədəbiyyat, mədəniyyət və digər sahələrdə zənginləşmişdir. Sonrakı illərdə türk dövlət başçılarının zirvə görüşlərində qəbul edilən qərarlar onların ədəbiyyat, mədəniyyət, iqtisadiyyat və başqa cəhətlərdən yenidən bir arada olmalarına imkan vermişdir. Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin istiqamətlərindən birini təşkil etmişdir. Türk Dünyası Yazıçılarının 1996-cı il noyabrın 6-da keçirilmiş III qurultayında türk xalqlarının birliyinin zəruriliyini önə sürən Ulu Öndər Heydər Əliyev keçmişdə bu birliyin əleyhinə görülmüş işlərdən danışarkən vurğulayırdı: *"...Xalqlarımızın-türkdilli xalqların, ölkələrin mədəniyyəti, ədəbiyyatı XX əsrdə ziddiyyətli, eyni zamanda, çox şərəfli və müvəffəqiyyətli yol keçmişdir. Bir tərəfdən bizim mənəviyyatımızı, mədəniyyətimizi, ədəbiyyatımızı bir-birindən ayırmaq, parçalamaq, milliliyin qarşısını almaq cəhdləri çox güclü olmuş, ikinci tərəfdən də*

yarlanmış ictimai-siyasi vəziyyət və xalqlarımızın cürbəcür imkanlardan istifadə edib dünya mədəniyyəti ilə daha sıx əlaqələr qurması nəticəsində ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz çox inkişaf etmişdir" [28, s.2].

Heç şübhəsiz, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər digər sahələrə də təsir göstərir. Dünyada və regionda cərəyan edən siyasi proseslər ədəbi əlaqələrə və araşdırmalara müəyyən təkan vermişdir. Hər şeydən əvvəl, bu əlaqələr dövlət müstəqilliyi illərində davamlı və sistemli xarakter alaraq əməkdaşlığa çevrilmişdir. Azərbaycan və Türkiyənin müvafiq qurumları arasında əməkdaşlığa dair çoxlu sənədlər imzalanmışdır. Qarşılıqlı ədəbi bəhrələnmə və təsirlənmə ilə səciyyələnən yeni zənginləşmənin ilkin mərhələsində təbii olaraq müəyyən çətinliklər yaransa və hissiyətli, publisistik xarakter daşısa da hadisələrin dərkində və dəyərləndirilməsində elmi-nəzəri prinsiplər getdikcə önə çıxdı. Uzun illər Azərbaycanda məlum olmayan əsərlər ictimai və ədəbi-bədii fikrində tanındı. Bu əlaqələrin imkanlarını qiymətləndirən tədqiqatçı İsmayıl Vəliyev yazır ki, xarici ölkələrə getməyə məcbur olmuş görkəmli xadimlərin, o cümlədən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, onun silahdaşı Mirzə Bala Məmmədzadənin, Almas İldırımın əsərləri bundan sonra Azərbaycan ictimai fikrinə yol tapdı [95, s.6-7].

Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri bütün sahələrdə qarşılıqlı şəkildə inkişaf etmişdir. İki qardaş xalq arasındakı bu münasibətlər əhatə dairəsinə, mahiyyətinə və məzmununa görə əvvəlki bütün dövrlərdən dərin, geniş, zəngin və çoxşaxəlidir. Həmin əlaqələri aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar: iki ölkə arasında ədəbiyyat sahəsində əməkdaşlığa dair sənədlər imzalanmış və hüquq-müqavilə əsası yaradılmışdır; Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin şəxsi münasibətləri zəminində ədəbi əlaqələrin yeni keyfiyyət mərhələsi formalaşmışdır; ədəbi və elmi təşkilatlar olan Azərbaycan Yazıçılar Birliyi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, Şərqsünaslıq İnstitutu, ayrı-ayrı ədəbi-ictimai qurumlar səviyyəsində əməkdaşlıq qurulmuşdur; Azərbaycanda Türkiyə, Türkiyədə Azərbaycan yazıçılarının, alimlərinin məqalə və kitabları nəşr edilmişdir; hər iki ölkənin mədəniyyət nazirlikləri və yaradıcı təşkilatlar yubileylər, ədəbi-mədəni toplantılar təşkil edirlər; ortaq ədəbi, bədii antologiyalar, ədəbiyyat üzrə tədris vəsaitləri çap

edilir; ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərinə dair hər iki ölkədə elmi konfranslar, simpoziumlar keçirilir; Azərbaycanda Türkiyə yazıçıları və şairlərinin, Türkiyədə isə Azərbaycan yazıçıları və şairlərinin yaradıcılığına dair fundamental elmi araşdırmalar aparılır və sair. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu məsələ - elmi araşdırmaların aparılması qarşılıqlı şəkildə gedir. İndiyədək Azərbaycanda Türkiyə ədəbiyyatı, Türkiyədə isə Azərbaycan ədəbiyyatına həsr edilmiş onlarla məqalə, tədqiqat işləri və kitablar yazılmışdır. Birgə toplantılarda və simpoziumlarda dinlənən məruzələrin dərc edilməsi ədəbiyyat tarixini və ədəbi prosesin müasir vəziyyətini qarşılıqlı şəkildə özündə əks etdirir. Azərbaycandan Bəkir Nəbiyev, Tofiq Hacıyev, İsa Həbibbəyli, Nizami Cəfərov, Aydın Abi Aydın, Ramiz Əsgər, Əsgər Rəsulov, Elman Quliyev, Məhərrəm Qasımlı, Vaqif Sultanlı, Mübariz Süleymanlı, Bədirxan Əhmədov, Hüseyn Həşimli, İsmayıl Vəliyev, Əli Şamil, Məmməd İsmayıl, Tofiq Abdin, Arif Acaloğlu, Jalə Əliyeva, Aydan Xəndan, Qumru Şəhriyar, Türkiyədən isə Fikrət Türkmən, Bilge Ərcilasun, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əli Erol, Əlaəddin Uca, Hüseyn Ayan, Ayşə Atay, Doğan Kaya, Ənvər Aras, Əli Qafqasyalı, Yusuf Gədikli, Nail Tan, Sedat Adıgözəl və digər tədqiqatçılar ədəbiyyatların qarşılıqlı inkişafına təsir edən qiymətli tədqiqat işləri yazmışlar. Azərbaycan şair və yazıçılarının qardaş ölkədə nəşr edilən əsərləri milli ədəbi-bədii düşüncənin Türkiyə ədəbi prosesinə daxil olduğunu göstərir. Bu isə araşdırmaların genişləndirilməsinə əlverişli şərait yaradır. Müasir texnologiyaların mövcudluğu, onlardan istifadə edilməsi təşkilatlar və şəxslər arasında əlaqələrin daha səmərəli qurulması və inkişafını, hər iki ədəbi prosesin yaxınlaşmasını daha da sürətləndirir, tədqiqat işlərinin aparılmasını asanlaşdırır.

Yeni şəraitdə Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqat işləri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmışdır: şifahi xalq ədəbiyyatının yeni istiqamətdə araşdırılması; orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının mətn təhlilləri və tədqiqi; XIX-XX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi; sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması; çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatının və onun nümayəndələrinin yaradıcılığının tədqiqi [318, s.181-190].

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının tədqiqata ən az cəlb etdikləri sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatıdır. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Başlıcası ondan ibarətdir ki,

sovet dövründə ədəbi əlaqələr zəif idi. Digər tərəfdən Azərbaycan ədəbiyyatında kommunist ideologiyasının ağır şərtləri və sərt senzura hökm sürürdü. Ədəbiyyat partiyalı və sinfi idi. Həmin prinsiplərdən kənar yazılan əsərlərin çapı mümkün deyildi.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Türkiyə ədəbiyyatşünasları kommunist ideologiyasının ədəbiyyata təsirini də araşdırmışlar. Məsələn, Ömər Faruk Atəş 1917-ci il oktyabr çevrilişindən sonra yürüdülmən siyasətin sosialist ideoloji təbliğat ədəbiyyatı doğurduğunu yazır [134]. Onun fikrincə, yeni kimliyin yaradılmasında sosialist ədəbiyyatı başlıca rollardan birini oynamışdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemləri və 60-cı illər nəsrinin nümayəndələrinin yaradıcılığı Sedat Adıgözəlin tədqiqatlarında təhlil edilmişdir. Müəllifin fikrincə, 50-ci illərin sonlarında ölkədə ictimai-siyasi həyatda yaranmış nisbi yumşalma ədəbiyyata da müsbət təsirini göstərmişdir [100, s.200-240]. Sedat Adıgözəl İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanını mədəni, milli köklərə və adət-ənənələrə bağlılıq baxımından təhlil etmişdir [103, s.105-110]. O, eyni zamanda İlyas Əfəndiyevin əsərlərini, yazıçının üslubunu və sosializm qəhrəmanlarını gerçəklikləri yönündən araşdırmışdır. Belə qənaətə gəlir ki, sistemin təsiri bədii ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir [107].

Türkiyədə Azərbaycan tarixi romanları və onların müəllifləri haqqında bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Şübhəsiz, tarixi romanlardan bəhs edərkən sovet dövrü yazıçılarından Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığına qısa da olsa nəzər yetirilir. Lakin tarixi romanlar müəllifi kimi haqqında ən çox yazılan yazıçı Əzizə Cəfərzadədir. Belə ki, yazıçının sovet dövründə və ondan sonra da yazdığı tarixi romanlarının mövzu və problematikası Türkiyə tədqiqatçılarının tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Xüsusilə, yazıçının “Bakı-1501” romanında baş verən hadisələrin özünəməxsus təsviri türk ədəbi-nəzəri fikrini cəlb etmişdir. Sedat Adıgözəlin məqaləsi Əzizə Cəfərzadənin bu tarixi romanının təhlilinə həsr olunmuşdur [102]. Yazıçının Səfəvi dövrünün tarixi hadisələrinə həsr edilmiş və Azərbaycan ədəbi tənqidində bir qədər də tənqidlə qarşılanmış bu əsəri məqalədə bir çox baxımdan təhlil edilir. Türkiyə tədqiqatçısının əsərə marağının bəlli səbəbləri vardır. Romanda

Azərbaycan, İran və Anadoluda baş verən tarixi hadisələrin təsviri, yazıçının təxəyyülünün məhsulu olanlar bu ölkədə əsərə olan marağı artırmışdır. Ona görə də həmin araşdırmalarda gerçək tarixi hadisələrlə yanaşı təxəyyülün təsviri məsələlərinə ayrıca diqqət yetirilmişdir. Tədqiqatçının gəldiyi qənaətlərdən biri romanda qadın obrazlarının üstünlük təşkil etməsidir. Bununla əlaqədar olaraq yazır ki, romanda üç fərqli qadın obrazı üç fərqli xüsusiyyətdə və üç fərqli roldadır. Bunların üçü bir araya gəldikdə türk qadını şəxsiyyəti qarşıya çıxır. Tamamilə fərqli xasiyyətlərdə və fərqli mədəniyyətlərin insanları olsalar da onların üçün də romanda birləşdirən ortaq nöqtələr gözəllikləri, qəhrəmanlıqları və vətən sevgiləridir.

Çağdaş Türkiyə tədqiqatçıları ən çox müasir Azərbaycan şair və yazıçılarının yaradıcılığına müraciət edirlər. Çünki onların əsərləri Türkiyədə nəşr edilir və haqqında sistemli olaraq tədqiqatlar aparılır. Həmin tədqiqatlar arasında nəsr və poeziyaya, eləcə də onun nümayəndələrinin həyatına dair araşdırmalar üstünlük təşkil edir. Bu sahədə 50 ildən çoxdur tədqiqat apararlardan biri qeyd edildiyi kimi, Əli Yavuz Akpınarın əsərində bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatının geniş mənzərəsi yaradılmışdır. Tədqiqatçı yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının keçdiyi tarixi inkişaf yoluna nəzər yetirməmiş, eyni zamanda onun mərhələlərini, problemlərini və şəxsiyyətlərinin yaradıcılıqlarını təhlil etmişdir. 60-cı illər ədəbiyyatının xüsusiyyətlərini araşdıran tədqiqatçı inkişaf edən Azərbaycan ədəbiyyatının müasir dünyaya inteqrasiya etdiyini göstərir. Bütün bunların ideoloji əsərlərin arxa plana keçirilməsinə gətirib çıxardığına diqqəti çəkən müəllif yazır ki, müasir insanın mənliyi, sosial-siyasi məsələlərə yanaşma üslubu Cənubi Azərbaycan başda olmaqla milli problemləri, kəndli, fəhlə və ziyalı təbəqəsinin daha azad bir şəkildə işlənən yeni görüntüsü Azərbaycan şeirində böyük dəyişikliklərə gətirmişdir. Yaxın zamanlardakı mənalı-mənasız mövzularda mənsur, mənzum hekayə yazmaq vərdişi sanki Azərbaycan şeirinin sağalmaz xəstəliyi olmuş, sosialist qəhrəmanların təkrar edilə-edilə bir-birinin oxşarı olan həyat hekayələri Azərbaycan şeirini demək olar ki, doldurmuşdu [119, s.84].

Tədqiqatlar müstəqillik illərində hər iki ədəbi mühitin və prosesin bir-birinə daha yaxın olduğunu, Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə geniş yayıldığını,

araşdırıldığını göstərir. Bu illəri Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin Türkiyədə tədqiqi baxımından ən zəngin və məhsuldar mərhələ kimi səciyyələndirmək mümkündür.

Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə yayılması və araşdırılmasını şərtləndirən bir sıra amillər mövcuddur. Həmin amilləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar: siyasi proseslərin yeni mərhələsində Ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi “Bir millət, iki dövlət” anlayışı ədəbi, mədəni əlaqələrin də inkişafını şərtləndirmişdir; dövrü mətbuat, jurnal və qəzetlər, eləcə də internetin yaratdığı imkanlar ədəbiyyat nümunələrinin yayılmasını genişləndirmiş və müəyyən mənada vahid məkana daxil etmişdir; hər iki ölkədə kitab, antologiya və almanaxların dərc edilməsi ədəbi əlaqələrin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır; bədii düşüncənin sərhədləri birləşdirdiyi və vahid məkana daxil olduğu kimi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq da öz növbəsində ədəbi mühitlərin yaxınlaşmasını zəruri etmişdir [317, s.50-57].

Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, müstəqillik illərində Türkiyə ədəbi, elmi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatını araşdırmasının aşağıdakı nəticələri olmuşdur: ədəbi əlaqələr zəminində Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yayılma mühitini daha da genişləndirmişdir; əgər əvvəllər Azərbaycan yazıçıları rus auditoriyasına üz tuturdularsa, yeni mərhələdə Türkiyə üstünlük təşkil edir; Azərbaycanda sovet dövründə və ondan sonra yazılmış əsərlər tamamilə yeni mövqedən tədqiq edilmiş və fərqli nəticələr əldə olunmuşdur; Azərbaycan-Türkiyə ədəbi prosesləri getdikcə bir-birinə daha sıx bağlanmışdır. Türkiyədə çap edilən əsərlər Azərbaycanda, Azərbaycanda nəşr olunanlar isə Türkiyədə oxunur və təhlilə cəlb edilir. Bu isə vahid ədəbi prosesin yaranmasında tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuş və ədəbi əməkdaşlıq ədəbiyyatın təsir dairəsinin genişlənməsinə və dərin araşdırmalara geniş imkanlar yaratmışdır. Bütün bunlar ictimai-siyasi və digər sahələrdə olduğu kimi Azərbaycan və Türkiyə ədəbi, mədəni, elmi mühitinin də vahid bir məkana doğru yol aldığını və bu işdə ədəbiyyatın, bədii düşüncənin və ədəbiyyatşünaslığın vacib rol oynadığını göstərir.

5.2. Müasir Azərbaycan poeziyasının araşdırılması problemləri

Müasir Azərbaycan şairlərinin həyat və yaradıcılığına Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı xüsusi diqqət yetirmişdir. Müstəqillik illərində görkəmli Azərbaycan şairlərindən Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Rəfiq Zəka Xəndan, Məmməd Araz, Məmməd Aslan, Vaqif Səmədoğlu, Fikrət Qoca, Musa Yaqub, Ramiz Rövşən, Rüstəm Behrudi, və digərlərinin yaradıcılıqları Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının araşdırma obyektinə olmuşdur. Bu şairlərin əsərləri Türkiyədə dərc edilməklə yanaşı yaradıcılıqları haqqında məqalələr, elmi tədqiqat əsərləri yazılmış və kitablar nəşr edilmişdir. Əlbəttə, yuxarıda göstərilən şairlərin hamısının həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmaları təhlil etmək imkan xaricindədir. Ona görə də yalnız Bəxtiyar Vahabzadənin və Məmməd Arazın yaradıcılığından bəhs edən ən vacib əsərləri təhlil edəcəyik.

Məlum olduğu kimi, Bəxtiyar Vahabzadənin əsərləri yalnız müstəqillik illərində deyil, hətə sovet dövrünün 70-ci illərindən Türkiyə ədəbi mühitində tanınmış və haqqında məqalələr yazılmışdır. Şairin başlıca olaraq Azərbaycan dili və türk ruhu haqqında yazdığı şeirlər Türkiyə ədəbi–nəzəri fikrinin diqqətini cəlb etmişdir. Tez bir zamanda bu ölkədə şairin yaradıcılığı məşhurlaşmış və şeirləri müxtəlif mətbuat orqanlarında nəşr edilməyə başlamışdır. Uzun illərdir ki, şairin yaradıcılığı Türkiyədə müxtəlif aspektlərdən təhlil olunur, haqqında konfranslar keçirilir və əsərləri geniş təbliğ edilir. Bununla belə, onun yaradıcılığına dair sistemli tədqiqat işləri müstəqillik illərində aparılmışdır. Bu da bilavasitə yaranmış yeni tarixi şəraitlə və Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin yaratdığı əlverişli imkanlarla bağlıdır. Tədqiqat işlərimizin birində Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının Türkiyədə araşdırılmasını aşağıdakı iki mərhələyə ayırmışıq: sovet dövründə şairin əsərləri haqqında Türkiyədə yazılan məqalələr. Bu dövrdə şairin şeirlərindən parçalar nəşr edilir, haqqında, əsasən onu təbliğ etmək üçün məqalələr yazılırdı; müstəqillik dövründə şairin yaradıcılığının araşdırılması. Bu dövrdə şairin həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş konfranslar, simpoziumlar keçirilir, monoqrafiyalar yazılır, dissertasiya işləri müdafiə edilir.

Xüsusilə, yeni əsrdə onun yaradıcılığı haqqında genişmiqyaslı işlər görülmüşdür [63, s.261].

Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmaları məzmununa görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: şairin həyatı, türkçülük ideologiyası və vətəndaşlığı ilə bağlı olan məqalələr; poeziyası barədə olan araşdırmalar; dramaturgiyası haqqında olan araşdırmalar; publisistikasına həsr edilmiş tədqiqatlar.

Türkiyə tədqiqatçılarını Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında ən çox cəlb edən məsələlər şairin yüksək vətəndaşlıq mövqeyi, türklük və türkçülüğü müdafiə etməsi, Azərbaycan istiqlalı, türk xalqlarının birliyi və ana dili-türk dilinin tərənnümüdür. Şairin əsərlərində olan bu aparıcı meyil onu türk ədəbi-nəzəri fikrində ön plana çıxarmış, tədqiqat işlərinin aparılmasını şərtləndirmişdir.

Feyzi Aküzümün Azərbaycan poeziyasının müxtəlif problemlərinə və nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr edilmiş "Azərbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyyətlər" [123], Şerif Aktaşın "Bahtiyar Vahapzade'nin Şiiri Üzerine" [121, s.19-27], Karaman Ərdalın "Bahtiyar Vahapzade'nin Eserlerinde Karabağ" [213, s.75-85] və digər araşdırmalar böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatçılar şairin yaradıcılığının xalqın milli-mənəvi ruhunun yüksəlməsində və müqavimət gücünün artmasında oynadığı rolu önə çəkmişlər.

Müxtəlif vaxtlarda Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığına həsr olunmuş bir neçə elmi konfrans keçirilmiş və məruzələr edilmişdir. Belə konfranslar şairin yaradıcılığına marağı artırmış və araşdırmaların genişlənməsinə təsir göstərmişdir. Atatürk Kültür Mərkəzinin "Erdem" məcmuəsi 2010-cu ildə nəşr olunmuş 57-ci sayını bütünlüklə şairin yaradıcılığına həsr etmişdir [164]. Məcmuədə tədqiqatçılardan Əhməd Buranın "Bir Antisovyetikus Bahtiyar Vahapzade", Yakub Çelikin "Bahtiyar Vahapzade'nin Şiirlerinde Varoluş Kaygısı", Nurullah Çətinin "Bahtiyar Vahapzade'ye Göre Türk Birliğinin Kültürel Zemini", Mitat Durmuşun "Bahtiyar Vahapzade'nin Şiirlerinde Öteki Algısı", Ülkü Eliuzun "Bahtiyar Vahapzade'nin Vatan Mevzusu ve Ana İlişkisi", Cəfər Garipərin "Şiirde Duygu-Düşünce Dialektliği ve Bahtiyar Vahapzade'nin Şiiri", Məhməd Fatih Kanterin "Bahtiyar Vahabzade'de Dil ve Kimlik Bilinci" və digər məqalələr dərc olunmuşdur.

Məqalələrdə Bəxtiyar Vahabzadənin vətəndaşlıq mövqeyi yüksək qiymətləndirilmiş, cəsarətli şeirləri, misraları və fikirləri təqdir olunmuşdur. Şairin milli ruhlu şeirləri sovet rejiminin əleyhinə olan etiraz səsi kimi dəyərləndirilmişdir. Əhməd Buran məqaləsində Bəxtiyar Vahabzadənin antisovet şair olduğunu faktlarla göstərir və təhlil edir. Şairi dəyər hesab edən tədqiqatçı onun sovet öndər tipi yaratmaq meyilinin əleyhinə çıxdığını yazır. Araşdırmaçı Yaqub Çelik şairin yaradıcılığını bütün problemləri daxilən hiss edərək yaşadığını vurğulayır.

Nurullah Çətin məqaləsində şairin dil, xalq, mədəniyyət və dini müstəvidə hər hansı bir məhdudiyyətə qarşı çıxdığını qeyd edir. Bəxtiyar Vahabzadəni mübarizə şairi adlandıran tədqiqatçı şairin şeiri ilə mücadilə apardığını bildirir, "Azərbaycan-Türkiyə" şeirindən

“Bir ananın iki oğlu,

Bir çinarın iki qolu,

O da ulu, bu da ulu,

Azərbaycan-Türkiyə” – misralarını nümunə gətirərək yazır ki, Ziya Göyaltın əvvəlcə türkiyəçilik, sonra oğuzçuluq, türkmənçilik, uzaq məqsəd olaraq da Turançılıq fikrinin ardınca gedən Bəxtiyar Vahabzadə böyük Turan ideyasının öncə Türkiyə-Azərbaycan birliyi ilə başlayacağına inanırdı. Türkiyə sevdasına qapılan şair bu inancla Turanın ilk birliyinin Türkiyə-Azərbaycan birliyi ilə başlamasını arzu edirdi [250, s.38].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu arzu müasir şəraitdə iki dövlət arasında uğurla həyata keçirilir və münasibətlər bütün sahələrdə ən yüksək keyfiyyət mərhələsindədirlər. Onda isə ədəbiyyatın, araşdırmaların xüsusi yeri vardır və qarşılıqlı təsiri böyükdür.

Nurullah Çətin Bəxtiyar Vahabzadə türkçülüynün başqa bir amilini dil uğrunda mübarizədə görür. Məlum olduğu kimi, türk xalqlarının birliyi həm də dildə birlikdən keçir. Tədqiqatçı şairin bütün türklərin ortaq türkcəsinin olması fikrinin təbliğ edilməsinin yaradıcılığında da özünü qabarıq şəkildə göstərdiyini yazır. Vurğulayır ki, ortaq atalarımız olan göytürklərin çadırını xatırladan bu möhtəşəm çadır altında toplanan özbək, qazax, qırğız, tatar, başqırd, azərbaycanlı, türkmən,

kumik, noğay və saka türkləri bir-birimizdən ayrı düşmüşük, bir olan atalarımızın dili ilə bu gün danışa bilmirik, yalnız rus dili vasitəsi ilə bir-birimizi başa düşürük. Bu, böyük fəlakətdir. Həmin fəlakəti aradan qaldırmağın yolu tədricən ortaq dilə doğru getməkdir [250, s.44]. Bəxtiyar Vahabzadə həmin fikirlərini poeziyasında davamlı olaraq poetik və publisistik şəkildə ifadə etmişdir. Bu baxımdan tədqiqatçı şairin poetik platforması hesab oluna bilən "Ana dilim" şeirini təhlil edir.

Şairin yaradıcılığı haqqında Nurullah Çətinin belə bir fikri gerçəkliyi doğru əks etdirir ki, imperialistlər türkləri bölmək, parçalamaq, birləşmələrini əngəlləmək üçün azərbaycanca, qırğızca, özbəkçə kimi adlar altında türkcəni parçalamış, bunları sanki ayrı-ayrı dillər kimi qələmə vermişlər. Bəxtiyar Vahabzadə şeirlərində bu imperialist oyununu görə qabaqcıl bir türk ziyalısı olduğunu təsdiq edir [250, s.45].

Türkiyədə yazılan dissertasiya işləri, monoqrafiya və məqalələrdə şairin yaradıcılığına yeni baxışdan yanaşılır, türk dünyasının ümumi maraqları kontekstində elmi-nəzəri qiymətini alır. Həmin tədqiqatlarda onun poeziyası və dramaturgiyasının başlıca mövzusu olan insan probleminə geniş yer ayrılmışdır. Bəxtiyar Vahabzadənin əsərlərindəki insan obrazı milli düşüncəni yaşatdığı kimi həm də bəşəriyyəti düşünür, insanın arzu və ideallarını ifadə edir.

Nəsrin Feyziyev Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında insan konsepsiyasını araşdırmışdır [178, s.111-123]. Yazır ki, şairin şeirlərində vətən, türkçülük nə qədər əhəmiyyətlidirsə, insan konsepsiyası da bir o qədər aktualdır. Şairin şeir dünyasındakı insan narahatdır. Bu narahatlıq dünyada, təbiət və insan arasında üzvi əlaqənin pozulmasından, öz dünyası ilə cəmiyyət həyatında yaranan ziddiyyətlərdən doğur. Bəxtiyar Vahabzadənin fəlsəfəsində qorxmazlıq, qətiyyət və cəsarət rəmzi aydın görünür. Şairə görə, qorxu insanı özündən uzaqlaşdırır, vicdanı susdurur, ədaləti, həqiqəti əngəlləyir və zülm edən güclünün başını sığallayır. Şair "İki qorxu" poemasında şeirlərində qoyduğu bu problemi bir qədər epik şəkildə davam etdirir.

Tədqiqatçı şairin şeirlərini təhlil edərkən diqqəti ədəbiyyatın başlıca problemlərindən olan insan konsepsiyasına yönəldərək yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadənin şeir dünyasında yaşayan insan çox narahatdır. O, ikitərəfli gərginliyin tam ortasındadır. Bu insan, şairin öz dünyası ilə mövcud olduğu dünyadır. Bu da

parçalanmış və məhv edilmiş Azərbaycandır. İnsan da bunların arasında sıxılıb qalmışdır. Şairin şeirlərindəki insan onun özüdür və özünü ifadə edərkən də istinad etdiyi atasıdır" [178, s.115].

Nəsrin Feyziyevə şairin şeirlərində vətəndaşlıq və milliyyət duyğusunun təsvirinin də başlıca yer tutduğunu yazır. Şair bu şeirlərində parçalanmış Azərbaycanın vətəndaşını, onun narahatlıqlarını təsvir edir, hər bir vətəndaşın şərəf və şanını ölkənin şərəf və şanı sayır, bu amalla yaşamayanı qardaşı olsa belə, düşmənlə hesab etməli olduğunu bildirir. Şairin vətəndaşlıq motivlərinə yüksək qiymət verən Nəsrin Feyziyevənin fikrincə, onun təklif etdiyi insanın sahib olması lazım gələn başqa xüsusiyyət bir məslək və amal fikrinə sahib olmaqdır. İnsan bir qayə uğrunda çalışmalı, mənənlə böyüməli və yüksəlməlidir. İnsan bu nöqtədə yaşamaq amalını və qayəsini tapır. Tədqiqatçı yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadəyə görə, məqsədsiz, qayəsiz yaşamaq ölümdən qorxuludur. Onun insan üçün müəyyən etdiyi qayə başqalarının səadəti adına vətənin, xalqın və ümumi insanlığın adına çalışmaqdır. Bu məsləyi icra etmək sağlam cəmiyyətin təməl dinamiklərindəndir.

Tədqiqatçı Şuayip Karakuş məqaləsində Bəxtiyar Vahabzadəni vətən şairi adlandırır [282, s.77-110]. Məqalədə əsas araşdırma obyektini şairin vətənpərvərliyi və vətənə həsr olunmuş şeirləridir. Tədqiqatçı şairin seçilmiş əsərlərinin 12 cildliyinin ilk 8 cildi ilə tanış olmuşdur. Şeirlərdəki vətənciliyi geniş təhlil edən ədəbiyyatşünas türkçülüyn mənbələrinə də müraciət etmişdir. Azərbaycanda türkçülüyn köklərinə bolşevik Rusiya tərəfindən istiqlalını itirmiş azərbaycanlıların öz dövlət müstəqilliklərini bərpa etmək uğrunda mübarizəsi kontekstində nəzər yetirilmişdir. Tədqiqatçı şairin sovet hakimiyyətinin 20-ci illərində anadan olduğunu, 85 illik ömrünün 65 ilini sovet dövründə keçirdiyini diqqətə çatdıraraq belə yazır ki, sadəcə əsərləri göstərir, o, sovet ideologiyasının əmr etdiyi qeyri-milli əsasları mənimsəməyən bir şairdir. Onun şeirlərində yer verib tərənnüm etdiyi hər şey millidir. O, vətəninə sevməyən bir şairdir. Vətən onun nəzərində ən çox sevməyə layiq olan bir dəyərdir [282, s.80].

Şuayip Karakuş şairin Azərbaycanın zorla bölüşdürülməsinə etirazının əks olunduğu "Gülüstən" poemasını təhlil edərkən vətəndaşlıq pafosunu yüksək

qiymətləndirir. Məlum olduğu kimi, Bəxtiyar Vahabzadənin bu poeması sovet dövründə mövcud olan sərt senzura şəraitində Şəkidə nəşr edilən rayon qəzetində dərc olunsa da kəskin tənqid edilmiş, qəzet isə yığışdırılmışdı. Tədqiqatçı Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə şairin gur səsle etiraz etməsinə aşağıdakı misralarını nümunə gətirir:

*“Necə ayırdınız dırnağı ətdən-
Ürəyi bədəndən, canı cəsəddən?
Axı kim bu haqqı vermişdir sizə
Sizi kim çağırmış vətənimizə?”*

*Arazın suları qəzəbli, daşqın,
Şirin nəğmələri ahdır, haraydır.
Vətən quşa bənzər, qanadlarının
Biri-bu taydırsa, biri o taydır”.*

Tədqiqatçı bu misraları şairin yüksək vətəndaşlıq duyğusu və mövqeyi kimi qiymətləndirir. Şairin vətənin birliyinə və bütövlüyünə çağırışı məqalədə bir amal olaraq dəyərləndirilir.

Ərdal Karaman şairin yaradıcılığında vətən mövzusu ilə birbaşa bağlı olan Qarabağ mövzusunun tədqiq etmişdir [213, s.75-85]. Məlum olduğu kimi, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində Azərbaycanın ərazilərinin bir hissəsinin işğal edilməsi ədəbiyyata da təsir göstərmişdir. İşğala etiraz edənlərin önündə Bəxtiyar Vahabzadə gəlmişdir. Məsələnin tarixinə və bu gününə qısa səyahət edən araşdırmaçı şairin yaradıcılığında ana xətlər kimi türkün türkə ədavətə haqqı yoxdur, torpaqdan pay olmaz, unutmazlıq, yurd həsrəti, itirdiklərimiz və digər problemlər üzərində dayanır. Şairin— şeirləri, dramaturgiyası, poemaları, publisistikası və müsahibələrində Qarabağ mövzusunun başlıca yer tutduğuna diqqəti cəlb edən tədqiqatçı yazır ki, Qarabağın işğal edilməsini ürəyindən hiss edən ziyalılardan biri də Bəxtiyar Vahabzadədir. O, xalqı məlumatlandırmaq, hisslərini xalqla paylaşmaq üçün şeirlərində və qəzet məqalələrində dayanmadan Qarabağ məsələsini işləyirdi. Onun əsərlərinin bəzilərində ermənilərin iddialarına tutarlı cavablar da vardır.

Bəzilərinə isə Qarabağın tarixi və təbii gözəllikləri işlənirsə, bəzilərinə də müharibə dövründə yol verilən səhvlər izah edilir, bir növ özünütənqid aparılır [213, s.77].

Şerif Aktaşın məqaləsi isə şairin həyatına və yaradıcılığının müxtəlif xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir [121, s.19-27]. Müəllifin yazdığına görə, şairin yaradıcılığı ilə onu 1970-ci illərdə Atatürk Universitetində assistent kimi çalışdığı zaman universitetin rektoru, ədəbiyyatşünas professor Əli Yavuz Akpınar tanış etmişdir. Tədqiqatçının Bəxtiyar Vahabzadəyə belə yüksək dəyər verməsinin başlıca səbəbi onun dilinin, söz və ifadələrinin sadəliyidir. Şairin istifadə etdiyi sözlərin Azərbaycan dili ilə yanaşı araşdırmaçının doğulduğu Anadolu şivəsinə çox yaxın və doğma olduğuna diqqət çəkən müəllif onu Şərqi Anadolunun da şairi hesab edir. Tədqiqatçı şairin məşhur "Mənim anam" və "Qorxu" şeirlərini dil baxımından təhlil etmişdir. "Mənim anam" şeirindəki -

*“Savadsızdır,
Adını da yaza bilmir
Mənim anam...
Ancaq mənə
Say öyrədib,
ay öyrədib,
İl öyrədib.
Ən vacibi
Dil öyrədib
Mənim anam!”*

- poetik parçanı təhlil edən araşdırmaçı yazır ki, şair şeirdə mənim anam, savadsız, mən heçəm, mən yalanam, kitab-kitab sözlərimin müəllifi mənim anam söz və söz birləşmələrinin hər cür mənə və səs dəyərini birlikdə düşünərək mətnin yaranmasına imkan verən düşüncəni də geniş şəkildə təsvir etmişdir. Bu sözlər ananın yalnız uşağı dünyaya gətirən insan olması ilə deyil, onun verdiyi mənəvi, mədəni dəyərləri, uşaq üçün son dərəcə önəmli bir varlıq olduğu həqiqəti göstərir [121, s.21].

Rasim Özyürək də məqaləsində ana dili məsələsini Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığının bütün sahələrində üzə çıxan problemin epigrafi kimi qeyd etmişdir. Onun fikrincə, dil xalqın mənəvi dünyasını və milli xüsusiyyətlərini özündə daşıyır [260, s.54-65]. Bu baxımdan Bəxtiyar Vahabzadənin ana dilini tərənnüm etməsini örnək hesab edir.

Bəxtiyar Vahabzadənin həyat və yaradıcılığını hərtərəfli araşdıran ədəbiyyatşünas Hüsniyə Zal Mayadağlı yazır ki, o, vətən, millət, azadlıq mövzularına xüsusi yer vermiş və bütün bunlar onun yaradıcılığının əsas qayəsi olmuşdur. Fəaliyyətində və yaradıcılığında Azərbaycan istiqlalını öndə tutan Bəxtiyar Vahabzadəni istiqlalçı şair olaraq təqdim edən tədqiqatçı bir vətəndaş kimi geniş fəaliyyətini təsvir edir. Yazır ki, Bəxtiyar Vahabzadə 1990-cı ildən sonra ölkəsində baş verənləri yaxından izləyərək düşüncəsində yeni dəyərləndirmələr aparmış, ölkəsinin və xalqının taleyini dərinlən düşünmüş və sözünü deməyə çalışmışdır. O, Azərbaycanın istiqlalını yenidən əldə etməsini ürəkdən sevinc hissi ilə qarşılasa da, bu istiqlal qoruyub saxlaya bilməmək qorxusunu daim yaşamışdır. Bu qorxu da əslində əbəs deyildi. Çünki bir tərəfdən, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində ərazilərin işğalı, digər tərəfdən isə azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünlər, bir çox başqa problemlər varkən, siyasi dünyada yaşanan münaqişələr ona çox təsir edirdi [241, s.289].

Bu fikirlər türk oxucusunun şairin həyat və yaradıcılığına təsir edən amilləri bilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı Bəxtiyar Vahabzadənin yüksək vətəndaşlığını xüsusi vurğulayır.

Bayram Gündoğdu şairin publisistikasına həsr etdiyi monoqrafiyasında problemi mövzu, ideya və sənətkarlıq baxımından araşdıraraq onun müasir Azərbaycan publisistikasında tutduğu yeri və mövqeyi müəyyənləşdirmişdir [30]. Məlum olduğu kimi, şair poeziyasında qələmə ala bilmədiyi problemləri və düşüncələrini publisistikasında demişdir. Bu baxımdan onun publisistikası çoxcəhətlidir, onun şəxsiyyətini və fəal vətəndaşlıq mövqeyini tam dərk etməyə imkan verir. Məsələ burasındadır ki, bir çox hallarda Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında da publisist kimi görünür. O, dünyada gedən proseslərdən narahat olur,

xalqın mənəvi keyfiyyətlərinin, dilinin keşiyində dayanır və gündəlik hadisələrə öz münasibətini bildirir. Şeirlərində olduğu kimi publisistikasında da Bəxtiyar Vahabzadə millətin dərđini çəkməyi, ictimai haqsızlığa qarşı çıxmağı bacarır, ana dilini millətin varlığı hesab edir və xalqının milli varlığını qorumağa çalışır. Bununla bağlı olaraq tədqiqatçı şairin yaradıcılığında əzəmətin və gözəlliyin başlıca səbəbini möhkəm milli təməllər üzərində dayanmasında, sağlam bir kökdən pöhrələnib qol-budaq atmasında görür [30, s.117].

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını araşdıran Sedat Adigözəl belə qənaətə gəlir ki, millət, vətən və ana dili məsələləri onun əsərlərinin aparıcı xətti olmuş və millətin özünə inamının artmasında müstəsna rol oynamışdır [101, s.63-74]. Tədqiqatçı şairin əsərlərinin xalq tərəfindən sevildiyini və təsirini vurğulamışdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Bəxtiyar Vahabzadənin həyatı və yaradıcılığı Türkiyə ədəbi, elmi mühitində geniş öyrənilmiş, şeirləri, dramaturgiyası, publisistikası, vətəndaşlığı və digər problemlər haqqında onlarla məqalə və tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Həmin araşdırmalarda Azərbaycanda yazılan əsərlərdən geniş istifadə edilmiş və istinadlar verilmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığında türkçü olduğu kimi, onun əsərləri də ölümündən sonra bu ideyanı yaşadan vasitəyə çevrilmiş, Türkiyədə geniş şəkildə yayılmış və tədqiq edilmişdir.

Görkəmli şair Məmməd Arazın yaradıcılığı da Türkiyədə araşdırılmışdır. Həmin araşdırmalarda şairin özünəməxsus yaradıcılıq yolu keçməsi və özündən sonrakı poeziyaya göstərdiyi güclü təsir məsələləri başlıca yer tutur. Tədqiqatlar göstərir ki, şairin ədəbi şəxsiyyəti, əsərləri və sənəti Türkiyədə daha tez anlaşıldığı üçün xalq tərəfindən sevilir. Hələ sovet dövründə əsərləri rus dilinə tərcümə edilərək bir çox türk xalqları arasında yayılan şairin əsərləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası ərəfəsində və ondan sonra Türkiyədə də geniş yayılmışdır. Məmməd Arazın həyat və yaradıcılığı çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatını təmsil edərək türk dünyasının dərs kitablarına daxil edilmişdir.

Saleh Okumuşun monoqrafiyası Məmməd Arazın həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş ilk tədqiqat əsərlərindəndir [251]. Şairin yaradıcılığı tədqiqatçının doktorluq

dissertasiyası işi olmuşdur. O, bu əsərində Məmməd Arazın uşaqlıq, gənclik və təhsil illəri, ədəbi mühiti, şeir kitabları, poeziya dünyası, eləcə də şeirlərində üslub və forma məsələlərini araşdırmışdır. Müəllif şairin yaradıcılığına dair Azərbaycan və Türkiyədə çap edilmiş tədqiqatlardan, kitablardan geniş istifadə etmiş və təhlilə cəlb etmişdir. Məmməd Araz yaradıcılığının formalaşmasına həsr edilmiş araşdırma konkret faktlarla əsaslandırılır. Xüsusilə, şairin uşaqlığının və ömrünün bir hissəsinin sovet ədəbi mühitində keçməsi tədqiqatçıya müəyyən elmi-nəzəri nəticələrə gəlməyə imkan vermişdir. Bu mənada 60-cı illərdə ölkədə baş verən proseslərin və ədəbi mühitdəki müəyyən dəyişikliklərin Məmməd Araz yaradıcılığına təsiri haqqında yazılanlar həqiqətləri əks etdirir.

Tədqiqat işində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün yeni olan bəzi məsələlər də verilmişdir. Məlum olur ki, 1991-ci ildə Türkiyədə Həzrəti Peyğəmbərin doğum günü münasibətilə keçirilən şeir müsabiqəsinə Məmməd Araz "Ya Rəbbim, bu dünya Sən quran deyil" adlı şeirini göndərmiş və birinci yeri tutmuşdur. Şair mükafatı almaq üçün Türkiyəyə dəvət edilmişdir. Dostlarının xahişlərinə baxmayaraq, müalicəsindən ötrü Türkiyədə qalmamış və vətəninə geri dönmüşdür. Tədqiqatçının qənaətinə görə, şairin bunu etməkdə məqsədi dostlarını ağır yük altında qoymaq istəməməsi olmuşdur. Tədqiqatda şairin ictimai fəaliyyəti araşdırılmış, onun Azərbaycan Milli İstiqlal Partiyasına üzv olması və "Məmməd Araz çap şirkəti"nin qurulması məsələsinə də aydınlıq gətirilmişdir [251, s.86-87].

Məmməd Arazın "Yanan işıqlar" adlı ilk şeirindən tutmuş "Atamın kitabı" poemasına qədər yaradıcılığının bütün mərhələlərini dərinlən araşdıran Saleh Okumuş onun əsərlərini tamamilə yeni baxışdan təhlil etmişdir. Bu baxımdan şairin "Dünya" şeirinin təhlilində yeni yanaşma özünü göstərir. "Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin" misralarını fəlsəfi lirika nümunəsi hesab edən tədqiqatçı şeirdən gətirdiyi

"Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,

Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya.

Əbədiyə qəh-qəh çəkər əbədi dünya,

Dünya sənin,

Dünya mənim,

Dünya heç kimin" - misralarının fəlsəfi ağırlığına diqqəti yönəldir. Yazır ki, diqqətlə fikir versək, bu bənddəki hər misra digərinin məntiqi davamı kimidir; dünya get-gəllər bazarını çox görmüşdür. Çünki insan nəsli bir-birinin ardınca gəlib gedir, adətən bir-birini qovalayır. Dünya isə həvə xalı toxunarkən ilmələri sağlamlaşdırmaq üçün istifadə olunan ucu kəsik, dişli alət kimi ömürləri toxuyur və heç bir varlıq canlı qalmır. Bu varlıqların ömrü əbədi deyildir. Əbədi olan yalnız dünyanın özüdür [251, s.199-200]. Bununla müəllif Məmməd Araz yaradıcılığında insan və dünya probleminə baxışı təhlil edir. Tədqiqatçı şairin fəlsəfəsinə düzgün yanaşmış və dünya üzərində dolaşan təhlükələr üçün ürəyində yaşadığı kədəri dilə gətirdiyini və insanları təbiətə xəyanət etməməyə çağırdığını bütün incəliyi ilə izah etmişdir.

Saleh Okumuşun fikrincə, Azərbaycan poeziyasında başlıca yer tutan vətənin iki hissəyə parçalanması, Araz məsələsi Məmməd Araz yaradıcılığının əsas xətlərindən birini təşkil edir. Şairin təxəllüsündə də ifadə olunan bu problem "Görüşməmiş dostlar", "Mən Araz şairiyəm", "Üstümə qayıdan yazılarım", "Mövzularım tükənəndə", "Ya baxtım", "Böyükələr, uşaqlar", "Araz dili" və digər şeirlərində ifadə olunmuşdur. Şair bu şeirlərində Cənubi Azərbaycan mövzunu bütün tərəfləri ilə qələmə almış, yalnız məsələnin mahiyyətini təsvir etməmiş, eyni zamanda sanki dünyaya səslənərək ikiyə bölünmüş xalqın birləşmək istəyini var gücü ilə çatdırmaq istəmişdir. Həmin şeirlərdə Araz çayı xalqın dərдинin, ikiyə bölünməsinin rəmzi olaraq verilmişdir. Məlumdur ki, Azərbaycan xalqının ikiyə bölünməsi barədə sovet dövründə yazan şairlər daha çox rəmzlərindən istifadə edirdilər. Bu mənada tədqiqatçının Məmməd Araz yaradıcılığında belə rəmzlərə yer verməsi barədə gəldiyi nəticələr doğrudur.

Aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, müstəqillik illərində müasir Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına Türkiyədə maraq artmışdır. Onların kitabları bu ölkədə nəşr edilmiş, əsərləri tamaşaya qoyulmuş, yaradıcılıqları haqqında müxtəlif mətbuat orqanlarında məqalələr yazılmış və araşdırmalar aparılmışdır. Tədqiqat işləri ortaq elmi-nəzəri düşüncənin formalaşmaqda olduğunu göstərir.

5.3. Çağdaş Azərbaycan nəsrinin tədqiqi məsələləri

Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında müasir Azərbaycan nəsri və onun problemləri də araşdırılmışdır. Yazıçılardan Anar, Elçin, Mövlud Süleymanlı, Kamal Abdulla və digərlərinin yaradıcılığı ayrı-ayrı problemlər üzrə təhlil edilmiş, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır. Azərbaycan nəsri haqqında yazılan məqalə və tədqiqat işləri əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq çoxluq təşkil edir.

Türkiyədə tanınan və əsərləri müntəzəm olaraq dərc edilən yazıçılardan altmışıncıların nümayəndəsi hesab edilən yazıçı, dramaturq Anardır. Anarın Türkiyədə tanınmasının və əsərləri haqqında tədqiqat işlərinin aparılmasının tarixi yalnız müstəqillik dövrü ilə bağlı deyildir. O, hələ sovet dövründə Türkiyəyə səfər etmişdi. Həmin vaxtdan yazıçının yaradıcılığı türk tədqiqatçıları tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Anar haqqında sovet dövründə türk oxucularına ilk məlumat verənlərdən biri Bayram Kamal Çukurkavaklı olmuşdur. Onun apardığı müsahibə vasitəsilə türk oxucuları yazıçının yaradıcılığı ilə tanış olmuşlar [156, s.5]. Müsahibənin əvvəlində Anarın tərcümeyi-halı və əsərləri haqqında məlumatlar verilmişdir. Bir gün sonra yenə həmin qəzetdə yazıçı haqqında məlumat dərc edilmişdi. Göründüyü kimi, hələ 70-ci illərdə yazıçının həyatı və yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühitinin diqqətini cəlb etmişdir.

Araşdırmalarda Anarın nəsri, dramaturgiyası, kino yaradıcılığı, publisistika və poeziyası xüsusi yer tutur. Tədqiqatların janrına nəzər yetirərkən məqalələrin çoxluq təşkil etdiyi məlum olur. Zaman etibarilə həmin araşdırmalar təxminən yarım əsrlik bir dövrü əhatə edir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, əgər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasına qədər yazıçının yaradıcılığı haqqında məqalələr az yazılırdısa, müstəqillik illərində bu fəaliyyət yeni bir mərhələyə daxil olmuşdur. Fikrimizcə, həmin araşdırmalar Anar yaradıcılığına başqa bir prizmadan baxmağa və dəyərləndirməyə imkan verir [59, s.117].

Yazıçının "Dədə Qorqud" filminə yazdığı ssenari Türkiyə yazarları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatçı Sevinc Çokumun "Hürriyyət" qəzetinin 1982-

ci il 12 sentyabr tarixli sayında dərc edilmiş məqaləsində filmin ssenarisi dəyərləndirilir, Anarın təsvir etdiyi Dədə Qorqud obrazı təqdir edilir.

Yıldırım Gəncosmanoğlunun məqaləsində də Anar yaradıcılığında Dədə Qorqudun təsvir edilməsi geniş şəkildə işıqlandırılmışdır [186].

Sedat Adıgözəl müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Kitabı-Dədə Qorqud dastanına həsr edilmiş əsərləri təhlil etmişdir. Anar yaradıcılığında Dədə Qorqudun əks olunması məsələləri də öyrənilmişdir [108].

Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra yazıçının İstanbulda Memar Sinan Universitetində işləməsi və "Otel otağı" romanını Türkiyə mövzusunda həsr etməsi də onu bu ölkədə kifayət qədər tanıtmışdır. Bütün bunların təsiri altında Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Anar haqqında çoxlu tədqiqatlar aparılmış, məqalə və monoqrafiyalar yazılmışdır.

Tədqiqatçılardan Bilge Ərcilasun [162, s.213-228], Yusuf Gədikli [184], Əhməd Kabaklı [206], Feridun Andaç [127], Sedat Adıgözəl [98, s.7-20; 99, s. 159-168] və digərlərinin əsərlərində yazıçının yaradıcılığına yeni baxımdan yanaşılmış, o, Azərbaycan bədii nəsrinin müasir nümayəndələri arasında istedadlı bir nasir olaraq təqdim edilmişdir. Anar haqqında Türkiyədə yazılan məqalələri təhlil etmək böyük bir tədqiqat əsərinin mövzusu olduğundan burada yalnız onun yaradıcılığına Türkiyə ədəbi mühitinin yanaşmasının bəzi məsələləri üzərində dayanmağı vacib hesab edirik. Bu baxımdan "Kardeş Kalemler" aylıq Avrasiya ədəbiyyat məcmuəsinin yazıçının həyat və yaradıcılığına geniş yer verdiyini qeyd etmək lazımdır [214]. Məcmuədə yazıçının həyat və yaradıcılığı haqqında müxtəlif vaxtlarda məqalələrin dərc edilməsi ilə yanaşı ayrıca bir sayı tamamilə ona həsr olunmuşdur. Burada Anarın həyatına, yaradıcılığına və ayrı-ayrı əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalələr dərc edilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqatçılarından biri olan Fikrət Türkmənin məcmuədə çap olunan "Küçük Denizden Bir Büyük İsim: Anar" məqaləsində yazıçının yaradıcılığına müasir nəsrin görkəmli nümayəndəsi kimi yeni aspektdən nəzər salmışdır [296, s.13-15]. Onun yaradıcılığının sosializm realizmi çərçivəsindən kənara çıxdığına diqqət çəkən tədqiqatçı bunun səbəblərini doğru şəkildə müəyyənləşdirir. Yazır ki, yazıçının ədəbiyyat sahəsində qazandığı uğurun başlıca

səbəbi sənətkar şəxsiyyəti ilə birlikdə sahib olduğu təhlil qabiliyyətidir. Lakin fikrimizcə, onun yaxın dövr Azərbaycan ədəbiyyatının öncülləri arasında göstərilməsinin əsas səbəblərindən biri də əsərlərində hiss və düşüncələri, gözlənti və həyəcanları, özünəməxsus təsvirləri ilə insan kimliyini yaradıcılığının mərkəzinə qoymasındadır. Tədqiqatçı Anarın "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi", "Əlaqə", "Ağ liman", "Macal", "Otel otağı" və digər əsərlərinin Azərbaycan bədii nəsrindəki yerini düzgün müəyyənləşdirmişdir. O, yazıcının "Yaxşı padşahın nağılı" hekayəsindəki sətiraltı mənaların sosializm realizmi çərçivəsindən kənara çıxdığını yüksək qiymətləndirmişdir. Həmin əsərlərin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da geniş tədqiq edilməsinə baxmayaraq, Fikrət Türkmənin təhlillərində yeni fikirlər mövcuddur.

Ayşə Atayın "Kardeş Kalemler" dərgisində dərc edilən "Utopik ve Distopik Düşüncələr Bağlamında Anar" məqaləsində yazıcının "Ağ qoç, qara qoç" əsəri təhlil edilmişdir [133, s.5-12]. Bu əsər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər araşdırılmışdır. Əsərin müstəqillik dövründə Azərbaycanın keçmiş və gələcəyini birləşdirən bir əsər olaraq yazılması yazıcının vaxtilə "Əlaqə" povestindəki üsluba yenidən qayıtması ilə şərtlənmişdir. Anar əsərində postmodern üslubdan istifadə edərək yeni nəsr texnologiyasından da yararlanmışdır. Romanın strukturunda ən məşhur Azərbaycan nağıllarından biri "Məlikməmmədın nağılı"nda olduğu kimi işıqlı və qaranlıq dünyanın təsvir edilməsi, ağ qoç-qara qoçun fərqli tərəfləri təmsil etməsi xalqın tarixi taleyini göstərmək üçün ən yaxşı vasitə olmuşdur. Romanın altbaşlığında əsərin utopik və antiutopik nağıllar kimi səciyyələndirilməsinin əsasında da məhz həmin amil dayanmışdır. Bu cəhətdən Ayşə Atay "Ağ qoç, qara qoç" romanını Tomas Kompanellanın "Günəş ölkəsi", Frensis Bekonun "Yeni Atlantis", İsmayıl Qaspıralının "Darürrahat müsəlmanları", Ziya Göyälpin "Qızıl alma" şeirləri, Peyami Səfanın "Tənhayıq" romanında adı keçən "Sumeranya" kimi xəyalla gerçəkliyin birləşdiyi məkanlarla müqayisə etmişdir. Heç şübhəsiz, bu əsərlər arasında müəyyən fikir səsleşmələrinin olması mümkündür. Lakin Anar hadisələri utopik və antiutopik ənənə baxımından sintez edərək paralel zamanlarda və məkanlarda baş verən hadisələri qələmə almışdır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra Azərbaycanda

Yaranmış tarixi şəraiti məhz belə bir zamanda keçmiş ilə gələcəyi birləşdirmək zərurətindən irəli gəlmişdir. Tədqiqatçı əsərin süjet xəttini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Əsərdəki Xeyir və Şər qarşıdurmasını Məlikin başına gələn hadisələr əsasında utopik və antiutopik məkanlarda izləyən tədqiqatçı belə bir qənaətə gəlir ki, bu ilk təhkiyədə Azərbaycan siyasi, sosial və iqtisadi problemlərini həll etmiş, çağdaş ölkələr səviyyəsində, rifah və huzur içində yaşayan bir ölkədir. Adambaşına düşən milli gəlirin min dollar olduğu ölkədə təhsil və səhiyyə kimi xidmətlər dövlət tərəfindən ödənilir. Məclisdəki iki sağ, iki sol, bir də mərkəzi partiyanın mövcudluğunu təsvir edən yazıçının yazdığına görə, ölkədə mərkəz partiyası ilə müstəqil millət vəkillərinin qurduğu koalisiyalı hökumət iqtidardadır. Tarixi torpaqlarının bütövlüyünü saxlamış, bütün sosial, iqtisadi və ideoloji məsələlərini həll etmiş Azərbaycanda siyasət insanlar üçün adətən idmanla maraqlanmaq, pul ya da kəpənək kolleksiyasını toplamaq kimi bir şeydir [133, s.8]. Yazıçı Azərbaycanı əsərində təsvir etdiyi kimi görmək istəyir. Burada insanların həyat tərzini texnologiya asanlaşdırmışdır. Digər bir tərəfdən, ölkənin ədəbi-mədəni həyatında o zamana qədər görünməyən müəyyən canlılıq vardır. Belə ki, Qobustanda üç ildən bir Dədə Qorqud törənləri, Muğanda iki ildən bir Koroğlu idman yarışları, Gəncədə Nizami günləri, Əshabi-Kəhfdə Qafqazda islam mövzusunda elmi konfrans, Dərbənddə Narınqala açıq hava teatrında tarixi oyunlar festivalı, Qazaxda Molla Pənah Vaqif və Səməd Vurğun günləri, Şuşada Molla Pənah Vaqif, Natəvan və Cabbar Qaryağdıoğlu şeir və musiqi toplantıları keçirilir. Bütün bunlar tədqiqatçının fikrincə, Anarın yaradıcılığında Azərbaycanın siyasi, ədəbi-mədəni sahələrdə çoxsəsliliyinin ifadəsi kimi görünür. Əsərdə təsvir edilən Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin "Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!" fikrinin heç zaman pozulmayacaq bir yerə həkk olunması da Azərbaycanın yeni məkan, zaman və məqsəd kontekstini ifadə edir. Utopik və antiutopik baxımdan əsəri təhlil edən tədqiqatçı yazıçının gəldiyi qənaətləri doğru qiymətləndirmişdir. Əsərdə Azərbaycanın işıqlı təsvir olunması milli iradənin gücü və arzusu kimi dəyərləndirilir. Əsərdə müəyyən rəmzlərdən də istifadə edildiyinə diqqəti yönəldən Ayşə Atay yazır ki, yazıçı Azərbaycan cəmiyyətinin mövcudluğunu müstəqillik və məsuliyyətlik

duyğularından qidalanan bir çinar motivində simvolizə etmişdir. Müstəqillik meydanının mərkəzinə Şeyx Səfi xalçasının böyüdülmüş modelinin təsvir edildiyini söyləyərkən bulvarda olan Xan çinarından bəhs edir. Azərbaycan müstəqilliyinin beşiyi Gəncədən gətirilmiş yüzillik bir ağacın yanına əkilən iki fidan ağac da vardır. Tədqiqatçı digər bir əsərində yazır ki, müstəqillik və məsuliyyətlik çinarları olaraq bilinən bu iki fidan Azərbaycanın rəmzi Xan çinarın kölgəsi altında bir gün onunla yarışacaq qədər böyükdür [131, s.36]. Bu məsələdə tədqiqatçının və Azərbaycan ədəbi tənqidinin yanaşması üst-üstə düşür. Belə ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi də Anarın bu romanını təhlil edib qiymətləndirərkən rəmzlərdən istifadə etdiyi qənaətinə gəlmişdir. Məsələn, tənqidçi Əsəd Cahangirə görə, "Məlikməmməd nağılı" ilə "Ağ qoç, qara qoç" əsəri arasındakı səsleşmələrə nəzər yetirərkən yazıçı üçüncü plan kimi predmet-rəmzlərə müraciət edir [19]. Yazıçının qəhrəmanı Məlik də finalda döyüşə-döyüşə ona tərəf gələn qoçları itə oxşadır və bəlkə də Simurq quşunun xilaskarlıq missiyasına açıq-aşkar inamsız istehza ilə yanaşır. Bununla yazıçı nağılı heç də inkar etmir, əksinə ona yeni yozum vermək məqsədi güdür. Tənqidçi yazır ki, Simurq ilahi müstəvi, batini nağıl qatı, ağ qoç, qara qoç isə işıqı və qaranlıqı özündə birləşdirən real, dünyəvi zahiri müstəvidir. Anar antiutopik məkandan utopik dünyaya çıxış problemini nəinki ağ qoç, qara qoç, hətta birmənalı şəkildə ağ qoç, qara qoç, yəni sırf real dünya müstəvisində görür.

Ayşə Ataya görə, nağıl qəhrəmanından fərqli olaraq əsərin qəhrəmanının işıqlı dünyaya çıxma bilməməsinin başlıca səbəbi də budur. Tədqiqatçının təhlilində maraqlı məsələlərdən biri romandakı ikrah və satirik üslubun müəyyən anlarda üzə çıxması və ondan istifadə edilməsi fikrini irəli sürməsidir. O, doğru olaraq qeyd edir ki, əsərdə yazıçının Cəlil Məmmədquluzadəyə bənzəyən satirik üslubu hiss olunur. Burada müəyyən həqiqət olsa da qeyd etmək lazımdır ki, bu üslub roman boyu aparıcı deyildir, yalnız müəyyən məsələlərdə epizodik olaraq təzahür edir, sonra isə görünür.

Yazıçının yaradıcılığını geniş şəkildə araşdıran tədqiqatçı bütün bu məsələləri "Anar: Hayatı, Sanatı və Hikayeleri" adlı monoqrafiyasında vermişdir. Kitabda yazıçının həyatı, ədəbi mühiti, nəsri, dramaturgiyası və kino yaradıcılığı tədqiqat

obyektidir [131]. Bu əsər Türkiyə və Azərbaycan ədəbi, elmi mühitini daha da yaxınlaşdırmaqda bir vasitə olmuşdur. Ümumiyyətlə, Anarla bağlı Ayşə Atayın apardığı araşdırmalar sistemli xarakter almış və bütün yaradıcılığını əhatə etmişdir. Tədqiqatçı yazıçı haqqında Azərbaycanda araşdırmaları da dərindən öyrənmiş və onlardan geniş istifadə etmişdir. Onun Sabir Bəşirovun "Anar", Nurlana Əliyevanın "Anar; şəxsiyyət və sənətkar", Sona Xəyalın "Anlaşılmamaq dərdi", Rahid Uluselin "Qlobal düşüncə məkanında Azərbaycan ədəbiyyatı Anar yaradıcılığı ilə" və digər əsərlərdən geniş istifadə etməsi tədqiqatına zənginlik gətirmişdir. Bu həm də Azərbaycan və Türkiyə ortaq ədəbi-nəzəri fikrinin bir nümunəsi hesab oluna bilər.

Anarın şeirlərini də araşdıran Ayşə Atay onları romanlarındakı obrazlarla müqayisəli təhlil etmişdir [132, s.89-108]. Tədqiqatçı yazır ki, Anarın "Təhminənin mahnısı" adlı şeirində də özünə aid olan "Ağ liman" və "Beşmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" əsərlərindən tanıdığımız Təhminə və Zaur obrazlarını, bundan başqa bir qadının ruhundan süzülən sevgini, eyni zamanda bu imkansız eşqə vidasını oxuyuruq [132, s.97].

Sedat Adıgözəl də Anarın "Üç sandıq" [98, s.7-20] hekayəsini və "Ağ qoç, qara qoç" romanını [99, s.159-168] cəmiyyətə verilən mesajlar baxımında təhlil etmişdir. Onun fikrincə, bu əsərlərdə Azərbaycan idealları bədii formada dolğun şəkildə əks olunmuşdur.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Anarın yaradıcılığı haqqında Türkiyədə məqalələrin və bir neçə monoqrafiyanın yazılması təkcə onun əsərlərinə olan maraqdan deyil, qoyulan problemlərin milliliyindən və bəşəriliyindən irəli gəlir.

Türkiyə ədəbi mühitində maraqla qarşılanan, əsərləri tərcümə edilən, dram əsərləri bu ölkənin müxtəlif teatrlarında tamaşaya qoyulan, yaradıcılığı haqqında tədqiqat əsərləri yazılan müasir Azərbaycan bədii nəsrinin nümayəndələrindən biri Elçindir. Məlum olduğu kimi onun ədəbi fəaliyyətində Türkiyə mövzusu başlıca yer tutur. Yazıçı hələ sovet dövründə, 1979-cu ildə Türkiyədə olmuş və "Yaxın, uzaq Türkiyə" adlı səfər qeydlərini yazmışdır. O, Vətən Cəmiyyətinin sədri vəzifəsində işlədiyi vaxtlarda Türkiyəyə səfərlər etmiş, dünyada, eləcə də bu qardaş ölkədə mühacirət həyatı yaşayan azərbaycanlılarla əlaqələr qurmuşdur. Bu da Azərbaycan

ədəbiyyatının Türkiyədə tanınmasında və araşdırılmasında vasitələrdən biri olmuşdur.

Elçin özünün məşhur "Türkiyədə bir ay, bir gün" kitabında səfər təəssüratlarını yazaraq qapalı sovet cəmiyyətinə Türkiyəni tanımaq yolunda böyük iş görmüşdür. Yazıçının bu əsərində Türkiyəyə olan sevgi ədəbi əlaqələrin formalaşmasında müəyyən rol oynamışdır.

Müstəqillik illərində isə qarşılıqlı əlaqələr özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Birbaşa ünsiyyət əməkdaşlığa dinamizm vermişdir. Həmin prosesdə şəxsi əlaqələrlə yanaşı ictimai maraq da özünü göstərmişdir. Elçinin əsərlərinə Türkiyə cəmiyyətindəki maraq onların yayılmasını, tamaşaya qoyulmasını və araşdırmaların aparılmasını şərtləndirmişdir. Bu əsərlər tərcümə edilərək türk oxucularına çatdırılmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq Elçinin yaradıcılığı Türkiyədə həm tərcümə edilərək geniş yayılmış, həm də müxtəlif problemlər baxımından tədqiq edilmişdir. Onun "Mahmud və Məryəm", "Şuşaya duman gəlib", "Ağ dəvə", "Ölüm hökmü" kimi əsərləri Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq nəşr olunmuşdur. Bu əsərlər bir tərəfdən, əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müasir türk dünyası ədəbiyyatının böyük bir ortaq miras olduğunu, digər tərəfdən isə Azərbaycan türk ədəbiyyatının zənginliyini və dərinliyini göstərir.

Elçin həm də dramaturq kimi Azərbaycan teatrını ölkə hüdudlarından kənarında çoxmilyonlu tamaşaçısı olan Türkiyədə tanıtmışdır. Onun dramaturgiyasının qardaş ölkənin mədəniyyət mühitində də xüsusi yeri vardır. Vurğulamaq yerinə düşər ki, Ankara Dövlət Teatrında səhnələşdirilən ilk Azərbaycan dramaturgiyası nümunəsi ədibin "Mənim sevimli dəlim" pyesi olmuşdur. Ölkənin kütləvi informasiya vasitələri əsərin səhnələşdirilməsini Azərbaycan və Türkiyə arasında mədəniyyət sahəsində əlaqələrin inkişafında mühüm hadisə kimi qiymətləndirmişdir. Dramaturqun "Mənim ərim dəlidir" pyesi də Türkiyə teatrlarının səhnəsində oynanılmış və maraqla qarşılanmışdır. Ərzurumda göstərilən həmin əsərin tamaşası sonradan Qars, Ərzincan, Sivas, Konya, Antalya, Alanya və Ankarada uğurlu səhnə həyatı yaşamışdır. Yazıçının "Ulduzlar altında qətl" pyesi 2006-cı ildə İstanbul Böyük Şəhər Bələdiyyə Teatrında, 2007-ci ildə isə İstanbulda Türkiyənin məşhur Möhsün Ərtoğrul

səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. Türk mətbuatında bu tamaşaya həsr edilmiş məqalələr çap olunmuşdur. Yazıçının “Şekspir” tragikomedyası da teatrsevərlər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır. Məşhur “Mahmud və Məryəm” romanının dramaturji mətn kimi tərcümə edilərək Türkiyədə bədii filmin çəkilməsi də eyni uğurun göstəricisidir. Bütün bunlar Elçin yaradıcılığına Türkiyədə olan böyük marağı təsdiq edir. Yaradıcılığına həsr edilmiş məqalələrdə yazıçının pyesləri dərinlən araşdırılmış və çağdaş dünya dramaturgiyasının layiqli nümunələri kimi qiymətləndirilmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Elçin yaradıcılığının Türkiyədə hərtərəfli araşdırılması ayrıca bir istiqamət kimi formalaşmışdır. Onun əsərləri haqqında məqalələr, dissertasiya işləri, elmi tədqiqat əsərləri və rəylər yazılmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünaslar Əli Yavuz Akpınar [119], Əli Duymaz [160, s.7-15], Selim Çonoğlu [23, s.7; 155, s.79-87], Sedat Adıgözəl [105; 109, s.221-230], Yusif Gədikli [184] kimi tədqiqatçılar yazıçının yaradıcılığının müxtəlif tərəflərini araşdırmışlar. Onların tədqiqatlarında ədibin əsərlərinin xarakterik xüsusiyyətləri və problemləri dünya ədəbiyyatı kontekstindən yanaşılaraq təhlil edilmişdir.

Əli Yavuz Akpınar 90-cı illərdə Elçin yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu yer və mövqe haqqında ilkin araşdırmalar apararaq əsərlərini yeni mövqedən qiymətləndirmişdir. Tədqiqatçı Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqinə həsr edilmiş kitabında yazıçının hekayə və romanları, eləcə də tənqidi əsərləri ilə diqqət cəlb edən yaradıcılığı barədə yazır ki, 60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir dövrün başlanğıcıdır. Çağdaş Azərbaycan həyatı və müasir insan obrazı bədii ədəbiyyata gətirilmiş, ideoloji asılılıqdan nisbətən uzaq, fərqli üsullarla realist əsərlər yazılmışdır [119, s.80]. Belə bir dəyərləndirmə yazıçının yaradıcılığını, formalaşdığı dövrü və mühiti doğru ifadə etdiyi üçün əhəmiyyətlidir.

Elçinin yaradıcılığının Türkiyə ədəbi mühitində tanınması və tədqiqi işində Sedat Adıgözəlin əməyi böyükdür. O, bu məsələlərlə sistemli şəkildə məşğul olmuş və doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Tədqiqatçının "Ölüm hökmü və tarixi gerçəklər" adlı məqaləsində yazıçının eyni adlı romanı təhlil edilmişdir. Məlum olduğu kimi, Elçin 1996-cı ildə Türkiyədə nəşr olunan, həm geniş oxucu kütləsi, həm

də tədqiqatçılar tərəfindən maraqla qarşılanan “Ölüm hökmü” romanında 30-cu illərdə Sovet İttifaqında baş vermiş repressiya hadisələrini təsvir etmişdir. Əsərin dövrün ictimai-siyasi həyatını olduğu kimi əks etdirdiyini tərcüməçi Yusuf Gədəkli də kitabın üz qabığındakı son sözündə də yazmışdır. O, qeyd edir ki, yazıçının təqdim olunan “Ölüm hökmü” romanı sovet dövrünə siyasi, iqtisadi və sosial baxımdan işıq tutan çoxözlü əsərdir [161]. Romanda sovet gerçəklikləri oxuculara ilk dəfə olaraq çatdırılırdı. Uzun müddət ölkədə olduğu kimi xaricdə də həmin dövrün mahiyyəti, baş verən hadisələr tam olaraq aydınlaşmamışdı. Qan donduran hadisələri təsvir edən yazıçı oxucunu həmin illərə qaytarır. Tədqiqatçı belə bir həqiqəti qeyd edir ki, sovet dövründə Orta Asiya türkləri kimi azərbaycanlılar da kommunist rejiminin təzyiqlərinə məruz qalsalar belə, heç bir zaman baş əyməmiş, millət olma şüurunu daim qoruyub saxlamışlar. Bu baxımdan Azərbaycan yazıçılarını fərqləndirən tədqiqatçı onların qanı və canı, öldürülmə və sürgünə göndərilmə bahasına da olsa doğruları yazdığını, Elçinin bu romanının məhz həmin gerçəkləri ifadə etdiyini bildirmişdir [109, s. 221-230].

Sedat Adıgözəlin həm məqaləsində, həm də "Elçin. Edebiyat Sosyolojisi Açıısından Romanları" monoqrafiyasında yazıçının yaradıcılığı məhz bu baxımdan araşdırılmışdır. Tədqiqatçı Elçinin “Ölüm hökmü” romanında 70 illik sovet hökumətinin nə qədər zalım, qəddar və ədalətsiz olduğunu realist şəkildə ustalıqla təsvir etməsini təqdir etmiş və bu hadisələri sosioloji cəhətdən öyrənmişdir. Onun məsələlərə baxışı tamamilə yeni və orijinal təsir bağışlayır. Tədqiqatçı yazır ki, romanda zəngin şüuraltına sahib qəhrəmanların psixoloji vəziyyətləri olduqca gözəl bir şəkildə əks etdirilmişdir. Əsərdə sovet rejiminin Azərbaycanda tətbiq etdiyi təzyiq və zülm nəticəsində cəmiyyətin yaşadığı qorxu və gərginliklərin insanlarda psixoloji və əxlaqi pozğunluqları yaratdığının şahidi oluruq.

Tədqiqatçı vurğulayır ki, yazıçı əsərində sovet dövründə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsviri ilə cəmiyyətin iç üzünü açmış və bütövlükdə cəmiyyətin gerçək obrazını yarada bilmişdir. Həm də yazıçı bu iki dövrü bir-birilə bacarıqla əlaqələndirməklə eyni sistemin müxtəlif həlqələri olduğunu göstərmək istəmişdir. Romanda Hadrutda baş verən taun hadisəsi və cəmiyyətdəki ağır repressiya faciəsi

paralel olaraq təsvir edilir. Taun kimliyinə baxmayaraq çox sürətlə yayılır və minlərlə insanı ağışuna alıb qısa bir zamanda həyatdan aparır. Sonrakı bölümlərdə repressiyanın təsvir olunması bu iki hadisənin bir-birilə əlaqəsini şərtləndirmişdir. Yazıçı göstərmək istəyir ki, repressiya da taun kimi kimliyindən asılı olmayaraq cəmiyyətdə böyük fəlakətlər törədir. Əlbəttə, bu fəlakəti törədən sistem və sistemlə yanaşı müəyyən rəhbərlər də var idi. Yazıçı böyük ustalıqla repressiya memarlarını nişan verir və bədii obrazlarını yaradır. Belələrindən biri də o zaman respublikanın rəhbəri işləmiş Mir Cəfər Bağirovdur.

Sedat Adıgözəl Mir Cəfər Bağirovun obrazını da təhlil edir. Onun fikrincə, əslində, bu obrazı yaratmaq yazıçı üçün çox çətin idi. Ona görə ki, ictimai rəydə ona birmənalı münasibət mövcud deyildi. Azərbaycanda dərc edilən tədqiqat işlərində fikir ayrılıqları qalırdı. Bu mənada Elçinin yaratdığı obraza tədqiqatçının münasibəti maraq doğurur. Araşdırmaçı obrazın mürəkkəb xarakteri daşdığını yazır. Qeyd edir ki, həmin mürəkkəblik və ziddiyyət obrazın olduğu kimi təsvir edilməsində başlıca rol oynamışdır. Tədqiqatçı romanda bu obrazın mürəkkəb strukturunun açılmasına diqqəti yönəldərək yazır ki, səkkizinci bölümdə Mir Cəfər Bağirov və onun şəxsiyyəti nəql olunur. Sovet rejimində heç kimsənin yerinin sağlam olmadığı vurğulanır. Yazılır ki, bu gün rejimin ən sadıq tərəfdarı olan insanlar sabah xalq düşməni elan edilib ya sürgünə göndərilir, ya da gülləyə tuş gəlir. Lakin Mir Cəfər Bağirov fərqlidir. O, illərdir Azərbaycanın rəhbəridir. Əslində, Mir Cəfər Bağirov maraqlı bir insan tipidir və Stalinə çox yaxındır [109, s.224]. Tədqiqatçının Azərbaycan rəhbərini Stalinə oxşatması obraza yeni yanaşmadır. Bu yanaşma dövrün reallığından irəli gəlir. Nəinki Mir Cəfər Bağirovun, eləcə də mövcud sistemdə yer tutan Siyasi Büro üzvlərinin və respublika rəhbərlərinin xarakterinin bir-birinə bənzəməsi onların özlərini Stalinə oxşatmasından irəli gəlirdi.

Tədqiqatçı Mir Cəfər Bağirov obrazını təhlil edərkən onun xarakterini açmağa çalışır. Yazır ki, Bağirov nə qədər böyük şəxsiyyət olsa da çox vaxt sadə insan olmaq üçün can atırdı. Əlbəttə, bu fikirlə razılaşmaq çətindir. Çünki yazıçı Elçin Azərbaycan rəhbərinin xarakterini belə bir şəkildə təsvir etməmişdir. Ola bilər ki, Mir Cəfər Bağirov özünü ətrafında elə tanıtmışdır. Romanda bu baxımdan hətta bəzi

işarələr də vardır. Lakin Mir Cəfər Bağırovun zaman keçdikcə xalqa yaxınlaşmasına dair tədqiqatçının fikri obrazın və sovet idarəçilik sisteminin mahiyyətini, gerçəklikləri xırdalığına qədər doğru başa düşməməsindən irəli gəlir. Görünür, müəllif bu fikri söyləyərkən məhz Mir Cəfər Bağırovun məhkəmə zamanı özünü xalq tərəfdarı kimi göstərməsi və peşmançılıq hissləri keçirməsi ilə bağlı dediyi sözlərinə əsaslanmışdır. Amma bunlar gecikmiş etiraflar idi.

Sedat Adıgözəlin tədqiqatında romanın süjet xətti, ayrı-ayrı hadisə və obrazlar canlandırılmış, amansız repressiyanın mahiyyəti tarixi faktlarla açılmışdır. Həcm etibarilə böyük, məzmunca zəngin və çoxtərəfli olduğundan tədqiqatçı romanın hər bir bölümü üzərində geniş dayanmış, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan cəmiyyətində baş verən tarixi, ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi hadisələrə yazıçının münasibətini aydınlaşdırmağa nail olmuş, professor Zilber, Əflatun müəllim, Ələsgər müəllim, Xıdır müəllim, Xosrov müəllim, Arzu və başqa obrazların daşdığı mənəvi-əxlaqi yükü doğru qiymətləndirmişdir. Xüsusilə, romanda Ələsgər müəllimin evində qızı Arzunun ad gününə həsr edilmiş məclisin hərtərəfli təhlili obrazların mahiyyətini, eləcə də dövrün siyasi sisteminin iç üzünü ortaya qoyur. Məhz bu məclisdən sonra obrazların xarakteri açılır və taleyi həll edilir.

Romanda problemin daxili həll yolunun uğurla tətbiq edildiyini vurğulayan tədqiqatçı yazır ki, yazıçı obrazın daxili dünyasının təsviri yolu ilə onu oxucularına çatdırır. Onun fikincə, roman sənətində bu üsul olduqca çox istifadə olunur və obrazların daxili dünyaları daxili həll yolu ilə təsvir edilir. Vurğulayır ki, obrazların daxili dünyalarını göstərən sadəcə onların həlli yolu deyil, fərqli metodlar da mövcuddur. Yazıçı bunların hamısından yeri gəldikcə istifadə edir. Daxili problemin həlli yolu ilə təhkiyəçi qəhrəmanın eyni zamanda problemlərini də təsvir edir. Buradakı düşüncələr isə təhkiyəçinin özünə aid olan düşüncələrdir.

Tədqiqatçının Elçinin bu əsərini sovet rejimini bütün tərəfləri ilə təsvir edən sənədli bir roman olaraq qiymətləndirməsi də janrını düzgün müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Romanda təsvir edilən sovet Azərbaycanında baş verən hadisələr də qiymətləndirilmişdir. Xüsusilə, Türkiyədə olan Azərbaycan mühacirəti bu hadisələrə həmişə dəstək verir, məqalələr yazaraq rejimi tənqid edirdilər. Türkiyədə yazılan

digər araşdırmalarda da gerçəkliyin üzə çıxmasında maraqlı olan tədqiqatçılar az deyildir. Məsələn, professor Mehmet Saray kitabında bu dövrü xarakterizə edərək yazır ki, milli mədəniyyətdən, dilindən və dinindən qoparılan Azərbaycan türkləri üçün öz vətənlərində sovet sistemini, rus dilini və mədəniyyətini mənimsəmədən önəmli bir mövqeyə gəlmək demək olar, mümkün deyildi. Öz dilini, dinini və mədəniyyətini müdafiə edən ziyalılar 1933-1937-ci illər arasında ya sürgünə göndərilmiş, ya da öldürülmüşdür [267].

Sedat Adıgözəl əsərində yazıçı Elçinin İkinci Dünya müharibəsi dövrünün mənəvi-əxlaqi hadisələrindən bəhs edən "Ağ dəvə" romanını da təhlil etmişdir [105]. Əsərin yazıldığı tarix "Ölüm hökmü"ndən əvvəl olsa da hadisələrin inkişafı baxımından ondan sonrakı dövrü əhatə edir. Həmin əsərində Elçin hadisələrə cəmiyyət mövqeyindən yanaşmağa üstünlük vermiş, insani münasibətləri sosial-siyasi və iqtisadi baxımdan təsvir etmişdir. Romanda müharibə illəri bir məhəllədə baş verən hadisələr fonunda göstərilmişdir. Həmin məhəllə bir həyat meydanıdır. Mədəniyyəti yaradan, inkişaf etdirən və daşıyan insanların hamısı burada məskən salmışlar. Məhəllənin təsviri müəllifə hadisələrə özünəməxsus mövqedən yanaşmağa imkan vermişdir. Çünki burada sovet cəmiyyətinə məxsus olan kollektivçilik şüuru deyil, azad dünyaya xas olan fərdiyyətçilik başlıca yer tutur, ənənəyə əsaslanan mühitin özünəməxsus mənəvi dəyərləri vardır. Romandakı Əliabbas kişinin simasında yazıçı bu mühitdə ənənələrin hələ də yaşadığına işarə edir. Tədqiqatçı əsəri təhlil edərkən məsələyə siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və dini aspektlərdən yanaşmışdır.

Romanda sovet sisteminin qanunları daxilində insanların haqsız, günahsız yerə öldürülmələri və sürgünə göndərilmələri açıq şəkildə göstərilmişdir. Əsərdə belə epizodlar çoxdur. Tədqiqatçının yüksək qiymətləndirdiyi xüsusiyyətlərdən biri də Novruz bayramının müəyyən ənənələrinin romanda təsvir olunmasıdır. Heç şübhəsiz, bunlar təsadüfi təsvirlər hesab edilməməlidir. Onu nəzərdə tutan Sedat Adıgözəl dini ayinlərin təsviri zamanı yazıçının məqsədini doğru müəyyənləşdirərək yazır ki, romanda təsvir olunan dini həyatla paralel sovet rejiminin dinə təzyiqinin də təsviri verilmişdir. Əliabbas kişinin evinə polis basqın etdiyi zaman onun evindən kiçik bir

Quran da tapılır. Sovet dövründə evdə Quran saxlamaq qadağan olduğu üçün Əliabbas kişi onu gizlətməmişdi. "Ölüm hökmü" romanında da Quran və dini əşyaların qadağan olduğunun təsvirləri vardır. Eyni hissədə Əliabbas kişinin Allaha inancı, oğlu üçün etdiyi qarğışlar, onun qəbul edilməsi də yer alır və etdiklərinin cəzasını çəkməsi üçün dua edir.

Sedat Adıgözəl əsərində "Mahmud və Məryəm" romanının təhlilinə də geniş yer vermiş, yazıçının yaradıcılığını bütün tərəfləri ilə dərinlən araşdırmışdır. O, ədibin fikirlərini, təsvirlərini, yazı üslubunu, monoloqlarını, zaman, məkan və digər problemləri sistemli şəkildə tədqiq etmişdir. Tədqiqatçının maraqlı araşdırmaları zaman və məkan kontekstində aparılanlardandır. Ona görə ki, Elçinin bu romanı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında geniş şəkildə öyrənilsə də həmin istiqamətdə çox az tədqiq edilmişdir. 16 fəsildən ibarət olan romanın ayrı-ayrı hissələrindəki zaman və məkanı müqayisəli təhlil edən tədqiqatçının belə bir fikrində həqiqət vardır ki, dördüncü bölümün zamanı bəlli deyildir. Əvvəlki bölümlərdə zamanı olan gecənin sabah yoxsa başqa bir gün olduğu bildirilmir. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, romanda zaman anlayışı bəzən nisbi xarakter daşıyır, gah əvvəldən sona, gah da sondan əvvələ doğru gedir. Məsələn, romanın ikinci bölümündəki zaman da birinci bölümün başlanğıcı olan gecədir. Yaxud romanın üçüncü bölümü eyni gecənin sabahında Məryəmin evində baş verən hadisələrdir.

Araşdırmada romandakı obrazlar da dərinlən öyrənilmişdir. Mahmud, Məryəm, Ziyad xan, Qəmər Banu, Sofu, Baba keşiş, Mirzə Salman, Bayandır bəy, Ceylan, Qısır qarı, Şah İsmayıl, Gənc xanəndə və digər obrazlar hərtərəfli təhlil edilmişdir. Sofunun Mahmudla yola çıxması, ona sədaqətlə xidmət etməsi cəmiyyətdəki insani münasibətlərin və adət-ənənələrin ifadəsi kimi şərh olunmuşdur. Tədqiqatçı romanda cəmiyyət problemlərinin təsvirinə də öz münasibətini bildirmişdir. Məlum olduğu kimi, romanda Camaat obrazı vardır. Camaat cəmiyyətdən uzaqlaşmış insanların yaratdığı qrupdur. Məsələ burasındadır ki, cəmiyyət qanunlarına xəyanət edənlər onda yaşaya bilməzlər. Öz azadlığından ötrü Qul Məhəmməd uşaqlıq dostu Qul Əhmədə xəyanət etmişdir. Eləcə də hər kəs xalq aşığı Tahir Mirzəyə və Hətəm Məlikə ikiüzlülük etdiyi üçün Camaata qoşulmağa

məcbur olur. Tədqiqatçı yazır ki, romanda cəmiyyətdə ən güclü qurum ailədir. Mahmudun saray içində olan ailəsi ilə Məryəmin sadə xalq arasında olan ailələrindəki fərdlərin bir-birlərinə olan bağlılıqları güclüdür. Mahmudun yaxşı insan kimi yetişməsi üçün anası Qəmərbanu əlindən gələni edir, gəncliyini və gözəlliyini Mahmud üçün fəda edir.

Ümumiyyətlə, Sedat Adıgözəlin Elçinin yaradıcılığına həsr edilmiş araşdırmaları fundamental səciyyə daşıyır. O, yazıçının türk dilinə tərcümə edilən əsərlərini hərtərəfli təhlil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Elçin Azərbaycanın yeganə müasir yazıçısıdır ki, romanlarına Türkiyə ədəbi, elmi mühitində belə bir fundamental tədqiqat işi yazılmışdır.

Əli Duymazın araşdırmalarında da Elçin yaradıcılığı tədqiq edilmişdir [160, s. 7-15]. O, tədqiqat aparmaqla yanaşı yazıçının “Ölüm hökmü” və “Ağ dəvə” romanlarını Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırmışdır. Bu fakt tədqiqatçının Elçin yaradıcılığına dərinlən bələd olduğunu göstərir. O, yazıçının yaradıcılığına “Əsli və Kərəm” dastanına həsr olunmuş doktorluq dissertasiyasını yazdığı zaman müraciət etmişdir [159]. Elçinin əsərlərində eyni mövzunun işlənilməsi tədqiqatçının “Mahmud və Məryəm” romanına marağını artırmış, əvvəlcə onu tərcümə, sonra isə yeri gəldikcə oradakı obrazları və süjet xəttini təhlil etmişdir. Əli Duymaz tədqiqatında müasir Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyədə araşdırılması haqqında fikirlərini də bildirir. Yazır ki, bu gün Türkiyədə qəbul edilən ifadə ilə desək, Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılan Azərbaycan ədəbiyyatının roman janrındakı nümunələri əlbəttə, bunlarla kifayətlənmir. Belə ki, oxuyub fikir bildirməməklə bağlı olan çatışmazlıqlar, ədəbi tənqidin demək olar, olmaması bu əsərlərin oxuculara təsirini başa düşməkdə problemlər yaradır. Ancaq əsərlərin müəyyən oxucu kütləsinin olduğunu və həmin kütlənin Azərbaycan romanına bələd olduğunu rahatca deyə bilərik. Elm və ədəbiyyat mühitində də bu əsərlərdən istifadə edilərək Azərbaycan ədəbiyyatına dair araşdırmalar aparılır [160, s.12].

Selim Çonoğlu da Elçinin yaradıcılığı haqqında bəzi araşdırmalar aparmışdır. Onun "Kaybolmuş Sayfaları Yeniden Yazan Yazar: Elçin ve Türkiye Türkçesine Aktarılan Eserleri" adlı məqaləsində yazıçının yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti

kontekstində araşdırılmışdır [155, s.79-87]. Müəllif Elçinin əsərlərini təhlil etmiş və Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində tutduğu yeri müəyyənləşdirmişdir. Tədqiqatçı yazır ki, Elçinin roman və hekayələrində xalq həyatı, mədəniyyəti parlaq şəkildə öz əksini tapmış və təzahür etmişdir. Yazıcının yaradıcılığında sovet dövründə milli-mənəvi irsin qarşılaşdığı problemlər, ictimai həyatda baş verən hadisələr olduğu kimi və ayrı-ayrı obrazlar vasitəsilə əks etdirilmişdir. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatçı vurğulayır ki, Sovet İttifaqından əvvəl şifahi və yazılı mədəni əlaqələri olan türk dünyası sovet rejimi zamanı həmin əlaqələrdən tamamilə məhrum edilmişdir. Lakin uzun müddət kəsilmiş ədəbiyyat və mədəniyyət sahəsindəki əlaqələr Sovet İttifaqının süqutundan sonra bərpa olunmuşdur. Türk şivələrindəki əsərlər yenidən Türkiyə türkcəsinə uyğunlaşdırılaraq çap olunmuşdur [155, s.79]. Tədqiqatçı sovet dövründə Azərbaycan və Türkiyə arasındakı ədəbi-mədəni əlaqələrin tamamilə olmadığından bəhs edərək yazır ki, 1990-cı illərə qədər Türkiyə-Azərbaycan ədəbi-mədəni əlaqələri demək olar ki, yox idi. Lakin həmin vaxtdan bu sahədə əlaqələr yaranmağa, möhkəmlənməyə və Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin Türkiyədə nəşrinə başlanılmışdır [155, s.80]. Heç şübhəsiz, müəllifin bir fikri ilə razılaşmaq olmaz. Məlum olduğu kimi, sovet dövrü dedikdə, 1920-1991-ci illər nəzərdə tutulur. Bu illərdə Azərbaycan və Türkiyə arasında ədəbi-mədəni əlaqələrin olmadığını iddia etmək doğru deyildir. 20-ci illərdə Mərkəzin vasitəsilə həyata keçirilən ədəbi-mədəni əlaqələr sonrakı illərdə siyasi münasibətlərdə əvvəlcə soyuqluğun, sonra isə durğunluğun və qarşıdurmanın yaranması ilə kəsilmişdir. Bu proses 50-ci illərin sonlarına qədər davam etmişdir. 60-cı illərdə iki ölkə arasında münasibətlərdə yaranmış normallaşma ədəbi əlaqələrə də müsbət təsir göstərmişdir. Lakin heç şübhəsiz, sovet dövründə əlaqələr birbaşa, müstəqil deyil, Mərkəzin nəzarəti altında həyata keçirilirdi. Elçinin sovet dövründə yazdığı səfər təəssüratları da məhz elə həmin qarşılıqlı ədəbi-mədəni əlaqələrdən yaranmışdır. Abbas Zamanovun, Bəxtiyar Vahabzadənin, İbrahim Bozyelin, Məmməd Aslanın və digər Azərbaycan və Türkiyə şair, yazıçı və tədqiqatçılarının əlaqələri də bu fikri təkzib edir. Bununla belə, ədəbi əlaqələr və araşdırmalar sovet dövlətinin ümumi maraqları və kommunist ideologiyasının təsiri altında aparılmışdır, müstəqil olmamışdır.

Müstəqillik illərində Türkiyə türkcəsinə əsərləri uyğunlaşdırılan müasir yazıçılardan biri də Kamal Abdulladır. Onun yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının diqqət mərkəzində olmuşdur. Yazıcının “Gizli Dədə Qorqud” əsəri ilə yanaşı “Yarımçıq əlyazma”, “Sehrbazlar dərəsi” və “Unutmağa kimsə yox” romanları bu ölkədə çap olunmuş və haqqında araşdırmalar aparılmışdır. Həmin əsərlərdən “Yarımçıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” romanları Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının və tənqidçilərinin diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Əli Duymaz yazıcının yaradıcılığını təhlil edərkən onun “Yarımçıq əlyazma” romanını Türkiyədə də bənzərləri olan bir əsər hesab edir. Bu qəbildən İskəndər Palanın “Şah və sultan”, Reha Çamuroğlunun “İsmayıl” kimi əsərlərlə mövzu və ideya baxımından yaxın olduğunu qeyd edərək yazır ki, fikrimizcə, tarixin və folklorun postmodern prizmadan işlənməsi bu əsəri digərlərindən fərqləndirir. Kamal Abdulla bir tərəfdən “Gizli Dədə Qorqud”u roman olaraq işləyərkən, digər tərəfdən Şah İsmayla yeni baxışdan yanaşmağa çalışmışdır [160, s.12].

Kamal Abdullanın postmodern üslubda qələmə aldığı “Sehrbazlar dərəsi” romanındakı orta əsrlər islam dünyasının təsəvvüf cərəyanı nümayəndələri ilə adi adamların qarşılıqlı hissləri Türkiyə tənqidçilərinin diqqətini cəlb etmiş və bu əsər haqqında tədqiqat işləri aparmışlar.

Azərbaycan yazıçılarından Yusif Səmədoğlu, Mövlud Süleymanlı və digərlərinin əsərləri də Türkiyə oxucularına tanış olduğu kimi ədəbi tənqidin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Onların yaradıcılığına həsr edilmiş bəzi məqalələr yazılmışdır.

Beləliklə, aparılan tədqiqatlar müasir Azərbaycan bədii nəsrinin Türkiyədə böyük marağa səbəb olduğunu, əsərlərin türk dilinə çevrildiyini və araşdırmalar aparıldığını göstərir. Azərbaycan yazıçılarından Anar, Elçin və Kamal Abdullanın yaradıcılığı daha çox maraqlı doğurmuşdur. Onların əsərləri türk dilinə uyğunlaşdırıldığından geniş yayılmış və haqqında bir sıra tədqiqat işləri yazılmışdır. Əsərləri türk dilinə uyğunlaşdırılmayan yazıçıların yaradıcılığı müəyyən mənada araşdırmalardan kənar qalmışdır. Əsərlərin türk dilinə uyğunlaşdırılması tədqiqatçılara fundamental tədqiqat işləri aparmağa imkan vermişdir. Əlbəttə,

araşdırmalarda müasir elmi-nəzəri fikrin tələbləri ilə yanaşı müəyyən səthiliklər də müşahidə edilir. Bəzən araşdırmalar sadəcə əsərlərin şərhindən ibarət olur. Bu da ondan irəli gəlir ki, yazıçının yaşadığı ictimai-siyasi, ədəbi mühit və onun əsərləri dərinlən öyrənilmir. Digər tərəfdən, Azərbaycanda yazılmış araşdırma işlərinə çox az yer verilir, bəzən deyilən fikirlər əsaslandırılmır. Lakin bütün hallarda bu tədqiqat işləri Azərbaycan ədəbiyyatına kənardan baxışı əks etdirdiyi üçün əhəmiyyətlidir. Aparılan araşdırmalardan aydın olur ki, Azərbaycan nəsrinin Türkiyədə tədqiqi məsələlərinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi aktualdır.

NƏTİCƏ

Tarixi kökləri qədim olan Azərbaycan ədəbiyyatının böyük bir dövrü – orta əsrlər anadilli ədəbiyyat ortaq türk ədəbiyyatını təşkil edir. Ədəbiyyatların ortaq mövqeyi uzun müddət onların inkişafını qarşılıqlı zənginləşdirmiş və bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır. Lakin bu proses tarix boyu heç də həmişə davamlı və hamar deyil, siyasi-ictimai hadisələrin təsiri altında enişli-yoxuşlu olmuşdur. Bəzi zamanlarda qardaş ədəbiyyatlar mövzu və problematika baxımından bir-birindən uzaqlaşmışlar. Xüsusilə, sovet dövründə məlum sovet sistemi və kommunist ideologiyası ədəbiyyatlar arasına böyük bir sədd çəkmişdir. XX əsrin 30-40-cı illərində bir çox şair və yazıçılar türkçü, pantürkçü və turançı damğası ilə amansız cəzalara məruz qalmış, repressiya olunmuşlar. Qapalı cəmiyyət olan SSRİ-yə digər ölkələrdən, o cümlədən Türkiyədən ədəbiyyatların daxil olması qadağan edilmişdir. Sovet İttifaqının türk, müsəlman respublikalarının Türkiyə ilə elmi-mədəni, ədəbi əlaqələrinə imkan verilməmişdir. 50-ci illərin sonları – 60-cı illərin əvvəllərindən etibarən iki ölkə arasında siyasi münasibətlərdə baş verən normallaşma, yumşalma meyilləri ədəbi əlaqələrə də müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri Türkiyədə, Türkiyə ədəbiyyatı nümunələri isə Azərbaycanda nəşr olunmağa başlamış, onların araşdırılması imkanları yaranmışdır. Dövrün şərtlərindən asılı olmayaraq Azərbaycanda və Türkiyədə yaranan ədəbiyyatlar öz yaxınlığını həmişə qoruyub saxlamağa üstünlük vermişdir. Bu amil Türkiyədə yaranan ədəbiyyatın Azərbaycanda, Azərbaycanda yaranan ədəbiyyatın isə Türkiyədə tədqiqini zəruri etmişdir. Belə tədqiqatlar hər iki mühitdə baş verən ədəbi prosesləri və ədəbi əlaqələri öyrənmək baxımından yaxşı vasitə olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilməsi yeni ideya axtarışlarını şərtləndirmişdir. Ədəbiyyatlar bir-birindən ilhamlandığı kimi ədəbiyyatşünaslıq da onun təhlilində və qiymətləndirilməsində yaxından iştirak etmişdir.

Yazıçı və şairlərin əsərlərinin qarşılıqlı olaraq həm Azərbaycanda, həm də Türkiyədə sistemli və davamlı tədqiq edilməsi onların yaxın ədəbi mühit kontekstini ortaya qoymuşdur. Konkret olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatına dair Türkiyədə aparılan

tədqiqatların araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bu ədəbiyyat onları yalnız əlaqələr baxımından deyil, həm də yaxın, bəzən isə eyni ədəbi mühit kontekstində maraqlandırmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən araşdırılmışdır. Həmin tədqiqatlar həm strukturu, həm də məzmun və problematikası baxımından zəngin və çoxtərəflidir. Aparılan araşdırmalar aşağıdakı ümumiləşdirilmiş elmi-nəzəri nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən geniş və hərtərəfli tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatlar yalnız xalq ədəbiyyatının zənginliyini ortaya çıxarmamış, həm də Azərbaycan folklorşünaslığına yeni xüsusiyyətlər gətirmişdir. Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının problemə tamamilə başqa bir baxımdan yanaşması onun müxtəlif çalarlarını ortaya qoymuşdur. Türk folklorşünaslarının araşdırmalarında Azərbaycandakı tədqiqatlardan faydalanmaları da problemə kompleks yanaşmanı şərtləndirmişdir. Belə tədqiqatlar getdikcə ortaq elmi-nəzəri fikirlərin yaranmasına imkan verəcəkdir;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Azərbaycan ədəbiyyatına dair apardığı tədqiqatlarda folklor problemlərinin müxtəlifliyi və zənginliyi özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu tədqiqatlarda xalq ədəbiyyatı həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən araşdırma obyektidir. Nəticədə Türkiyədə Azərbaycan folklorunun davamlı və sistemli tədqiqatçılar nəsli yetişmiş və formalaşmışdır. İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Fikrət Türkmən, Doğan Kaya, Əli Yavuz Akpınar, Əli Duymaz, Əli Qafqasyalı, Saim Sakaoglu, Funda Bulut, Ənvər Uzun, Nail Tan və digər onlarla tədqiqatçı Azərbaycan folklorunun müxtəlif problemlərini tədqiq etmişdir. Əsasən nəzəri və müqayisəli təhlil əsasında aparılan tədqiqatlarda ortaq elmi-nəzəri fikirlər formalaşdırılmış, yeni elmi nəticələr əldə olunmuşdur;

– Azərbaycan dastanları və xalq hekayələri də Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən araşdırma obyektinə olmuşdur. Dastanlardakı Azərbaycan və Türkiyə bədii düşüncəsinin ortaq problemləri bu mövzunun geniş və hərtərəfli şəkildə öyrənilməsinə zəruri etmişdir. Azərbaycan dastanlarının tədqiqi əsasən üç istiqamətdə

aparılmışdır: dastanlar müxtəlif variantlarda toplanılıb nəşr etdirilmişdir; onlar haqqında elmi-nəzəri araşdırmalar aparılmışdır; dastanların Türkiyə ərazisindəki variantları ilə müqayisələr edilmişdir. Dastanların araşdırılmasının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, həmin tədqiqatlarda kənar yanaşma və müqayisələr vardır. Tək bir variantı ilə müəyyən yekdil fikrə gəlmək mümkün olmadığı üçün dastanların bir neçə variantının müqayisəli tədqiqi onun bədii mətnini və araşdırmaları zənginləşdirmişdir;

– Türkiyədə "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının araşdırılmasına geniş yer verilmişdir. Azərbaycan mühitinə bu dastan Türkiyə tədqiqatçısı Kilisli müəllim RUFƏTİN İSTANBULDA nəşr etdirməsindən sonra daxil olmuşdur. Dastan Orxan Şaiq Gökyay və Muharrəm Ergin tərəfindən bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Nihad Sami Banarlı, Pertev Naili Boratav, Fəxrəddin Kırzioğlu, Semih Tezcan və digər alimlərin araşdırmalarında problemə müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmışdır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan aşığı yaradıcılığının tədqiqi başlıca yerlərdən birini tutmuşdur. Tədqiqatçılardan Məhməd Fuad Köprülü, Pertev Naili Boratav, Ənvər Aslan, Əli Duymaz, Ənvər Uzun, Nail Tan, Əli Qafqasyalı və digərləri öz əsərlərində problemə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşmışlar. Onlar yalnız bədii mətni təhlil etməklə kifayətlənməmiş, həm də yeni variantlar ortaya çıxarmışlar. Azərbaycanda aşığı yaradıcılığının geniş araşdırılmasına baxmayaraq, Türkiyədəki tədqiqatlar ona zənginlik və müxtəliflik gətirmişdir;

– Azərbaycan klassik ədəbiyyatı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında geniş tədqiq edilmişdir. Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələri Nizami Gəncəvi, İzəddin Həsənoğlu, Xaqani Şirvani, İmadəddin Nəsimi, Həbib, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli, Saib Təbrizi və digərlərinin həyatı, yaradıcılığı təhlil edilmiş, əsərlərinin yeni nəşrləri hazırlanmışdır. Türk ədəbiyyatşünaslarından Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Hüseyin Ayan, Hasibe Mazioğlu, Seyfəddin Altaylı və başqalarının tədqiqatlarında klassik Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif problemlərinə nəzər yetirilmişdir. Belə qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatı bir-birinə qarşılıqlı təsir edərək zənginləşmişdir;

– Türkiyədə aparılan tədqiqatlarda ərəbdilli, farsdilli Azərbaycan ədəbiyyatına o qədər də diqqət verilməmişdir. Araşdırmalarda anadilli ədəbiyyat xüsusi yer tutmuşdur. Bu baxımdan İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının tədqiqi diqqəti daha çox cəlb edir. Şairin həyatı və ədəbi irsi XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Türkiyə ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq edilmişdir. İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Məhməd Fuad Köprülü, Əbdülbaqi Gölpınarlı, Məhməd Şakir, Əli Yavuz Akpınar və digər tədqiqatçılar İmadəddin Nəsiminin həyatı, mühiti, təxəllüsü, əsərlərinin nəşri məsələlərinə həsr edilmiş fundamental tədqiqatlar aparmışlar. İmadəddin Nəsiminin ayrı-ayrı şeirlərinin və tuyuğlarının tapılıb üzə çıxarılmasında da Türkiyə alimlərinin böyük rolu olmuşdur;

– yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması da Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında xüsusi yer tutmuşdur. İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Məhməd Fuad Köprülünün bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatına, onun ayrı-ayrı problemlərinə həsr edilmiş tədqiqatları yeni ədəbiyyat tarixinin yazılmasında əhəmiyyətliidir. Hər iki tədqiqatçının dövrləşdirmə konsepsiyası yeni ədəbiyyat tarixinin dövrləşdirilməsinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. İctimai-siyasi proseslər ədəbiyyata, ədəbiyyat da ictimai həyata və insanlara təsir göstərmişdir. Lakin ilk yanaşmalardan olduğu üçün həmin dövrləşdirmələrin müsbət tərəfləri ilə yanaşı bəzi yanlışlıqları da vardır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığının şəxsiyyət kimi ən çox maraq göstərdiyi və tədqiq etdiyi ədiblərdən biri Mirzə Fətəli Axundzadə olmuşdur. Bu da onun yenilikçi baxışları ilə əlaqədardır. Böyük mütəfəkkirin ədəbi mühiti və yaradıcılığı Məhməd Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət Ərtaylan, Ziya Göyöl, Yusuf Akçura, Feyzi Aküzüm, Əli Yavuz Akpınar, Hüseyin Tuncər və digər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, yenilikçi yazıçı olaraq qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatlarda sovet dövründə Azərbaycanda deyilməsi mümkün olmayan fikirlər yazılmış və yaradıcılığına obyektiv qiymət verilmişdir;

– tədqiqatlarda Türkiyə-Azərbaycan ədəbi mühitlərinin qarşılıqlı təsir imkanlarına da geniş yer verilmişdir. Qarşılıqlı əlaqələr yalnız ictimai dəyərinə, mədəni aspektlərinə, estetik və psixoloji təsir dairəsinə görə başlıca mahiyyət

qazanmır, həm də insanın düşüncə tərzini genişləndirir, dünyagörüşünü zənginləşdirir, tədqiqat işlərinin aparılmasına təsir göstərir. Məhməd Əmin Yurdaqlı, Tofiq Fikrət, Əbdülhəq Hamid Tarhan, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm və digər şairlərin Azərbaycan ədəbi mühitinə təsiri, Əli bəy Hüseynzadə, Məhəmməd Hadi, Hüseyn Cavid, Abdulla Sur, Əhməd Cavad və digər ədiblərin Türkiyə mühiti ilə əlaqələri qarşılıqlı yaxınlaşmanı və zənginləşməni təmin etmişdir. Bu vəziyyət ədəbiyyatşünaslığın inkişafına imkanlar yaratmışdır;

– Azərbaycan ədəbiyyatında iki qardaş xalq arasında ədəbi dostluğa ən yaxşı nümunə sovet dövründə adının çəkilməməsinə baxmayaraq, Bakıda dərc edilən "Qardaş köməyi" dərgisi olmuşdur. Məcmuədən əldə olunan gəlir Birinci Dünya müharibəsində Türkiyədə müharibədən zərər çəkənlərə verilmişdir. Dərgi Türkiyədə tədqiq edilmişdir. Türkiyə tədqiqatçıları dərc olunan əsərləri bədii cəhətdən qiymətləndirməklə yanaşı onların ideoloji məzmununa, qardaşlıq xüsusiyyətinə də diqqət vermişlər. Bütün sonrakı dövrlərdə dərginin ictimai və ədəbi mühitə təsiri özünü qoruyub saxlamışdır;

– Azərbaycan romantizmi, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı və müxtəlif problemləri haqqında Türkiyədə tədqiqat işləri yazılmışdır. Məhməd Fuad Köprülü, Əli Erol, Ənvər Uzun, Əli Yavuz Akpınar və digərlərinin tədqiqatları özünün dərin elmiliyi ilə fərqlənir. Lakin tədqiqat işləri arasında elələri də vardır ki, romantizm araşdırmalarına yeni bir şey əlavə etmir, sadəcə məlumat xarakteri daşıyır. Bəziləri isə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığındakı tədqiqatların xülasəsindən ibarətdir;

– XX əsrin 20-ci illərində sovet-Türkiyə siyasi münasibətlərinin səviyyəsi Azərbaycan ədəbi, elmi mühitində türk alimlərinin fəallığına imkan yaratmışdır. Muhiddin Birgən, İsmayıl Hikmət Ərtaylan və digərlərinin fəaliyyəti həmin mühiti zənginləşdirmiş, eyni zamanda tədqiqatlara imkan vermişdir. Lakin bu proses çox davam etməmiş və iki ölkə arasında siyasi münasibətlər soyuqlaşdığından onlar Azərbaycandan getmişlər;

– Türkiyə ədəbiyyatşünası və ictimai xadimi Məhməd Fuad Köprülünün tədqiqatlarının təhlilinə geniş yer verilmişdir. Onun Azərbaycan dili, mədəniyyəti və ədəbiyyatına dair araşdırmaları dəyərləndirilmişdir. Alimin tədqiqatları Azərbaycan

ədəbiyyat tarixçiliyinin formalaşmasında və yeni konsepsiya ilə yazılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Məhməd Fuad Köprülü ilə yanaşı Mühiddin Birgən və İsmayıl Hikmət Ərtaylanın da tədqiqatlarında yeni ədəbiyyat tarixçiliyinin istiqamətlərini də aydın görmək olar. Həmin araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi üçün yeni faktlar vardır;

– Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan mühacirlərinin yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatlar da mühüm yer tutur. Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar, Fəxrəddin Sakal, Ömər Özcan, Yalçın Özkaya və digərlərinin tədqiqatlarında mühacirət ədəbiyyatının müxtəlif problemləri tədqiq edilmişdir. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Cabbar Ərtürk, Mirzə Bala Məmmədzadə, Almas İldırım, Gültəkin, Əhməd Cəfəroğlu yaradıcılığı, "Yeni Kafkasya", "Azərbaycan Yurd Bilgisi" məcmuələri üzərində aparılan tədqiqatlar elmi sanbalı və məzmunu ilə seçilir. Araşdırmaların bir çoxu mühacirətşünaslığı zənginləşdirmişdir. Bu tədqiqatların əhəmiyyəti həm də ondan ibarətdir ki, onlar yazılarkən Azərbaycanda olmayan arxiv materiallarından və mətbuat orqanlarından geniş istifadə edilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün zəngin mənbə rolunu oynayır;

– Türkiyədə Azərbaycan ədəbi-ictimai fikrinin görkəmli nümayəndələri Əli bəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığına, şəxsiyyətinə həsr olunmuş tədqiqat işləri aktuallığı ilə seçilir. Yusuf Akçura, Ziya Göyalp, Əli Heydər Bayat, Əli Yavuz Akpınar, Səməd Ağaoğlu və digərlərinin əsərlərində Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının mərhələ və problemləri, şəxsiyyətləri, ictimai-siyasi mühitin xarakteri və inkişaf meyilləri təhlil edilmişdir;

– sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılmasına Türkiyədə az yer verilmişdir. Bunun da başlıca səbəbi ədəbi əlaqələrin zəifliyi, kommunist ideologiyasının təsiri altında yazılmış əsərlərə laqeyd münasibətin mövcudluğu olmuşdur;

– dövlət müstəqilliyi bərpa edildikdən sonra Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin səviyyəsi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin türk ədəbi-nəzəri fikrində araşdırılmasında yeni keyfiyyət mərhələsi açmışdır. Azərbaycanın şair və yazıçılarının əsərlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqat işlərinin sayı artmışdır;

– müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının araşdırılması Türkiyə elmi-nəzəri fikrində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadə və Məmməd Arazın həyatı və yaradıcılığı Türkiyədə ən çox öyrənilən problemlərdən biridir. Onların yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçən Azərbaycan istiqlalı, bölünmüş vətənin bütövlüyü, türk xalqlarının birliyi və ana dili – türk dilinin tərənnümü bu tədqiqatların başlıca mövzudur. Tədqiqatçılardan Şuayip Karkuş, Ərdal Karaman, Nurullah Çətin, Mitat Durmuş, Hüsniyə Zal Mayadağlı, Şerif Aktaş, Nəsrin Feyzioğlu, Bayram Gündoğdu, Saleh Okumuş və digərlərinin araşdırmaları mövzu və problematikasına, xarakterinə görə müxtəlifliyi və zənginliyi ilə seçilir;

– Anar, Elçin, Kamal Abdulla və başqalarının yaradıcılığı da Türkiyədə geniş tədqiqat obyektinə olmuşdur. Əli Yavuz Akpınar, Bilge Ərcilasun, Fikrət Türkmən, Ayşə Atay, Sevinc Çokum, Sedat Adıgözəl, Selim Çonoğlu və digər türk alimlərinin araşdırmalarında Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığına fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşılmış və təhlillər aparılmışdır.

Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatının mərhələ və problemlərinin öyrənilməsinin araşdırılması aşağıdakı məsələləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

– Ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi "Bir millət, iki dövlət" anlayışı Azərbaycan və Türkiyə arasında ədəbi əməkdaşlığın yeni keyfiyyət mərhələsinə keçməsinə şərtləndirmişdir;

– ədəbiyyatın və bədii söz sənətinin hər iki ölkənin ictimai mühitində rolu və çəkisi daha da artmışdır;

– dövrü mətbuat, jurnal və qəzetlərlə yanaşı müasir texnoloji proseslər internet resursları bədii əsərlərin yayılmasını genişləndirmiş, vahid ədəbi prosesin formalaşmasına imkan yaratmışdır;

– Azərbaycanda və Türkiyədə çap olunan kitab, antologiya və almanaxlar ədəbi əlaqələrin formalaşmasında və inkişafında başlıca rol oynayır;

– bədii düşüncə ilə yanaşı ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq da ədəbi mühitlərin yaxınlaşmasını zəruri edir;

– Azərbaycan ədəbiyyatı özünün yayılma məkanını və istiqamətini daha da genişləndirir;

– Azərbaycan və Türkiyə ədəbi mühiti getdikcə bir-birinə daha sıx bağlanır. Bu isə vahid ədəbi prosesin yaranmasında tamamilə yeni bir mərhələnin əsasını qoymuşdur.

Həmin xüsusiyyətlər ictimai-siyasi sahədə olduğu kimi ədəbi, mədəni, elmi mühitin də iki ölkə arasında vahid bir hədəfə istiqamətləndiyini və bu yolda ədəbiyyatın, bədii düşüncənin və ədəbiyyatşünaslığın önəmli rola sahib olduğunu, gələcəkdə də tədqiqat işlərinin aparılmasının vacibliyini və aktuallığını göstərir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abid, Ə.M. Azərbaycan türklərinin ədəbiyyatı tarixi / Ə.M.Abid. –Bakı: Elm və təhsil, –2016. –240 s.
2. Ağaoğlu, Ə.H. Seçilmiş əsərləri / Ə.H.Ağaoğlu. –Bakı: Şərq-Qərb, –2007. –391 s.
3. Ağayev, F.İ. İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı / F.İ.Ağayev. –Bakı: Nurlan, –2004. –132 s.
4. Ağayev, F.İ. İsmayıl Hikmət Ərtaylan və Azərbaycan folklorşünaslığı // –Bakı: Azərbaycan EA-nın Xəbərləri, Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, –1992. № 1-2, –s. 55-60.
5. Akçura, Y.H. Türkçülüyn tarixi /Y.H.Akçura. –Bakı: Qanun, –2010. –272 s.
6. Akpınar, Y. Azeri Edebiyatı // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr mövzusunda II beynəlxalq konfransın materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –10-11 oktyabr, –2016, –s.24-56.
7. Altaylı, S.Ə. Həsənoğlunun "Sirət-in Nəbi" adlı məsnəvisində lirik haşiyələr, yaxud Həsənoğlunun iki yeni qəzəli // Ədəbiyyat qəzeti. –2019, 8 mart. –s. 24-25.
8. Araslı, H.M. Gülşəhri və Nizami Gəncəvi // Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. –Bakı: Gənclik, – 1998. –s. 632-639.
9. Araslı, H.M. Nizami Gəncəvinin ilk mütərcimi // Bakı. –1966, 24 oktyabr. –s. 3.
10. Araslı, H.M. Tofik Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı // Araslı, H.M. Seçilmiş əsərləri / H.M.Araslı –Bakı: Şərq-Qərb, –2006. –s.4-16.
11. Araslı, N.H. Nizami və türk ədəbiyyatı / N.H.Araslı. –Bakı: Elm, –1980. –206 s.
12. Aydın, A. A. Füzuli və Türkiyə poeziyası / A.A.Aydın. –Bakı: Ozan, –2002. –280 s.
13. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr mövzusunda II beynəlxalq konfransın materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –10-11 oktyabr, –2016, –336 s.

14. Birgen, M. Ədəbiyyati-cədidə // –Bakı: Maarif və mədəniyyət, –1923. №6, –s. 4-10.
15. Birgen, M. İttihad və Tərəqqidə 10 il. Azərbaycan 1922-1923-cü illərdə / M. Birgən. –Bakı: Qanun, –2015. –344 s.
16. Birgen, M. Türkcənin təkamülü tarixi // –Bakı: Maarif və mədəniyyət, –1923. № 4-5, –s.3-5.
17. Böyük ədib və mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə. Məqalələr toplusu / Elmi red. İ.Ə.Həbibbəyli. –Bakı: Elm, –2015. –484 s.
18. Cahanbaxş, C. Kitabı Dədə Qorqud // Ədəbiyyat qəzeti. –1941, 2 fevral. –s. 3-4.
19. Cahangir, Ə. Kim yatmış, kim oyaq? / Ə.Cahanir. –Bakı: Yazıçı, –2012. –518 s.
20. Cəfərov, M.C. Seçilmiş əsərləri: [2 cilddə] / M.C.Cəfərov. –Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, –c. 2. –1974. –341 s.
21. Cəfərov, N.Q. Türk xalqları ədəbiyyatı: [4 cilddə] / N.Q.Cəfərov. –Bakı: Atatürk Araşdırma Mərkəzi, –c. 1. Qədim dövr. –2006. –320 s.; –c. 2. Orta dövr. –2006. –320 s.; , –c. 3. Yeni dövr. –2007. –320 s.; c. 4. Ən yeni dövr. –2007. –320 s.
22. Çobanzadə, B.V. Azəri ədəbiyyatının yeni dövrü [nasionalizmdən internasionalizmə] / B.V.Çobanzadə. –Bakı: ADETİ nəşriyyatı, –1930. –65 s.
23. Çonoğlu, S. İtmiş səhifələri yenidən yazan Elçin və onun Türkiyə türkcəsində nəşr olunmuş əsərləri // 525-ci qəzet. –2013, 18 dekabr. –s.7.
24. Əhməd, K. Fəlsəfeyi pərişan // –Bakı: Füyuzat, –1907. №17, –s.6.
25. Əhmədli, B.B. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / B.B.Əhmədli. –Bakı: Elm və təhsil, –2017. –376 s.
26. Əhmədov, B.B. Bir istiqlal yolçusu (Əmin Abid: həyatı, mühiti, yaradıcılığı) / B.B.Əhmədov. –Bakı: Elm, –2003. –204 s.
27. Əhmədov, B.B. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı. Mərhələlər, istiqamətlər, problemlər / B.B.Əhmədov. –Bakı: Elm və təhsil, –2015. –554 s.
28. Əliyev, H.Ə. Türk Dünyası Yazıçılarının III Qurultayında nitqi // Azərbaycan. –1996, 7 noyabr. –s.2.
29. Göyalp, Z. Türkçülüyn əsasları / Z.Göyalp. –Bakı: Maarif, –1991. –175 s.

30. Gündoğdu, B.B. Bəxtiyar Vahabzadə publisistikası / B.Gündoğdu. – Bakı: Nurlar, –2013. –272 s.
31. Həbibbəyli, İ.Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı. Dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm, –2019. –450 s.
32. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Nurlan, –2007. –689 s.
33. Həbibbəyli, İ.Ə. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cildə] / İ.Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, c. 2. –2017. –1067 s.
34. Həbibbəyli, İ.Ə, İbrahimov, S.M. Orta əsrlər vahid Şərq ədəbi prosesi: / İ.Ə.Həbibbəyli, S.M.İbrahimov. – Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya MMC, –2018. –474 s.
35. Həşimli, H.M. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası / H.M.Həşimli. – Bakı: Mütərcim, –2009. –198 s.
36. Hikmət, İ. Əski ədəbiyyatda şəkil // –Bakı: Maarif işçisi, –1926. №2, –s.69-75.
37. Hikmət, İ. Əski ədəbiyyatda şəkil // –Bakı: Maarif və mədəniyyət, –1924. №1, –s.21-25.
38. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // Kommunist qəzetinə əlavə. –1923. №1, –s.1-2.
39. Hikmət, İ. Xalq ədəbiyyatı. Xalq ədəbiyyatı xalqdan doğar // Kommunist qəzetinə əlavə. –1923. №2, –s.2-5.
40. Hüseynov, R.B. Əbədi Cavid / R.B.Hüseynov. – Bakı: Nurlan, –2007. –840 s.
41. Hüseynzadə, Ə.H. Abdulla Cövdət // –Bakı: Füyuzat, –1906. №4, –s.56-59.
42. Hüseynzadə, Ə.H. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir // –Bakı: Həyat, –1905. №4, –s. 4.
43. Hüseynzadə, Ə.H. Yeni qələm yoldaşımız // –Bakı: Füyuzat. –1907. №18, –s.4.
44. İbrahimli, X.C. Azərbaycan mühacirəti tarixi / X.C.İbrahimli. – Bakı: Elm və təhsil, –2012. –358 s.
45. Kitabı Dədə Qorqud / Tərtib, transliterasiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadə. – Bakı: Yazıçı, –1988. –265 s.

46. Kitabı Dədə Qorqud mövzusu türk ədəbiyyatşünaslığında / Tədqiq edib toplayanı X.Quliyeva-Qafqazlı. –Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, –2008. –172 s.
- 47.Köprülü, M. F. Azəri / M.F.Köprülü. –Bakı: Azərnəşr, –1926. –56 s.
48. Köprülüzadə, M.F. Azəri ədəbiyyatına aid tədqiqlər / M.F.Köprülüzadə. –Bakı: Sabah, –1996. –146 s.
- 49.Köprülü, M.F. Azəri / M.F.Köprülü. –Bakı: Elm, –2000. –115 s.
50. Qafqazlı, X. “Kitabi Dədə Qorqud”un Türkiyədə tədqiqi tarixindən // “Kitabi Dədə Qorqud” mövzusu türk ədəbiyyatşünaslığında. –Bakı: Əli Nəşriyyat Evi, –2008. –s.3-46.
51. Qardaş köməyi. –Bakı: İpək yolu, –2012. –213 s.
52. Quliyev, E.H. Türk xalqları ədəbiyyatı (təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş 4-cü nəşr) / E.H.Quliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2017. –632 s.
53. Quliyev, V. Abdullah Cövdətin Əli bəy Hüseynzadəyə məktubları // 525-ci qəzet. –2016, 5, 12, 19 mart. –s.10-11; 14-15; 16-17.
54. Quliyev, V. Yol ayrıcındakı illərin anıları // Muhiddin Birgen. İttihad və Tərəqqidə 10 il. Azərbaycan 1922-1923-cü illərdə. –Bakı: Qanun, –2015. –s. 5-29.
55. Qurbanov, Ş.D. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası / Ş.D.Qurbanov. –Bakı: Azərnəşr, –1997. –220 s.
56. Qurtulan, İ. Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç ümdə amilin ideoloqu Əli bəy Hüseynzadədir // Ədəbiyyat qəzeti. –1992, 12 iyun. –s.3.
- 57.Mirəhmədov, Ə.M. Məhəmməd Hadi / Ə.M.Mirəhmədov. –Bakı: Yazıçı, –1985. –224 s.
- 58.Mustafayeva, N.M. Almas İldırım yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində // –Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər, –2018. №4 (36), –s.10-16.
- 59.Mustafayeva, N.M. Anar yaradıcılığı Türkiyə ədəbi mühiti kontekstində // –Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq beynəlxalq elmi jurnalı, –2019. №1, –s.116-120.
- 60.Mustafayeva, N.M. Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // Azərbaycanın görkəmli şərqşünas alimi, professor Aida İmanquliyevanın 75 illik yubileyinə həsr olunmuş

- “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransı, –Bakı: Nurlar NPM, –2014, –s.166-168.
61. Mustafayeva, N.M. Azərbaycan romantizmi problemləri Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Hüseyn Cavidin sənət fəlsəfəsi” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans, –Bakı: ADMİU, –24-25 oktyabr, –2017, –s.131-135.
62. Mustafayeva, N.M. Azərbaycan aşığı şeirinin Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi məsələləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Elmi əsərlər, İctimai və humanitar elmlər seriyası, –2019. Cild 15, –s.215-219.
63. Mustafayeva, N.M. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2018. №1(105), –s.260-264.
64. Mustafayeva, N.M. Birinci Dünya müharibəsi illərində Azərbaycan – Türkiyə ədəbi əlaqələri // “Beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri” respublika elmi konfransı, –Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, –25 oktyabr, –2019, –s.370-374.
65. Mustafayeva, N.M. Əhməd Ağaoğlunun yaradıcılığı Türkiyə elmi düşüncəsində // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri mövzusunda Bakı Slavyan Universitetində keçirilən konfrans, –Bakı: Mütərcim, c. 2. –2017, –s.141-147.
66. Mustafayeva, N.M. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığı və Türkiyə ədəbiyyatşünaslığı // Azərbaycanda müasir ərəbşünaslığın banisi, əməkdar elm xadimi, professor Ələsgər Məmmədovun anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Şərqsünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –18-19 dekabr, –2019, –s.133-135.
67. Mustafayeva, N.M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrində Hüseyn Cavidin rolu // “Hüseyn Cavid və dünya ədəbiyyatı” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, –Bakı: Mütərcim, –12 aprel, –2019, –s.185-190.
68. Mustafayeva, N.M. 1920-ci illər Azərbaycan ədəbi mühitinin formalaşmasında türk yazarlar faktoru // –Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Ədəbiyyat Məcmuəsi, –2017. C. XXXI, –s.288-295.
69. Mustafayeva, N.M. Müstəqillik illərində Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri // “Türk xalqları ədəbiyyatı: mənşəyi, inkişaf mərhələləri və problemləri”

- mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Elm və təhsil, –1-2 dekabr, –2015, –s.497-501.
70. Mustafayeva, N.M. Məhməd Fuad Köprülü və Azərbaycan ədəbiyyatı // –Bakı: Dil və ədəbiyyat, –2017. c. VIII, №4, –s.74-81.
71. Mustafayeva, N.M. Mirzə Fətəli Axundzadə yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri” (“Ziya Bünyadov qiraətləri”) mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Papirus NP, –2018, –s. 480-484.
72. Mustafayeva, N.M. Nəsimi yaradıcılığı Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında // “Nəsimi-600 – Ey Nəsimi, çahanı tutdu sözün...” III beynəlxalq elmi konfrans, –Bakı: Elm, –23-24 iyun, –2017, –s.300-303.
73. Mustafayeva, N.M. “Ozan-aşıq” kəlməsinin Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında mənə və tarixçəsinə dair // Ümummillə lider Heydər Əliyevin 94-cü ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri mövzusunda VIII beynəlxalq elmi konfransın materialları, –Bakı: Mütərcim, –4-5 may, –2017, –s.404-405.
74. Mustafayeva, N.M. Türkiyə araşdırmalarında Əhməd Ağaoğlunun ədəbi-elmi yaradıcılığı, siyasi ictimai fəaliyyəti haqqında // International Conference Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural and Socio-Political Dialogue, – Bakı. – December 14-15, – 2022. – s.329.
75. Mustafayeva, N.M. Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında klassik Azərbaycan poeziyasının araşdırılması problemləri // –Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərlər jurnalı, Humanitar elmlər seriyası, –2017. № 2, – s.156-163.
76. Mustafayeva, N.M. “Yeni Qafqaziya” dərgisində “Qafqaz evi” ideyası // Qafqazşünasların II beynəlxalq forumu: [2 cildə], –Bakı: RS Poliqraf, c. 2. –23-24 may, –2019, –s.512-517.
77. Mümtaz, S. Azərbaycan şairlərindən Nəsimi // –Bakı: Maarif və mədəniyyət, –1923. № 1, –s.26-30.
78. Nazim, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə.Nazim. –Bakı: Yazıçı, –1979. –374 s.

79. Nazim, Ə. Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kamalizm əleyhinə // –Bakı: İnkilab və mədəniyyət, –1931. № 5, –s.27-30.
80. Nemanzadə, Ö.F. Mən kiməm? // –Bakı: Qardaş köməyi, –1917. –s. 6-7.
81. Nəcəfova, K. Tofiq Fikrət və Azərbaycan ədəbiyyatı // –Bakı: Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, –2010. №1, –s. 40-46.
82. Nəsimi, İ. Mən bu cahana sığmazam / İ.Nəsimi. –Bakı: Gənclik, –1991. –384 s.
83. Osmanlı, B., Qasımlı, S. Ön söz // 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında Türkiyə ədəbiyyatının tədqiqinə dair materiallar. –Bakı: Nurlan, –2004. – s. 3-6.
84. Osmanova, B. 20-ci illər tədqiqatçıları Azərbaycan klassikləri haqqında // –Bakı: Türkologiya, –1991. № 3, –s.12-20.
85. Osmanova, B. İsmayıl Hikmət Ərtaylan Azərbaycan klassik şairləri haqqında (Həbibə Bağdadi) // –Bakı: Şərq filologiyası (Məqalələr məcmuəsi), –1999. –s.15-26.
86. Rəcəzadə, M.Ə. Fayton sevdası / M.Ə.Rəcəzadə. –Bakı: Teas Press, –2017. –204 s.
87. Rəcəzadə, M.Ə. Yad et məni // –Bakı: Füyuzat, –1907. №21, –s.16-17.
88. Rəcəzadə, M.Ə. Bizim nöqtəyi-nəzərdən Rusiyada Cümhuriyyəti-Ənam // –Bakı: Qardaş köməyi, –1917. –s.17-19.
89. Rəcəzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi / M.Ə.Rəcəzadə. –Bakı: Gənclik, –1991. –112 s.
90. Süleymanov, M.F. Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim / M.F.Süleymanov. –Bakı: Azər nəşr, –1987. –320 s.
91. Şaiq, A.M. Arazdan Turana / A.M.Şaiq. –Bakı: Sabah, –2004. –268 s.
92. Şəhriyar, Q.F. M.F.Köprülüzadə və onun “Dədə Qorqud kitabı”na aid qeydlər” əsəri (şərhli təhlil) / Q.F.Şəhriyar. –Bakı: Elm və Təhsil, –2015. –164 s.
93. Şəmsizadə, N.Ş. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı: mərhələlər və konsepsiyalar / N.Ş.Şəmsizadə. –Bakı: Ozan, –1997. –292 s.
94. Turan, A.İ. Cavidnamə /A.İ.Turan. –Bakı: Elm və təhsil, –2010. –576 s.
95. Vəliyev, İ.Ö. Azərbaycan - Türkiyə ədəbi əlaqələri yeni mərhələdə (1985-2005-ci illər) / İ.Ö.Vəliyev. –Bakı: Elm və təhsil, –2014. –120 s.

96.Yurdaqul, M.Ə. Anadoludan bir səs, yaxud cəngə gedərkən // –Bakı: Tərəqqi, –1909. №75, –s.3.

Türk dilində

- 97.Abdullah, F. Azeri Şairi Habibi`nin Bir Gazeli // – İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, –1934. № 29, –s.134-135.
98. Adıgüzel, S. Anar Rızayev`in Üç Sandık Hikâyesinin Anlatıcılar Tipolojisi Açısından İncelenmesi // –Ankara: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, – 2005. №20, – s. 7-20.
- 99.Adıgüzel, S. Anar`ın Ak Koç Kara Koç Romanında Toplumsal Önceleme Kesitleri // –Lefkoşa: Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi, Folklor / edebiyat , –2008. c. 14, –s.159-168.
100. Adıgüzel, S. Azərbaycan Edebiyatında 1960 Nesri / S.Adıgüzel. –Erzurum: Fenomen Yayıncılık, – 2014. –312 s.
101. Adıgüzel, S. Bahtiyar Vahabzade`nin Şiirinde Millet, Vatan ve Dil // –Ankara: Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, –2011. № 31, –s.63-74.
102. Adıgüzel, S. “Bakı-1501” Romanının Tarihsel Boyutu Üzerine Bir İnceleme: [Elektronik kaynak] / Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. – Konya, 2006.
URL:<http://dergisosyalbil.selcuk.edu.tr/susbed/article/download/562/542>
103. Adıgüzel, S. Deli Kür Romanının Kültürel Altyapısının İncelenmesi // – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –2001. c.8, № 17, – s.105-110.
104. Adıgüzel, S. Eli Bey Hüseyinzade`nin Edebi Dünyası // –Erzurum: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –2017. № 60, –s.155-166.
105. Adıgüzel, S. Elçin. Edebiyat Sosyolojisi Açısından Romanları / S.Adıgüzel. – Ankara: Bengü, –2011. –304 s.
106. Adıgüzel, S. Hüseyin Cavid`in Düşünce Dünyası Üzerine Bir Değerlendirme // –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi , –2019. № 63, –s. 279-288.

107. Adıgüzel, S. İlyas Efendiyev Hayatı Eserleri Üslup Özellikleri Sosyalist Gerçekçilik Açısından Kahramanları / S.Adıgüzel. – Erzurum: Fenomen Yayıncılık, –2006. –104 s.
108. Adıgüzel, S. Modern Azerbaycan Edebiyatında Dede Korkut (Metinlerarası Çözümlenmeler) / S.Adıgüzel. – Erzurum: Fenomen Yayıncılık, –2009. –197 s.
109. Adıgüzel, S. Ölüm Hükmü ve Tarihi Gerçekler // – Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –1999. № 12, – s.221-230.
110. Adıgüzel, S. Tiflis Edebi Muhitinde Molla Nasreddin Dergisi ve Dergide Tartışılan Konular // – İstanbul: Bilig, Kayseri Üniversitesi Sosyal Bilimler dergisi, –2007. № 41, –s.1-21.
111. Adıvar, H.E. Yeni Turan / H.E.Adıvar. –İstanbul: Can yayınları, –2019. –160 s.
112. Agah, S.L. Türk Edebiyat Tarihi / S.L.Agah. – İstanbul: Dergah Yayınları, – 2014. – 692 s.
113. Ağaoğlu, A.A. Türk Kadınına Verilen Seçme ve Seçilme Hakkı // Cumhuriyet. 6, Birinci Kanun. – 1934. – 36 s.
114. Ağaoğlu, S.A. Babamın Arkadaşları / S.A.Ağaoğlu. –İstanbul: İletişim Yayınları, –1998. –239 s.
115. Ağaoğlu, S.A. Hayat Bir Macera / S.A.Ağaoğlu. –İstanbul: Kitap Yayınevi, – 2003. –174 s.
116. Akçura, Y. Gökalp Ziya Bey Hakkında Hatıra ve Mülâhazalar // – İstanbul: Türk Yurdu, –1924 (1340). Seri II, c. 1, № 3, – s.156-162.
117. Akçura, Y. Hüseyinzade Ali Bey // – İstanbul: Türk Yurdu, -1911. Seri VIII, № 3, –s.159-162.
118. Akçura, Y. Türkçülük, Türkçülüğün Tarihi Gelişimi / Y.Akçura. –İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları, –2018. –240 s.
119. Akpınar, A.Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları / A.Y.Akpınar. –İstanbul: Dergah Yayınları, –1994. –512 s.
120. Akpınar, A.Y. XIX ve XX Yüzyıllarda Âzeri Edebiyatı // Türk Dünyası El Kitabı. –Ankara, c. 3. Edebiyat. –1992. –s.652-653.

121. Aktaş, Ş. Bahtiyar Vahapzade'nin Şiiri Üzerine // –Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, –2010. № 6. –s.19-27.
122. Akünal, D. Hüseyinzade Ali Bey Kafkasya'da. Türkçülük Hareketine Bir Bakış // – İstanbul: Çınaraltı Dergisi, –1942. №14 (28), –s.12-21.
123. Aküzüm, F. Azerbaycan Türk Edebiyat Tarihinde Abide Şahsiyetler – II / F.Aküzüm. – İstanbul: –1987. –168 s.
124. Aküzüm, F. Elmas Yıldırım'ın Hal Tercümesi // Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri. – Ankara: AKD Yayınları, –1953. – 684 s.
125. Alptekin, A.B. Halk Hikayelerinin Motif Yapısı / A.B.Alptekin. –Ankara: Akçağ Yayınları, –1997. – 417 s.
126. Altaylı, S. Mitolojiden İzzeddin Hasanoğluna Gök Arketipi // –Ankara: Milli Folklor, –2021. C.17, № 129, –s.72-89.
127. Andaç, F. Bilinç Kapılarında Bir Yazar: Anar (“Beş katlı Binanın Altıncı Katı” Hakkında // Everest Bülteni, –2000, Ekim. –s. 24.
128. Aras, E. Azerbaycan Aşık Havaları // –Ankara: Milli Folklor, –1998. № 40, –s. 31-40.
129. Aras, E. Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım / E.Aras. –Elaziğ: Manas Yayınları, –2007. –660 s.
130. Aslan, E. Doğu Anadolu Saz Şairleri / E.Aslan. –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, İkinci Kitap. –1978. –284 s.
131. Atay, A. Anar: Hayatı. Sanatı. Hikayeleri / A.Atay. – Ankara: Bengü, –2008. – 240 s.
132. Atay, A. Şiirleri ile Anar // –İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, –2014. №1, –s.89-108.
133. Atay, A. Utopik ve Distopik Düşünceler Bağlamında Anar // –Ankara: Kardeş Kalemler, –2012. Yıl 6, № 61, –s. 5-12.
134. Ateş, Ö.F. Edebiyat ve ideoloji: 1917 sonrası Sovyet edebiyatından kimlik yozlaşması – Azerbaycan edebiyatı örneği: / Doktora tezi / –Nevşehir, 2020. –356 s.

135. Ayan, H. Nesimi. Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkiti Metni 1-2 / H.Ayan. –Ankara: TDK Yayınları, –2002. –933 s.
136. Aydoğmuş, G. Azerbaycan'ın Vatan Şairi Elmas Yıldırım // –İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı. Türk Edebiyatı Dergisi, –2004. № 372, –s.66-68.
137. Azeri. Ateş Çalan Prometey // –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1923. №1, –s.2.
138. Bahşıyeva, Ü. Türk epik felsefi düşüncesi ve Nizami Gencevi'nin Sırlar Hazinesi mesnevisi // – İstanbul: RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi, – 2022. № 31, – s.1022-1029.
139. Bayat, A.H. Ali Bey Hüseyinzade / A.H.Bayat. –İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, –1992. –284 s.
140. Bayram, D.K. Felsefeyi Anadolu'da Yeniden Yurtlandırmak – Dede Korkut Hikayelerinin Felsefi analizi: / Yüksek Lisan Tezi / –Çorum, 2016. –141 s.
141. Betül, A. İ. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (yardımı)" ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" / A.İ.Betül. –Ankara: Atatürk Kültür Merkez Yayını, –2000. – 394 s.
142. Boratav, P.N. Aşık Kerem'e Dair // Bartın Gazetesi. –1931, 21 Eylül. – s. 2.
143. Boratav, P.N. Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği / P.N.Boratav. – Ankara: Bilgesu Yayıncılık, –2014. –392 s.
144. Boratav, P.N. Türk Mitolojisi: Oğuzların, Anadolu, Azerbaycan, Türkmenistan Türklerinin Mitolojisi / P.N.Boratav. – İstanbul: Bilgesu Yayıncılık, – 2016. – 128 s.
145. Boratav, P.N. Koroğlu Destanı / P.N.Boratav. –İstanbul: Adam Yayıncılık ve Matbaacılık A.Ş., –1984. –261 s.
146. Burdurlu, İ.Z. Dedem Korkut Hikayelerinde sıfatlar ve sıfat takımları // – İstanbul. Türk dili, – 1968. №18(203), – s.523-527.
147. Caferoğlu, A. Tufarganlı Abbas // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, –1932. № 1, –s.97-104.
148. Can, A. Yeni Kafkasya Mecmuası // –Türküstan: Ahmet Yesevi Üniversitesi. Bilig, –2007. № 41, –s. 109-122.

149. Cem, G.E. Aşık Garip / G.E.Cem. –İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, –1950. –102 s.
150. Cem, G.E. Kerem ile Aslı / G.E.Cem. –İstanbul: Varlık Yayınları, –1959. –126 s.
151. Çağ, S. Mehmet Emin Resulzade`nin Stalin`e Mektubu. Türkçülük Armağanı / S.Çağın. –İzmir: Akademi Yayınları, –1994. –64 s.
152. Çelik, E. Şimali Kafkasya Cumhuriyeti // –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1923. №1, –s.12- 13.
153. Çelik, E. Şimali Kafkasya`da bolşeviklerin söyledikleri ve yaptıkları // – İstanbul: Yeni Kafkasya, –1923. №2, –s.12.
154. Çiftçioğlu, H. N. Dede Korkut Kitabı Hakkında // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, –1932. №2, –s.60-61.
155. Çonoğlu, S. Kaybolmuş Sayfaları Yeniden Yazan Yazar: Elçin ve Türkiye Türkçesine Aktarılan Eserleri // –Ankara: Kardeş Kalemler, – 2015 Haziran. № 102, –s.79-87.
156. Çukurkavaklı, B.K. Azerbaycan Edebiyatının Ünlü Yazarı Anar`la Bir Konuşma // Yeni Gün. –1975, 3 Haziran. –s. 5.
157. Darendelioğlu, İ. Türkiye`de Milliyetçilik Hareketleri / İ.Darendelioğlu. – İstanbul: Toker Yayınları, –1977. –442 s.
158. Durmaz, S. Türk Edebiyatında “Hamse” Geleneğinin Oluşmasında Nizami Gencevi`nin Rolü // –Bakı: Azərbaycan Şərqşünaslığı, –2012. №3, –s.54-59.
159. Duymaz, A. Kerem ile Asli Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma / A.Duymaz. –Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, –2001. –413 s.
160. Duymaz, A. Türkiye Türkçesine Aktarılmış Azerbaycan Romanları Üzerine Bir Değerlendirme // –Ankara: Kardeş Kalemler, –2015. Yıl 9, № 102, –s.7-15.
161. Efendiyev, E. Ölüm Hükmü. Akt. Yusuf Gedikli / E.Efendiyev. –İstanbul: Ötüken, –1996. –286 s.
162. Ercilasun, B. Azerbaycan`dan Güçlü Bir Ses. (“Beşkatlı Yapının Altıncı Katı” Makalesinden) // –Prizren: Bal-Tam Türklük Bilgisi Dergisi, –2006. № 4, – s.213-228.

163. Ercilasun, B. Hüseyinzade Ali Bey`in Türkiye`deki Faaliyetleri // –Ankara: Azerbaycan, –1992. Yıl 41, № 286, –s.10-19.
164. Erdem Dergisi. Bahtiyar Vahapzade özel sayısı // –Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, –2010. № 57, –201 s.
165. Erdoğan, F. Türk Ellerde Hatıralarım / F.Erdoğan. –İstanbul: Yeni Matbaa, –1954. –144 s.
166. Ergin, M. Dede Korkut Kitabı. II / M.Ergin. –Ankara: Boğaziçi Yayınları, –2017. –238 s.
167. Erol, A. Azerbaycan Romantik Şiiri`nde Santimentalizm (1905-1917) // –İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, –2017. C. 17, №1, –s. 51-59.
168. Erol, A. Abbas Sehhet`in Kaleminden “Yeni Şiir” // –İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, –2009. C. 9, № 1, –s. 55-65.
169. Erol, A. Abdulla Şaik Talıbzade: Hayatı. Sanatı. Eserleri / A.Erol. –İzmir: Tibyan Yayınları, –2005. –215 s.
170. Erol, A. Azerbaycan Şiirinde Romantizm (1905-1917) / A.Erol. –İzmir: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, –2007. –310 s.
171. Erol, A. Hophopname`de Sosyal Tenkit / A.Erol. –İzmir: Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, –2013. –222 s.
172. Erol, A. Romantik Azerbaycan Şiiri`nde Dil ve Üslup Tercihleri // –İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, –2018. c. 18, №2, –s. 416-430.
173. Erol, G. Divan Şairi Seyyid Nesimi`nin Halk Şairi Nesimi Üzerindeki Etkileri // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, –2010. c. 3, № 12, –s. 202-212.
174. Ertaylan, İ.H. Azerbaycan Edebiyatı Tarihi. I-II / İ.H.Ertaylan. –Ankara: Akçağ Yayınları, –2013. –512 s.
175. Ertaylan, İ.H. Azerbaycan`da Dört Buçuk Yıl // –Münih: Dergi, –1958. Yıl 4, № 14, –s. 4-6.
176. Ertaylan, İ.H. Külliyyat-ı Divan-ı Mevlana Hamidi / İ.H.Ertaylan. –İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, –1949. Seri 3, № 2, –257 s.
177. Fahri, S. Ağaoğlu Ahmet Bey / S.Fahri. –Ankara: Türk Tarih Kurumu, –1999. –248 s.

178. Feyziođlu, N. Bahtiyar Vahabzade'nin Őiirlerinde İnsan // –Erzurum: A.Ü. Türkiyat Arařtırmaları Enstitüsü Dergisi, –2006. № 30, – s.111-123.
179. Folklor/Edebiyat. Üç Aylık Kültür Dergisi, –Ankara. –2006. –№3, –268 s.
180. Funda, B. İsmail Hikmet Ertaylan'ın Edebiyat Tarihçiliđi // –Uludađ: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eđitim Dergisi, –2013. № 2/1, –s.256-278.
181. Fuzuli Divanı Őerhi [3 Cilt] / Hazırlayan: A.N.Tarlan. –Ankara: Bařbakanlık Basımevi, c. 1. –1985. –278 s.; Kültür Bakanlıđı Yayınları, c. 2. –1985. –300 s.; Kültür Bakanlıđı Yayınları, c. 3. –1985. –278 s.
182. Fuzuli Divanı: Önsöz, Gazeller, Terkipler, Kıtalar, Rubailer... / Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı. –İstanbul: İnkılap ve AKA Yayınları, –1985. –234 s.
183. Fuzuli. Hayatı, Sanatı, Őiirleri / Hazırlayan: C.Kudret. –İstanbul: Varlık Yayınları, –1974. –284 s.
184. Gedikli, Y. Dost Elinden Gelen Turna. Çađdař Hikayeler Antolojisi / Y.Gedikli. –İstanbul: Acar-Reklam, –1987. –469 s.
185. Gelmem, B. “Azerbaycan Yurt Bilgisi” (1932-1934; 1954) Muhtevası, yazarları / B.Gelmem. –İstanbul: Azerbaycan edebiyatı incelemeleri, –2022. – 228 s.
186. Gencosmanođlu, Y.N. Dedem Korkut // Yeni Düşünce. –1983, 8 Haziran. –s. 7.
187. Gökalp, Z. Korkut Ata Kitabı // –İstanbul: Küçük Mecmua, –1922. № 18, –s. 25-29.
188. Gökalp, Z. Türkçülük Nasıl Doğdu? // Yeni Mecmua, –1918, 18 Nisan. –s.262-263.
189. Gökyay, O. Ő. Dedem Korkut'un Kitabı / O.Ő.Gökyay. –İstanbul: Kültür Yayınevi, –1973. –1060 s.
190. Gökyay, O.Ő. Dede Korkut / O.Ő.Gökyay. –İstanbul: Arkadař Basımevi, –1938. –186 s.
191. Gökyay, O.Ő. Dede Korkut Hikayeleri / O.Ő.Gökyay. –İstanbul: Yeditepe Yayınevi, –2021. –232 s.

192. Gölpınarlı, A. Bir Azeri Bektaşlı Şairi // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, – 1934. № 27, –s.84-87.
193. Gölpınarlı, A. Fadlullah-ı Hurufinin Oğluna Ait Bir Mektup // –İstanbul: Şarkiyat Mecmuası, –1956. № 2, –s.37-57.
194. Gölpınarlı, A. Hurufilik Metinleri Katalođu / A.Gölpınarlı. –İstanbul: Türk Tarih Kurumu, –1989. –160 s.
195. Gölpınarlı, A. Nesimi // İslam Ansiklopedisi. –İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, –c. 9. –1964. –s.206-207.
196. Gölpınarlı, A. Nesimi-Usuli-Ruhi, Hayatı, Sanatı, Şiirleri / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Varlık Yayınları, –1953. –127 s.
197. Gölpınarlı, A. 100 Soruda Tasavvuf / A.Gölpınarlı. –İstanbul: Gerçek Yayın Evi, –1969. –198 s.
198. Gülseven, F. Ahmet Ağaođlu'nun Hayatı, Fikirleri, Siyasi ve Sosyal Mücadeleler // –Ankara: Azerbaycan, –1989. № 268, –s. 90-96.
199. Gültekin. Buzlu Cehennem / Gültekin. –İstanbul, –1948. –104 s.
200. Gültekin. Gürcü qardaş // –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1924. №13, –s.9.
201. Gürcü. Gürcü Milletperverleri Nasıl Fedayi Can Ediyorlar // –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1923. №2, –s. 9-10.
202. Halıcı, F. Türk Halk Edebiyatı ve Folklorunda Yeni Görüşler: / F.Halıcı. – Konya: Konya Kültür ve Turizm Derneđi, –c. 2. –1985. –267 s.
203. İbrahim, H.M.E. XIX Asır Azerbaycan Şairi Siraci Hakkında Notlar // – İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, –1932. № 6-7, –s.247-248.
204. İbrahim, Z.B. “Dedem Korkut” Hikayelerinin Dili ve Cümle Yapısı // – İstanbul: Türkiye Halk Bilgisi Derneđi. Türk Folklor Araştırmaları, –1967. №210, –s. 4303-4307.
205. İbrahim, Z.B. “Dede Korkut” Hikayelerinin özellikleri ve Cümle Yapısı // – İstanbul: Türk Halk Bilgisi Derneđi. Türk Folklor Araştırmaları, –1967. №211, –s. 4325-4328.

206. Kabaklı, A. Türk Edebiyatı. I-III.C. / A.Kabaklı. –İstanbul: Türk Edebiyatı Yayınları, –1975. –702 s.
207. Kafkasyalı, A. Azerbaycan, İran ve Türkiye Halk Hikayelerinde Erzurum // – Erzurum: A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –2007. № 33, –s.97-131.
208. Kafkasyalı, A. İran Türkleri Aşık Muhitleri // –Ankara: Milli folklor, –2002. Yıl 17, № 68, –s.110-126.
209. Kafkasyalı, A. Mikayıl Azafı: Hayatı-Sanatı-Eserleri / A.Kafkasyalı. – Erzurum: Eser Ofset Matbaacılık, –1996. –473 s.
210. Kafkasyalı, A. Neft, Rusya ve Maveray-yı Kafkas Cumhuriyetleri / –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1924. №9, –s.9-12.
211. Kaftancıoğlu, Ü. Köroğlu Kolları. Halk Destanları / Ü.Kaftancıoğlu. –İstanbul: Büyük Yayım Dağıtım, –1974. –343 s.
212. Karahan, A. Fuzuli: Muhiti ve Şahsiyeti / A.Karahan. –İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, c. XXIII. –1949.–309 s.
213. Karaman, E. Bahtiyar Vahapzade'nin Eserlerinde Karabağ // –Ankara: TDK Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, –2011. № 31, –s.75-85.
214. Kardeş Kalemler // –Ankara: Avrasya Yazarlar Birliği, –2012, Ocak. Yıl 6, № 61, –124 s.
215. Kaya, D. Edebiyatımızda Aşık Kolları ve Şenlik Kolu // –Ankara: Türk Kültürü, –1997. C. XXXV, № 412, –s.499-508.
216. Kayabalı, İ., Arslanoğlu, Ç. Azerbaycan Türkleri Kültür Tarihinin Ana Hatları / İ.Kayabalı, Ç.Arslanoğlu. –Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. AKD.Yayınları, –1978. –140 s.
217. Kayabaş, E. Bir Yavuz Hukukçu – Ahmet Ağaoğlu // –Ankara: UHFİM, –2012. C. LXX, № 1, –s.441-452.
218. Kırzioğlu, B. Azerbaycan'ın Ünlü Şairi - Dram Yazarı Rasizade Hüseyin Cavid ve İki Şiiri // –Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi, –2001. № 16, –s.121-142.
219. Kırzioğlu, F. Dede Korkut Oğuznameleri / F.Kırzioğlu. –Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, –2000. –114 s.

220. Koç, A. Azerbaycan Sahasında Derlenen “Deli Çoban” Destanı // -İstanbul: Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, –2009. № 2/7, –s.154-158.
221. Köprülü, M.F. Anadolu Selcuklu Tarihinin Yerli Kaynakları / M.F.Köprülü. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi. Bel: 7, –1943. –380-521 s.
222. Köprülü, M.F. Azeri Aşıklarından Tufarganlı Abbas // –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –1942. № 1, – s. 3-5.
223. Köprülü, M.F. Azeri Edebiyatı Tarihi // –İstanbul: Türk dünyası, –1919. –s. 12-28.
224. Köprülü, M.F. Azeri Edebiyatında Teceddüd Devri // İslam Ansiklopedisi. – İstanbul: TDV, c. II. –1979. –s.144-145.
225. Köprülü, M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar (Altın Küpeli Oğuz Beyleri I) // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, –1932. № 1, –s.17-21.
226. Köprülü, M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar (Başa Dönmek, Aynalamak I) // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, –1932. № 2, –s.84-91.
227. Köprülü, M.F. Dede Korkut Kitabına Ait Notlar // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi, –1932. №3, –s.133-140.
228. Köprülü, M.F. Eski Şairlerimiz. Divan Edebiyatı Antolojisi. Fuzuli. İkinci Basılış / M.F.Köprülü. –Ankara: Ahmet Halit Kitabevi, –1946. –212 s.
229. Köprülü, M.F. Külliyyat. 7.Türk Edebiyatı Ders Notları / M.F.Köprülü. – İstanbul: Alfa Yayınları, –2015. –450 s.
230. Köprülü, M.F. Külliyyat. Edebiyat Araştırmaları II, 6. / M.F.Köprülü. –İstanbul: Alfa Yayınları, –2015. –840 s.
231. Köprülü, M.F. Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar / M.F.Köprülü. –Ankara: Akçağ Yayınları, –2013. –383 s.
232. Köroğlu Destanı / Hazırlayan M.Kaplan, M.Akalın, M.Bali. –Erzurum: Atatürk Ünivesitesi Basımevi, –1973. –613 s.
233. Köse, N. Türk Halk Hikayelerinin Tasnifi Hakkında // V. Milletlerarası Türk Kültürü Kongresi. Halk Edebiyatı Seksiyon Bildirimleri, c. II. –1996, –s. 97-104.

234. Kurat, A.N. Türkiye ve Rusya. XVIII.Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri / A.Kurat. –İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, –2011. –762 s.
235. Kuşner, D. Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu / D.Kuşner. –Ankara: Kesit Yayınları, –2009. –285 s.
236. Kürkçüoğlu, K.E. Fuzuli'nin bilinmeyen birkaç şiiri // –Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafiya Fakültesi Dergisi, –1947. C. 5, №3, –s. 315-322.
237. Kürkçüoğlu, K.E. Seyyid Nesimi divanından seçmeler / K.E.Kürkçüoğlu. –Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, –1973. –410 s.
238. Makal, T.K. Türk Halk Şiiri / T.K.Makal. –İstanbul: Toker Yayınları, –2002. –192 s.
239. Makas, Z. Çağdaş Azerbaycan Aşık Şiiri Biçimleri / Z.Makas. –İstanbul: Kitab Evi Yayınları, –2000. –295 s.
240. Makas, Z. Çağdaş Azerbaycan Şiir Antolojisi / Z.Makas. –Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, –1992. –437 s.
241. Mayadağlı, H.Z. Bahtiyar Vahapzade: Hayatı ve Eserleri / H.Z.Mayadağlı. –Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, –1998. –420 s.
242. Mazıoğlu, H. Fuzuli ve Türkçe Divanından Seçmeler / H.Mazıoğlu. –Ankara: T.C.Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, –1986. –247 s.
243. Mehmetzade, M.B. Milli Azerbaycan Hareketi / M.B.Mehmetzade. –Ankara: AKD. Yayınları, –1991. –239 s.
244. Mustafayeva, N.M. Azerbaycan-Türkiye Edebi İlişkileri // Azerbaycanşinaslık: “Geçmiş, Bugünü ve Geleceği” (Dil, Folklor, Edebiyat, Sanat, Tarih) Uluslararası Sempozyumu, –Kars: Kafkas Üniversitesi –21-23 Ekim, –2015, –s.623-630.
245. Mustafayeva, N.M. Bahtiyar Vahapzade'nin Edebi Kişiliği: Türkiye Edebi Araştırmalarında // 1.Uluslararası Türkoloji Kongresi: “Arayışlar ve Yönelimler”, Karabük: Karabük Üniversitesi, – 16-18 may, – 2022, – s.74.
246. Mustafayeva, N.M. İsmayıl Hikmet Araştırmalarında Azerbaycan Edebiyatı Tarihi ve Edebiyat Tarih Bilimi Meseleleri // Международная Тюркская

- Академия. Материалы II Форума Гуманитарных Наук «Великая Степь», – Астана: «ҒЫЛЫМ» баспасы, –2017, Ч. II, –с.313-317.
247. Mustafayeva, N.M. “Kardeş Yardımı” Dergisi Türkiye Araştırmalarında // “100.Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti. 1918’den Günümüze Azerbaycan” Uluslararası Kongresi Bildirileri, –Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, –26-27 Mayıs, –2019, –s.521-526.
248. Mustafayeva, N.M. Mehmet Fuat Köprülü ve Azerbaycan Edebiyatı // TÜRKKÜM – 2018. Çin Seddinden Adriyatike. Geleceğe Bakış Uluslararası Türk Kültürü ve Medeniyeti Kongresi Bildiri Özetleri, –Balıkesir: Burhaniye, –05-08 Eylül, –2018, –s.160.
249. Mustafayeva, N.M. Yeni Kafkasya Dergisinde Kafkasya Halklarının Münasebetleri Meselesi // –Ankara: TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi. Uluslararası Bilimsel Hakemli Mevsimlik Dergi, –2018. C. 10, № 40, – s.237-241.
250. Nurullah, Ç. Bahtiyar Vahabzade’ye Göre Türk Birliğinin Kültürel Zemini // – Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Erdem Dergisinin özel sayı, –2010. № 57, –s.35-50.
251. Okumuş, S. Çağdaş Azerbaycan Şairi Memmed Araz / S.Okumuş. –Ankara: Diyanet Yayınları, –2009. –384 s.
252. Özcan, Ö. Atsız’ın Cabbar Ertürk’e Bir mektubu // –İstanbul: Türk Yurdu Dergisi, –2015, Mart. № 331, –s.59-60.
253. Özcan, Ö. Cabbar Ertürk’te Vatan Duyğusu // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr mövzusunda II Beynəlxalq Konfransın materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –10-11 oktyabr, –2016, –s. 213-223.
254. Özcan, U. Ahmet Ağaoğlu ve Rol Değişikliği: Yüzyıl Dönümünde Batıcı Bir Aydın / U.Özcan. –İstanbul: Don Kişot Yayınevi, –2002. –324 s.
255. Özkaya, Y. Yeni Kafkasya Dergisinde Azerbaycan Edebiyatı Meseleleri // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr mövzusunda II Beynəlxalq Konfransın materialları, –Bakı: Elm və təhsil, –10-11 oktyabr, –2016, –s.247-259.

256. Özsoy, B.S. Dede Korkut Kitabı (Transkripsiyon-İnceleme-Sözlük) / B.S.Özsoy. –Ankara: Akçağ Yayınları, –2006. – 471 s.
257. Öztelli, C. Dede Korkut’a Dair Bazı Notlar // –İstanbul: Türk Folklor Araştırmaları, –1976. № 213, –s.4375-4376.
258. Öztelli, C. Halk Hikayelerinde İdeoloji / C.Öztelli. – Ankara: Hisar, – 1956. – 164 s.
259. Öztelli C. Üç Kahraman Şair-Köroğlu-Dadaloğlu-Kuloğlu / C.Öztelli. – İstanbul: Milliyet Yayınları, –1974. –383 s.
260. Özyürek, R. Bahtiyar Vahapzade’nin Ana Dili Şiiri Üzerine // – Ankara: Türk Lehceleri ve Edebiyatı Dergisi, –1997. № 22, –s.54-65.
261. Pala, İ. Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü / İ.Pala. –İstanbul: Kapı Yayınları, – 2009. –638 s.
262. Resuloğlu, M.A. Müsavat Partisinin Kuruluşu // –Ankara: Milli Azerbaycan “Müsavat” Halk Partisi Bülteni, –1962. № 4 (Özel sayı), –s. 9-14.
263. Resulzade, M.E. Azerbaycan şairi Nizami / M.E.Resulzade. –Ankara: Milli Eğitim Basımevi, –1951. –402 s.
264. Resulzade, M.E. Azerbaycan Şairi Nizami ve Dünya'nın Bugünkü Durumu / – Ankara: Kafkasya Dergisi, –1952. № 13, –s. 5-13.
265. Sakaoğlu, S. Azerbaycan Aşıkları ve Halk Şairleri / S.Sakaoğlu, A.Alptekin, E.Şimşek. –İstanbul: Halk Kültürü Yayınları, c. 1, –1985. –208 s.; –İstanbul: Halk Kültürü Yayınları, c 2, –1985. –256 s.
266. Sakaoğlu, S. Nasreddin Hoca Üzerine Yazılar / S.Sakaoğlu. –İstanbul: Konun Yayınları, –2013. –368 s.
267. Saray, M. Azerbaycan Türkleri Tarihi / M.Saray. –İstanbul: Nesil Yayıncılık, – 1993. –302 s.
268. Senan, M.S. Azerbaycan Saz Şairleri // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, – 1932. №2, –s. 55-59.
269. Senan, M.S. İran Azerbaycanı Türk Şairleri (I.Şükuhi) // –İstanbul: Azerbaycan Yurt Bilgisi, –1933. №15, –s.130-135.

270. Sinan. Azərbaycan Halk Edebiyatı Numuneleri // –İstanbul: Yeni Kafkasya, – 1925. Yıl 2, № 24, –s.5.
271. Sıtkı, Z. Dede-Korkut Kitabına Dair // –İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, – 1934. № 33-34, –s.24-26.
272. Sümer, F. Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri - Boy Teşkilatı - Destanları (İlavelerle 3. Baskı) / F.Sümer. –İstanbul: ANA Yayınları, –1980. –668 s.
273. Şakir, M. Anadolu da Azeri Şairlere Ait Bir Kaç Not (I.Sebati) // –İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, –1933. №15, –s.97-100.
274. Şakir, M. Aşık Kurbaninin Üç Manzumesi // –İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, –1932. № 4-5, –s.167-169.
275. Şakir, M. Azeri Şairi Fuzuli Hakkında Bazı Yeni Malumat // –İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, –1932. № 6-7, –s. 209-214.
276. Şakir, M. Azeri Şairi Nesimi Namına Mukayyet Basılmamış Parçalar // – İstanbul: Azərbaycan Yurt Bilgisi, –1932. №11, –s.379-383.
277. Şenödeyici. Ö. Nesimi ve Hurufilik kitabı / Ö.Şenödeyici. –Ankara: Kesit Yayınları, –2015. –336 s.
278. Şentürk, A.A., Kartal A. Eski Türk Edebiyatı Tarihi /A.A.Şentürk, A.Kartal. – İstanbul: Dergah Yayınları, –2012. –640 s.
279. Şimşir, S. Anadolu da Oğuz Boyları // – İstanbul: Post Yayınevi, – 2021. –200 s.
280. Şimşir, S. Mehmet Emin Resulzade`nin Türkiye`deki Hayatı, Faaliyetleri Düşünceleri / S.Şimşir. –Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, – 1995. –128 s.
281. Şimşir, S. Türkiye`deki Azərbaycan Matbuatı (1923-1931) // –İstanbul: Türk Dünyası Tarih Dergisi, –1995. № 97, –s. 61-62.
282. Şuayıp, K. Vatan Şairi Bahtiyar Vahapzade // –Ankara: Gazi Türkiyat, –2010. –C. 1. № 6, –s. 77-100.
283. Tan, N. Öz. Köz. Söz / N.Tan. –Ankara: Atalay Matbaası, –2014. –272 s.
284. Tan, N. Türk Halk Edebiyatı Dedigin Bir Sarp Kale / N.Tan. –Ankara: Atalay Matbaası, –2012. –304 s.

285. Taşkesenlioğlu, L. Azerbaycan Türk Edebiyatı Milli Şairi Mirze Elekper Sabir ve Hophopname // –Uludağ: Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, –2013. № 2-3, –s. 96-132.
286. Tezcan, S. Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar / S.Tezcan. –İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, –2001. –424 s.
287. Timurtaş, F.K. Tarih İçinde Türk edebiyatı / F.K.Timurtaş. –İstanbul: Boğaziçi, –1999. –368 s.
288. Toktar, M.F. Hariç Türklerinde Milli Hars Meselesi // –İstanbul: Yeni Kafkasya, –1925. Yıl 2, № 14, –s. 9.
289. Tunaya, T.Z. Türkiyede Siyasal Partiler / T.Z.Tunaya. –İstanbul: İletişim Yayınları, – c. 3. –2015. –792 s.
290. Tuncer, H. Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme / H.Tuncer. –Ankara: Akademi Kitabevi Yayınları, –1990. –546 s.
291. Tülbentçi, F.F. Türk Atasözleri ve Deyimleri / F.F.Tülbentçi. –İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri, –1977. –581 s.
292. Türkekul, M.H. Hüseyin Cavit / M.H.Türkekul. –İstanbul: Azerbaycan Gençlik Derneği, –1963. –168 s.
293. Türkkan, R.O. Tabutluktan Gurbete / R.O.Türkkan. –İstanbul: Boğaziçi Yayınları, –1975. –504 s.
294. Türkmen, F. Aşık Garip Hikayesi. İnceleme Metin / F.Türkmen. –Ankara: Akçağ Yayınları, –1995. –314 s.
295. Türkmen, F. Kerem ile Aslı Maddesi / F.Türkmen. –İstanbul: TDEA, –1982. –426 s.
296. Türkmen, F. Küçük Denizden Bir Büyük İsim: Anar // –Ankara: Kardeş Kalemler Dergisi, –2012. Yıl 6, № 61, –s.13-15.
297. Türkmen, F. Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi). Transkripsiyon, İnceleme, Metin / F.Türkmen. –İzmir: Akademi Kitab evi, –1999. –171 s.
298. Uca, A. Mirza Fethali Ahundzade'nin Türk Dünyası'na Hizmetleri // –Erzurum: A.Ü.Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –2001. № 17, –s.365-382.

299. Uca, A. Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşılayan Adam: Hüseyinzade Ali Bey // –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, –1997. № 8, –s.167-174.
300. Usluer, F. Hurufi Metinleri ile İlgili Bazı Notlar // –İzmir: Ege Üniversitesi Türk Dili ve Araştırmaları Dergisi, –2016. № 13, –s.211-235.
301. Usluer, F., Şenödeyici, Ö. Abdülbaki Gölpınarlı'nın Hurufilikle İlgili Çalışmaları // Abdülbaki Gölpınarlı. –Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, –2013. –s. 83-114.
302. Uyar, H. 1930'larda Türkiye Basınında “Liberal Mühalefet”: Ağaoğlu Ahmet'in “Akın” Gazetesi // –İstanbul: Tarih Vakfı. Toplumsal Tarih, –1997. Mayıs, –s. 43-50.
303. Uzun, E. Hüseyin Cavit ve Türkiye Edebiyatı / E.Uzun. –Bakü: Güneş Neşriyatı, –1998. –168 s.
304. Uzun, E. İran Türk Folkloru / E.Uzun. –Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, –2007. –125 s.
305. Uzun, E. Köroğlu / E.Uzun. –Trabzon: Eser Ofset Matbaacılık, –1997. –216 s.
306. Yeni Türk Edebiyatı Dergisi. –İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı, –2010. Sayı Mart, –s.195-232.
307. Yılmaz, H. Mirza Ali Ekber Sabir // –İzmir: Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, –2012, Yaz. № XII/1, –s.361-386.
308. Yurtsever, A. Vahap, Elmas Yıldırım'ın Edebi Şahsiyeti ve Şiir Sanatı // Elmas Yıldırım'ın Seçilmiş Şiirleri / –Ankara: AKD. Yayınları, –1990. –s. 3-25.

Rus dilinde

309. Мамед, Т. Культурно- литературные связи Азербайджана и Турции конца XIX - начала XX вв: [Электронный ресурс] / –Баку: Aze history, –2023. URL: <https://azerhistory.com/?p=28070>.
310. Мустафаева, Н.М. Азербайджано-турецкие литературные связи в начале XX века // –Махачкала: Вестник Дагестанского Государственного

- Университета, Серия 2. Гуманитарные Науки, – 2017. Выпуск 24, Том 32, – с.60-67.
311. Мустафаева, Н.М. Парадигма «Кавказского дома» в эмигрантской печати Азербайджана // –Алматы: Вестник Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. Серия Историческая, –2019. №1 (92), –с.177-181.
312. Мустафаева, Н.М. Об исследовании творчества Али Бека Гусейнзаде в Турецком литературоведении // –Bakı: Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021. №4, - s.77-82.
313. Мустафаева, Н.М. Проблемы периодизации азербайджанской литературы в турецком литературоведении (на основе произведений Мехмета Фуата Кепрюлю) // –Bakı: Bakı Avrasiya Universitetinin Sivilizasiya elmi-nəzəri jurnalı, – 2021. C.10, №3, – s. 124-131.
314. Мустафаева, Н.М. Проблемы изучения эпоса «Китаби Деде Коркут» в Турции // –Bakı: Bakı Slavyan Universiteti Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2021. №3, – s.162-167.
315. Мустафаева, Н.М. Проблемы исследования Азербайджанского устного народного творчества в турецком литературоведении // –Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universitetinin Elmi xəbərlər jurnalı, Sosial və humanitar elmlər seriyası, – 2021. с.17, №3, – s.22-27.

İngilis dilində

316. İşgören, T. On Moralistic Approaches in Mirza Jalil's Dramas // – Ankara&Skopje: Turkish Studies - Language and Literature, –2020. Vol.15, Issue 2, –p. 727-737.
317. Mustafayeva N.M. Azerbaijani Literature In The Literary and Theoretical Thought of Turkey // – Киев: Вестник Киевського Национального Университету имени Тараса Шевченка. Східні мови та Літератури, –2018. №1(24), – p. 50-57.

318. Mustafayeva N.M. Azerbaijan Literature in the Literary and Theoretical Thought of Turkey // –Belgrade: Cultural Identity of Azerbaijan. Cultures in Dialogue, –2019. Book 2, – p.181-190.
319. Mustafayeva N.M. Azerbaijan-Turkey Literary Relations: from the Soviet Era to Independent // –Brasil: Laplage Em Revista, –2021. Vol. 7 (3A), –p. 24-31.
320. Mustafayeva, N.M. Study of Azerbaijani Poet Imadeddin Nasimi’s Creativity in Turkish Literary Criticism (Türkiye Edebi Eleştirisinde Azerbaycan Şairi İmadeddin Nesimi’nin Edebi Kişiliği Üzerine Yapılan Araştırmalar) // –Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, –2021. №72, –s.1-10.
321. Mustafayeva N.M. The Issue of Independence of the Peoples of the Caucaus in the Journal Yeni Kafkasya // – İstanbul: Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, – 2022. №42, –s. 291-312.

